

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

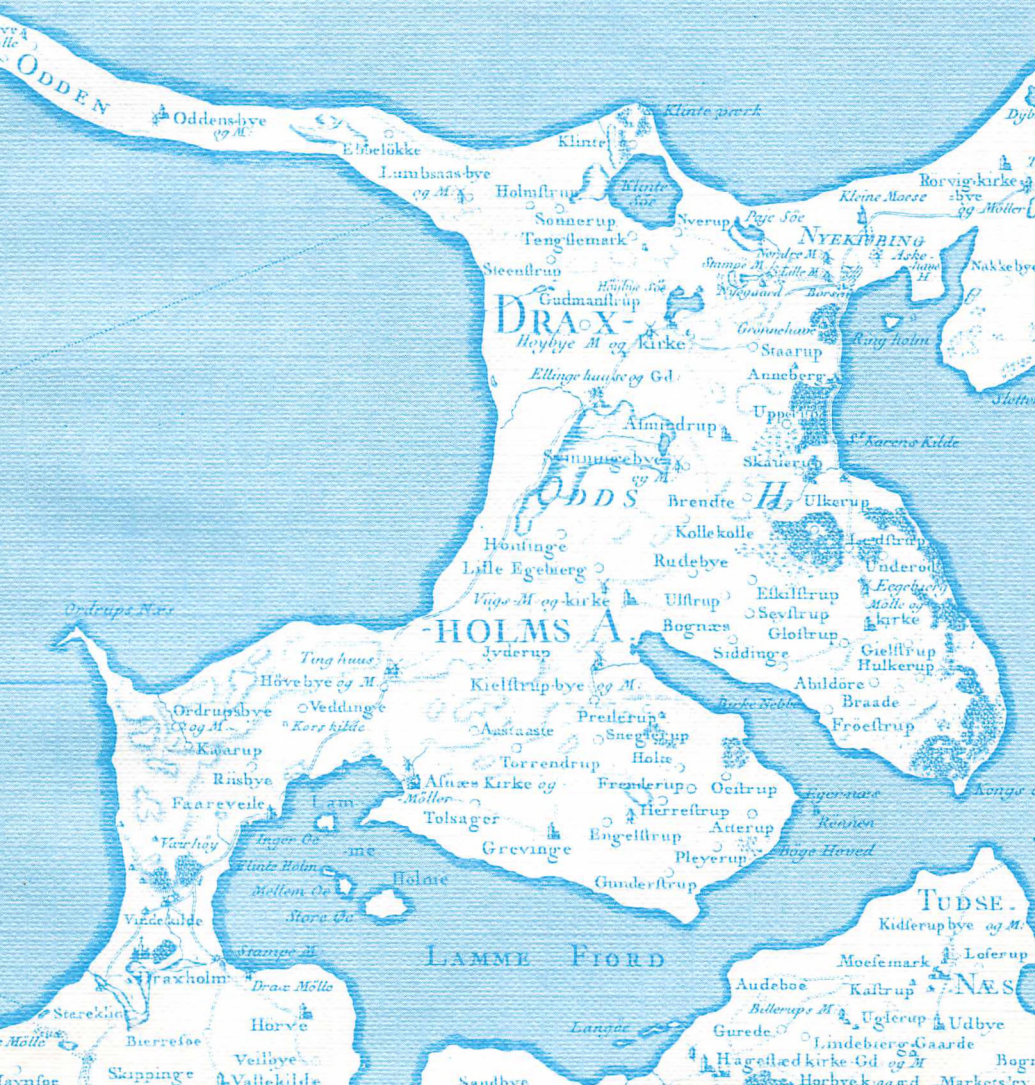
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MARGIT MOGENSEN

Fæstebønderne i Odsherred

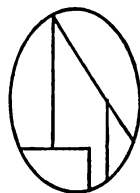

MARGIT MOGENSEN

Fæstebønderne i Odsherred

*Studier over sociale og økonomiske forhold
ca. 1750–1800*

SKRIFTER UDGIVET AF
LOKALHISTORISK AFDELING
NR. 4
København 1974

Fæstebønderne i Odsherred
© Margit Mogensen 1974
Bogen er sat med Linotype Baskerville
og trykt i 800 eksemplarer i Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
på specialglittet 250–63 120 gr.
fra De forenede Papirfabrikker
Klicheerne er fremstillet af F. Hendriksens Eftf.
og bogbinderarbejdet udført af Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
Forsiden: Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort
over nordvestlige del af Sjælland 1771.

Der er ydet støtte til udgivelsen
fra
Statens humanistiske Forskningsråd
Landsdommer V. Gieses Legat

Lokalhistorisk Afdeling har endvidere udgivet

Skriftserien:

John Erichsen: Frederiksstaden. 1972
Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? 1972
Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. 1973

Småtryk:

Knud Prange: Fra »Frucktbare Herlighed« til herlig frugtbarhed. 1972
Knud Prange: Lokalhistorie og undervisning. 1974
Knud Prange: Slægt – miljø – samfund. 1972
Vagn Dybdahl: Lad os afskaffe lokalhistorien. 1972
Bernhardt Jensen: Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde. 1972
Per Malmberg: Belgierne i Hellebæk. 1974
Lise Hesselager: Danske småtryk i Det kgl. Bibliotek. 1974
samt
Knud Prange: Hvorfor lokalhistorie? 1971
P. W. Becker & S. H. Petersen: Dansk Atlas 1831–35. 1974

Indholdsfortegnelse

I.	Indledning.....	9
II.	Proprietærgodset Dragsholm og kronens gods i Odsherred..... Odsherred og Dragsholm amt 14. Dragsholm gods 15. Krongodset 17. Befolkningsforhold 24. Gårde og huse 26.	14
III.	Fæsteforhold i Odsherred..... Årsager til fæsteforandringer 33. Familiefæste 40. Gårdforsiddelse 46. Fæsteperioderne 55. Indfæstning 56. Hjælp ved tiltrædelse af fæste 62. Aftægt 70.	30
IV.	Landgilde og hoveri..... Landgilde ved Dragsholm 80. Landgilde ved Odsherreds gods 88. Hoveriet til Dragsholm 95. Hoveriforhold ved Odsherreds gods 112.	79
V.	Skatter, tiende og militærtjeneste.....	122
VI.	Restancer.....	132
VII.	Forstrækninger..... Lånekorn 144. Forstrækninger til heste 147. Brandskadehjælp 149.	144
VIII.	Fæstegårdens økonomi. Formueforhold, udsæd og høstudbytte samt kreaturholdet..... Skifteprocedure og skiftelovgivning 151. Formueforhold (arv) 153. Udsæd og høst 158. Kreaturholdet 163.	151
IX.	Udskiftningen af fællesskabet..... Grundforbedringer og tidlige udskiftninger 169. Koppelbrug med delvis udskiftning 171. Udskiftningen af Odsherreds gods 173. Ud- skiftningen af Dragsholm 181.	168
X.	Slutning.....	189
	Noter og henvisninger.....	193
	Kilder og litteratur.....	209

En hjertelig tak rettes ligeledes til Sparekassen SDS, Holbæk,
som – efter at forordet var trykt –
har bevilget støtte til udgivelsen af dette arbejde.

Forord

Denne afhandling er i sin oprindelige form bedømt som specialeopgave i historie ved Københavns Universitet i foråret 1972. Opgaven blev indleveret til lektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang, hvis landbohistoriske øvelser jeg fulgte 1970–71.

I den foreliggende form er afhandlingen forkortet en del; således behandler den i det væsentlige kun fæstebøndernes forhold, hvor den oprindelig også omfattede husmændene.

Under omarbejdelsen er inddraget den relevante litteratur udkommet siden 1971, ligesom jeg er blevet opmærksom på arkivalier, som ikke blev udnyttet i afhandlingens første version. Dette har korrigeret enkelte detaljer, men ikke ændret hovedresultaterne.

Gennem en analyse af gårdfæsternes forhold i et afgrænset område af landet er der med denne bog forsøgt at føje en brik til den almindelige landbohistorie i den betydningsfulde periode omkring de store landboreformer.

Fra begyndelsen har jeg nydt godt af lektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrangs aldrig svigtende interesse for opgaven, og også under omarbejdelsen har jeg modtaget dr. Skrubbeltrangs nyttige råd; for denne bistand udtrykker jeg min varmeste tak.

Publiceringen er muliggjort gennem støtte dels fra Landsdommer V. Gieses Legat og dels fra Statens Humanistiske Forskningsråd til hvis bestyrelser jeg retter min oprigtigste tak. Bogen udsendes som nr. 4 i den skriftserie, som udgives af Lokalhistorisk Afdeling under Historisk Institut ved Københavns Universitet. For optagelsen i skriftserien og for tilrettelæggelse af udgivelsen er jeg afdelingens leder, lektor, mag. art. Knud Prange megen tak skyldig.

Sidst, men ikke mindst, takker jeg min mand, civilingeniør Gregers Mogensen for værdifuld hjælp ved bearbejdelsen af bogens talmateriale.

København i juli 1974.

Margit Mogensen.

Indledning

Omk. 1750 var landbrugskonjunkturerne på vej op efter en periode i 1730'erne med meget lave priser på landbrugets produkter. Det blev dog kun i begrænset omfang bønderne, der kom til at nyde godt af den gunstigere udvikling, for langt de fleste danske bønder var som fæstere låst fast i et århundredgammelt system, der gjorde fremskridt af betydning umuligt. Fordelene ved de højere konjunkturer forblev hos godsejerne.

I 18. århundrede ejedes ca. $\frac{3}{4}$ af den danske jord af private godsejere (proprietærer i datidens sprog), og den sidste $\frac{1}{4}$ af jorden var overvejende under kronen eller kirken. Af den jord, som de private godsejere besad, havde ca. 87 % status som skattepligtigt bøndergods med fæstetvang, mens resten lå direkte under hovedgårdene som skatte- og tiendefrit gods. Denne jordfordeling var ikke særegen for Danmark, men kunne genfindes i det meste af datidens Europa.¹

På to meget væsentlige punkter var loven indrettet med henblik på at sikre fæsteren og hans familie, nemlig gennem livsfæstet og gennem forbudet mod at nedlægge fæstegårde. Begge bestemmelser blev optaget i Danske Lov af 1683, og skønt de ofte blev brudt i løbet af det 18. århundrede, så satte de dog grænser for vilkårligheden over for fæsterne. Ellers var loven i det store og hele udformet som et sæt af pligter og forbud, som bønderne skulle overholde af hensyn til de besiddendes rettigheder.

Efter ophævelsen af vornedskabet i 1702 var ingen dansk bonde i princippet bundet til sin fødeegn, men da godsejerne skulle stille karle til landmilitssessionerne, og tillige have deres bøndergårde bortfæstet også i dårlige tider, har det efter al sandsynlighed været så som så med friheden. I den udstrækning en sådan havde bestået, blev den kvalt ved stavnsbåndets indførelse i 1733. Hensigten hermed var at binde det unge mandskab til godserne, så der til stadighed var karle både til at fæste gårde og til soldaterudskrivningen, som nu var lagt i godsejernes hænder.

På det lokale plan var godsejerne direkte eller indirekte øvrighe-

dens repræsentanter på utallige områder. Den enevældige konges landsfaderlighed over for sine undersåtter genfindes – på godt og ondt – i godsejernes forhold til deres bønder. Den vidtrækkende magt over beboerne af fæstegodset var godsejerstanden først og fremmest tilstået som kompensation for de byrder, som staten havde pålagt dem i form af pligt til at opkræve skatter af bøndergodset og ansvarlighed over for staten for de skatter, de ikke kunne inddrive hos fæsterne. Også pligten til at stille soldater blev gengældt med magtbeføjelser.

Med ophævelsen af vornedskabet var der gjort et spinkelt forsøg på at stille de sjællandske og lolland-falsterske bønder friere, men lempelsen var ikke ganske i samklang med den eksisterende samfundsstruktur, og resultatet blev altså stavnsbånd og fornyet tvang. Først omk. midten af 18. århundrede nåede dønningerne fra tidens liberale og humane strømninger til Danmark. Nu voksede forståelsen for landbrugets nationaløkonomiske betydning, og samtidig fik mange øjnene op for bøndernes forkuede og undertrykte stilling, som langt fra rimede med tidens frihedsideal.

I 1755 gav regeringen officielt startskud for debatten om disse forhold, idet man opfordrede hvem, der måtte have lyst, til at indsende afhandlinger »om alle de sager, der kan være tjenelige til at opretholde landets flor«. ² Initiativtageren til opfordringen var overhofmarskal, greve A. G. Moltke. De indkomne bidrag samledes af Erik Pontoppidan i tidsskriftet Danmarks og Norges økonomiske magazin, som udkom 1757–64. ³

Et mere konkret udslag af interessen for landbrugets forhold var nedsættelsen af den første landbokommission i 1757. Denne kommission havde fået til opgave at arbejde for »landvæsenets fremtarv og nytte«, hvormed man mente en bedre agerdyrkning og bestræbelser for at ophæve fællesskabet mellem lodsejerne. Moltke var den ledende i denne kommission, som havde et udpræget aristokratisk præg, og som først og fremmest havde det store landbrugs sag for øje.

Det vigtigste resultat af kommissionens arbejde blev de første udskiftningsforordninger 1758–60. Store praktiske resultater kom der ikke ud af kommissionens virke, men den har utvivlsomt været med til at vedligeholde interessen for landboforholdene. Måske har den også virket fremmende for de reformer, der f. eks. gennemførtes på Hørsholm gods og på Bernstorffs gods ved København.

Vejen frem mod virkelig gennemgribende reformer var lang og besværlig. De fleste indså, at der var behov for et bedre agerbrug, og at driftomlægninger var nødvendige, men når det drejede sig om reformer, som samtidig skulle give bondebefolkningen en friere stilling i samfundet, kom de nedarvede fordomme frem. Mange hævdede, at bønder var og blev dorse og dovne af naturen!

Da Christian den 7. kom på tronen i 1767 tog landbosagen en ny drejning. Den gamle kommission fra 1757 blev afskediget, og en ny dannet i efteråret 1767. Udover fortsat at arbejde for almindelig forbedring i landbruget, bl. a. ophævelse af fællesskabet, skulle kommissionen søge at forbedre bøndernes kår.⁴ Emner som bestemmelse af det ubestemte hoveri, tiendens fastsættelse og sikring af selvejet stod på programmet. Resultatet blev et sæt af bondebeskyttende forordninger, udstedt i løbet af 1769. Her må først og fremmest nævnes forordningen om hoveriets bestemmelse af 6/5 1769 og forordningen af 13/5 samme år om de rettigheder selvejere skulle have.

I Struensee-perioden blev der fortsat arbejdet med landbosagerne, selv om det skete fra en lidt anden vinkel end i den foregående periode. Forordningen af 20/2 1771 om hoveriets bestemmelse var vel tidens hidtil dristigste indgreb i det »private« forhold mellem gods- ejere og deres bønder.

Med Struensees fald og de konservative kræfters overtagelse af styret går reformlovgivningen i stå, for så vidt der tænkes på den socialretslige side af lovgivningen. Derimod blev der fortsat arbejdet for fællesskabets videre ophævelse, hvilket først og fremmest kom til udtryk i den store udskiftningsforordning af 18/4 1781. Denne forordning satte for alvor gang i udskiftningen mellem de enkelte bønder, og den blev det retslige grundlag for den endelige udskiftning af de fleste byer.

Regeringsskiftet i 1784 bragte atter de reformvenlige frem i forreste række, og den unge kronprins Frederik fattede selv interesse for landbosagerne. I november 1784 blev Den lille Landbokommission nedsat til gennemførelse af reformer ved krongodset i Nordsjælland, og endelig i september 1786 trådte Den store Landbokommission sammen. De ledende i denne kommission var fra starten juristen Chr. Colbjørnsen og chefen for Rentekammeret, godsejeren Chr. D. Reventlow; disse mænds navne er mere end nogle andres blevet uløseligt forbundet med de flg. års vigtige landbolove. De betydeligste re-

formløve er fæsteforordningen 8/6 1787 om pligter og rettigheder ved til- og fratrædelse af fæstegård, forordningen 20/6 1788 om stavnsbåndets ophævelse og endelig de to forordninger om hoveriets bestemmelse 25/3 1791 og 6/12 1799. Særlig ved arbejdet med hoverisagen træder Reventlow i forgrunden.

Karakteristisk for hele dette vældige lovgivningsarbejde er en blanding af social medmenneskelig tankegang og et politisk-økonomisk »kan-det-betale-sig«, som var nødvendigt for at få proprietærerne til at føre reformerne ud i livet. Det næsten revolutionære ved reformlovgivningen var dens indbryden i det gamle privatretslige forhold mellem fæster og husbonde, og dens forsøg på at beskytte den svageste part, nemlig fæsteren.

For bønderne betød landboreformerne langsomt større tryghed og bedre og mere stabile økonomiske forhold. Derimod var den talrige husmandsklasses rettigheder ikke rigtig kommet med i reformværket, som hovedsagelig havde været koncentreret om gårdmændenes forhold.

Den udvikling og de tilstande, som her er skitseret, kan med fordel ses og følges i sammenhæng med en analyse af gårdfæsternes forhold i en enkelt egn af landet. I nærværende afhandling vil dette ske gennem en undersøgelse af henholdsvis kronbønders og proprietærbønders forhold i Odsherred i Nordvestsjælland. Valget faldt på Odsherred, dels fordi man derfra har en lang række hidtil meget lidt udnyttede godsarkivalier, og dels fordi netop dette område ville give muligheder for at undersøge forskelle og ligheder ved gods ejet af kronen og gods ejet af en privat godsejer. Odsherred var i det 18. århundrede for langt den største parts vedkommende ejet af kronen, men en betydelig del af den sydvestligste del af herredet hørte under proprietærgodset Dragsholm. Desværre tillader de bevarede kilder ikke en direkte sammenligning mellem godserne på alle væsentlige områder, men dog på en del.

Hovedemnet for undersøgelsen har været fæsteforholdene og fæstefgifterne landgilde og hoveri, men også fæstegårdenes økonomi med hensyn til kreaturhold, udsæd og høst er behandlet. Desuden har undersøgelsen søgt at klarlægge, hvorledes udskiftningen og de øvrige praktiske reformer blev ført igennem.

De trykte kilder har bl. a. været samtidens love og forordninger samt Gregers Begtrups »Agerdyrkningens tilstand« fra 1803. Til op-

lysning om de lokale forhold har de samtidige utrykte kilder dog været af størst betydning. For krongodsets vedkommende må særlig nævnes de fyldige godsregnskaber med bilag, en del sager vedrørende auktioner over godset og endelig en stor gruppe »diverse sager« (RA). Hertil kommer fæsteprotokoller, skifteprotokoller og udskiftningspapirer i amtstuearkivet Odsherreds gods (LA). Fra Dragsholm gods (Adelersborg) findes et righoldigt godsarkiv (LA), hvorfra særlig må fremhæves fæsteprotokoller, jordebøger, synsforretninger, hoveri- og udskiftningspapirer. Hertil kommer for begge godser forskellige efterretninger, som Rentekammer og kommissioner indhentede fra godserne (RA). Der henvises i øvrigt til listerne bagest over kilder og litteratur.

II.

Proprietærgodset Dragsholm og kronens gods i Odsherred

Odsherred og Dragsholm amt

Odsherred hørte i middelalderen under Roskilde bispestol, og iflg. Roskildebispens jordebog (1370) hørte flg. sogne til herredet: Odden, Højby, Rørvig, Asmindrup, Egebjerg, Vig, Grevinge, Asnæs, Fårevejle og Nykøbing. Herredsgrænsen har altså været den tange, som forbandt halvøen med det øvrige Sjælland. Tangen kaldes Draget, og deraf navnet Dragsholm. I andre kilder fra nogenlunde samme tid regnes dog også Hørve og Vallekilde sogne samt Sejerø med til Odsherred.¹

Ved reformationen i 1536 kom store dele af de godsområder, kirken hidtil havde ejet, under kronen. Således gik det også med godset i Odsherred; det blev omdannet til kgl. len. I begyndelsen sad der lensmand både på Dragsholm slot, på Ellingegård og Nygård, begge i Højby sogn, men i 1566 blev Odsherred samlet under lensmanden på Dragsholm. Ved enevældens indførelse i 1660 blev Dragsholm len omdannet til et amt, hvorunder hørte mere end det egtl. Odsherred, idet nemlig Holmstrup sogn i Skippinge herred blev regnet med til amtet. Amtet blev geografisk set identisk med Dragsholm birk, der fra 1684 tillige omfattede den gamle Odsherreds jurisdiktion.

Fra 1671–1707 udgjorde Dragsholm og Kalundborg amter en administrativ enhed. I 1707 dannedes en art stor-amt ved sammenlægningen af Kalundborg, Dragsholm, Sæbygårds og Holbæk amter. Amterne havde fælles amtmand, og denne ordning bestod – når undtages et par år i begyndelsen af 1780'erne – til 1793. Herefter kaldes hele området officielt Holbæk amt, men internt benyttedes navnene på de gamle amter dog også efter 1793. Navnlig i den senere del af 1700-tallet sad der betydelige og reformvenlige mænd på amtmands-posten; her skal først og fremmest nævnes baron M. H. Løvenskiold til Løvenborg.²

Kongen havde i 1664 udlagt Dragsholm amt til rentemester Henrik Müller, men da denne kom i økonomiske vanskeligheder, måtte hans hovedkreditor, en portugisisk jøde ved navn Manuel Teixeira, i 1688 overtage en del af godset i Odsherred. Denne solgte imidlertid allerede i 1694 Dragsholm med et anseligt bøndergods til stiftamtmand Fr. Chr. Adeler (1668–1726), hvorved proprietærgodset Dragsholm blev til.³

Rentemester Henrik Müller havde i 1664 fået tilladelse til at oprette en hovedgård af det gamle Nygårds len. Hovedgårdens navn skulle være Drøsselholm.⁴ Muligvis er disse hovedgårds-planer aldrig blevet realiseret, for allerede i 1694 kom godset ved Nygård tilbage til kronen på linie med størstedelen af godset i det nordlige Odsherred. Nygård var i 18. århundrede en almindelig bondelandsby.

Henrik Müller havde i 1674 tillige oprettet Anneberggård i Højby sogn, og ved samme tid opstod Ellingegård som hovedgård. De to hovedgårde blev i begyndelsen af 1690'erne solgt som et samlet proprietærgods, og herefter benævnes godset almindeligvis Anneberggårds gods. I 1800-årene er Odsherred altså i store træk opdelt i tre godsområder, nemlig: 1. krongods (den største del), 2. Dragsholm gods og 3. Anneberggårds gods. Hertil kommer godt 100 tdr. htk. strøgods, overvejende ejet af folk uden for bondestanden.⁵ Hele Odsherred udgjorde omk. 4.000 tdr. htk.

Nærværende undersøgelseer begrænset til det gods, som inden for tidsrummet ca. 1750–1800 enten hørte under kronen eller Dragsholm. Anneberggårds gods blev købt af kongen i 1775, og først fra denne tid vil det blive medtaget. En omtale af forholdene ved dette gods vil man bl. a. kunne finde i Chr. Mikkelsen: Højby sogn for to hundrede år siden (Holbæk 1960).

Dragsholm gods

Den skattefri del af Dragsholms hartkorn, under den såkaldte hovedgårdstakst, var ved matriklen 1688 sat til 109 tdr. Det svarede dengang til et dyrket areal på ca. 320 tdr. ld., men i løbet af 18. århundrede kom et betydeligt større areal under plov.⁶ Hovedgårdsmarkerne var beliggende i Fårevejle sogn, og de blev næsten udelukkende dyrket ved hoveri. Til hovedgården hørte i 18. århundrede ladegården Rødegård i landsbyen Vindekilde; hartkornet hertil var 11–1–3–0

tdr.⁷ Dette hartkorn var ikke under den fri hovedgårdstakst, men ejeren af Dragsholm betalte selv skatterne af jorden, og den såkaldte »Rødegårds-avling« var i flere perioder bortforpagtet sammen med den øvrige hovedgårdsavling.⁸

Udover Rødegårdstillægget var der kun et par tdr. htk. i Vindekilde by. Denne jord var dels tillagt Vindekilde kro, og dels et antal husmænd. I ældre tid havde Vindekilde været en stor landsby, men efterhånden var det meste af jorden blevet lagt under den nærliggende hovedgård, således at der ved matriklens tid kun var 3 gårde tilbage.⁹

Skovskylden under hovedgårdstaksten var 13 tdr., og den omfattede bl. a. den ca. 12 tdr. ld. store Fruerlund, der i synsforretningen fra 1785 betegnes som en »liden lystskov og dyrehave«.¹⁰

Omk. 1750 var bøndergodset til Dragsholm på ikke mindre end 1184-2-1-2 tdr. htk. ager og eng, 10-5-2-2 tdr. skovskyld og 371-1-0-0 tdr. tiendehartkorn (hvoraf dog kun ca. 125 tdr. ejendomstiende, mens resten var tilfæstet).¹¹ Bøndergodset var beliggende i flg. sogne: Hørve, Vallekilde, Holmstrup, Asnæs, Fårevejle og Rørvig. Dertil kom øerne i Lammefjorden Ingerø og Lammø (Fårevejle sogn) samt Hesselø i Kattegat (Rørvig sogn). I Fårevejle, Asnæs, Hørve og Rørvig sogne var Dragsholm og kongen i en del tilfælde lodsejere i de samme byer. Det drejede sig om Veddinge, Ordrup, Høve, Vejleby og Rørvig. Dette ejerfællesskab havde næppe voldt større besvær i fællesskabets tid, men da udskiftningen af Odsherred i slutningen af århundredet blev aktuel, blev det en hindring, der måtte ryddes af vejen, før man kunne komme videre. Ved et magelæg mellem Dragsholm og kronen i 1782 lykkedes det at få fællesskabet mellem de to godsområder ophævet, således at Dragsholm blev ejer af hele Fårevejle og Hørve sogne, og kronen af Asnæs og Rørvig sogne. Dragsholm afstod til kronen 47 gårde og 44 huse, i alt 325-4-1-0 tdr. htk., hvorimod kronen til gengæld kun gav afkald på 29 gårde og 27 huse, hvilket udgjorde 280-3-0-2 tdr. htk. Mageskiftet blev altså i kronens favør, hvorfor Dragsholms daværende ejer Conrad Wilh. Adeler som erstatning modtog 12.000 rd. fra kongens kasse.¹²

Dels p.g.a. dette mageskifte, og dels p.g.a. forskellige mindre tilkøb og bortsalg veksler Dragsholms bøndergods en smule i størrelse i løbet af den periode, vi her har med at gøre, men i den senere del af denne ligger hartkornstilliggendet på ca. 1150 tdr.¹³

Dragsholms første ejer Fr. Chr. Adeler døde i 1726, og efter ham overgik godset til sønnen Chr. Lente af Adelaer (1699–1757). Efter at godset i 1755 var omdannet til et stamhus blev det (i 1757) købt af en brodersøn til den afdøde Lente af Adelaer, Conrad Wilh. Adeler (1739–85). Ved dennes død i 1785 ophøjedes stamhuset til et baroni for sønnen Fr. Adeler (1764–1816). Baroniets navn bliver Adellersborg, men af praktiske grunde vil navnet Dragsholm blive brugt i denne fremstilling også for tiden efter 1785.

Krongodset i Odsherred

Den del af Odsherred, der i 1690'erne atter kom under kronen, var beliggende i flg. sogne: Grevinge, Vig, Egebjerg, Højby, Asmindrup, Odden, Rørvig, Asnæs, Fårevejle og Hørve. I de tre førstnævnte sogne var kongen så godt som ene lodsejer, men Anneberggård og Dragsholm ejede en del i de andre sogne. Det kgl. gods i Odsherred blev indtil videre lagt under Kronborg rytterdistrikt, men ved omlægningen af rytterdistrikterne i årene omk. 1720 blev det odsherredske gods' stilling taget op til ny overvejelse; man ville muligvis forsøge at sælge ud af godset, ligesom man gjorde med gods i Vestsjælland, der tidligere havde huset rytteriet. Den såkaldte krigsjordebog over godset i Odsherred viser, at dette i 1719 omfattede 2669 tdr. htk.¹⁴ Hele hartkornet var kontribuerende (skattepligtigt), og uden hovedgårde.

I godsregnskaberne fra 1720'erne benævnes godset Dragsholm amts *forbeholdne* ryttergods, hvilket antyder dets uafklarede skæbne. Skulle det fortsat høre under Kronborg, eller kunne det alligevel bedre betale sig at sælge det? Snart valgte man at forsøge det sidste.

Allerede 27/3 1727 blev krongodset i Odsherred udbudt ved auktion sammen med andet vestsjællandsk ryttergods, men ved auktionen blev der kun budt på en del af godset, og budene var for lave til at de kunne antages. Dragsholms ejer Chr. Fr. Adeler bød f. eks. 30 rd. pr. td. htk. for gods i Veddinge; her ejede han i forvejen en del.¹⁵ Efter den mislykkede auktion skrindlagdes planerne om at afhænde *Odsherreds gods*, som det nu kaldes, de næste 30 år.

I 1728 ansættes en forvalter ved godset, og det bliver nu krongods under en særlig administration, uden tilknytning til rytteriet. Godsets første forvalter Niels Chr. Bang døde i 1760, og han efterfølges af

kammerråd Jacob Hansen (1728–91). Denne gifter sig med forvalter Bangs enke og bosætter sig på fæstegården Egebjerggård i Egebjerg by (det var ingen helt almindelig fæstegård, idet der hørte 17 tdr. htk. under den).¹⁶ I 1781 ansættes teologen og landøkonomen F. W. Trojel (1745–1819) til at forestå udskiftningen og andre nye »indretninger« ved godset. Ved Jacob Hansens tilbagetræden i 1790 overtager Trojel også forvalterposten. Der er god grund til at nævne disse to mænd, for deres virke skulle vise sig at få en ikke ringe indflydelse på forholdene ved godset.

Ved kgl. resolution af 27/6 1757 bestemmes, at Odsherreds gods på ny skal udbydes på auktion. Denne beslutning forklares først og fremmest ved statens store finansielle vanskeligheder, som nu og i de kommende år søgtes afhjulpet ved bortsalg af krongods over hele landet. Når problemerne netop ved denne tid trænger sig stærkt på, skyldes det ikke mindst udbruddet af den preussiske syvårskrig og den hermed forbundne konstante krigsfare. Også dengang var oprustning en bekostelig affære.

Meddelelsen om at man agtede at sælge godset i Odsherred skabte debat, og fra juristen Henrik Stampe kender man en interessant reaktion. I et brev til »en god ven til hove« gør han rede for, hvorledes han tænker sig dette gods burde sælges. Stampe, der var en ivrig forkæmper for »ejendomsbønder«, mente, at kongen burde vise et godt eksempel til efterfølgelse ved at udbyde Odsherreds gods, så fæsterne fik mulighed for at blive arvefæstere (ejendomsbønder). Iflg. Stampe ville netop Odsherred egne sig godt til sådanne forsøg, da godset var uden hovedgårde, og da bønderne som følge af frihed for hoveri og beskeden landgilde skulle være ganske velstående. Han foreslog, at de skulle fortsætte med at betale landgilde og hoveripenge som hidtil, men at man så til gengæld skulle acceptere bud fra bønderne på 10–30 rd. pr. td. htk. Det kunne nemlig bedre betale sig at sælge til en forholdsvis lav pris og samtidig fortsætte med at kræve den sædvanlige afgift af bønderne, end det kunne at sælge til en noget højere pris pr. td. htk. og miste den årlige afgift. Skulle det endelig en tid blive til tab for kongen, mente Stampe ikke, at det måtte afskrække, da kongen gjorde klogere i at se på landets vel end på sit eget som godsejer. Den eventuelle købesum skulle bønderne kunne afdrage af 2–3 gange, og som sikkerhed skulle selve ejendommen kunne modtages.

Grundtanken i Stampes opfattelse i spørgsmålet om ejendom til bønderne er, at det kan *betale* sig for kongen og landet som helhed, fordi bønderne på egne gårde vil vise større stræbsomhed, hvorved værdien af landets gårde vil stige, og afgifterne vil være mere sikre.¹⁷

Til brug ved auktionen over Odsherreds gods i 1757 udarbejdedes en udførlig, trykt specifikation over godset. Hartkornet var nu 2685–6–0– $\frac{1}{3}$ tdr. ager og eng, 5–3–1–1 tdr. skovskylld og mølleskylden var 17–6–0–0 tdr. Specifikationen anfører for hver gård på godset fæstere, hartkornets størrelse og landgilden. For husene på tilsvarende måde beboer og huspenge. Jordebøger i normal forstand, hvor sådanne oplysninger ellers kan findes, er ikke bevaret fra Odsherreds gods, og derfor er denne auktionsspecifikation af stor betydning som kilde til disse forhold.¹⁸

Auktionen fik desværre ikke ganske det forløb, som Stampe havde ønsket. Ganske vist blev de eventuelle købere ikke lovet mulighed for tilladelse til at oprette nye skattefrie hovedgårde, hvortil de hidtil hoverifrie bønder skulle forrette hoveri, men konditionerne ved auktionen var ikke så bønderne kunne – eller ville – deltage. Stampes forslag om en fast årlig afgift samt et beskedent beløb pr. td. htk. blev ikke fulgt. Der skulle derimod stilles kaution, hvis køberne ikke var »suffisante«, og der skulle betales et acceptabelt beløb straks. Købesummen kunne dog erlægges i 2 terminer indenfor et år, og renten skulle være 5 0/0 p. a.

Resultatet blev, at ikke én fæstebonde bød, hverken på egen eller andres gårde, derimod kom der bud fra folk uden for bondestanden.¹⁹ På det henved 27.000 tdr. htk. store gods blev der i alt kun budt 800.000 rd., d.v.s. ca. 30 rd. pr. td. htk.,²⁰ hvilket var mindre end man ville acceptere, og atter gik salgsforsøgene i stå. En af grundene til, at ingen ville byde tilstrækkeligt for godset i Odsherred, har været, at der ikke blev åbnet mulighed for nye hovedgårde, og dermed lovning på skattefrihed. I det mindste havde man ventet skattefrihed for en del såkaldt ødehartkorn, nemlig de områder, som i rytteriets tid var blevet udlagt til græs for hestene. Det drejede sig om Ellinge, Borrevang og Svendstrup hestehaver, som siden rytteriets forsvinden fra godset havde ligget delvis øde hen.

Stampe var skuffet over auktionens udfald, for han mente, at i al fald nogle af bønderne ville have kunnet klare at betale 40–60 rd.

pr. gård på de vilkår, han havde foreslået.²¹ Om Stampe har ret i dette, kan man ikke sige med bestemthed, da man fra denne periode ikke har mange andre kilder end godsregnskaberne til belysning af spørgsmålet. Disse viser til gengæld, at kun få bønder havde restancer, og det kan tyde på en vis velstand.

Godsets skæbne (og dermed bøndernes) var stadig uvis. Landvæsenkommissionen af 1757 havde som led i bestræbelserne for at skabe samlede godsområder, der i fremtiden lettest kunne udskiftes, foreslået Rentekammeret, at kongen lod Kommunitetet få godset i Odsherred til gengæld for denne stiftelses strøgods rundt om i landet.²² Strøgodset skulle kongen så efterhånden søge at afhænde til de største lodsejere de respektive steder i landet. Den 17/8 1762 forkastes dette forslag dog af Rentekammeret. Her var man betænkelig ved at bortskifte et så stort samlet gods som det odsherredske, der ydermere gav gode indtægter uden restance. Just dette var jo nok også den vigtigste grund til, at man ikke havde antaget de bud, der hidtil var fremkommet; det havde ikke kunnet betale sig at sælge til hvad som helst, så længe der ikke var problemer med at få afgifterne af godset inddrevet.

I foråret 1775 købte kongen Anneberggårds gods, og krongodset i Odsherred var nu ikke længere uden hovedgårde. Hvilke konsekvenser denne handel fik for bønderne vil der blive set nærmere på i en senere sammenhæng.

Anneberggårds gods købtes af Henrik Rosted, der efter kun fire års ejerskab havde været nødt at sælge af økonomiske grunde.²³ Rosted havde tænkt sig, at godset skulle koste 60.000 rd., men kongen købte det for »kun« 45.950 rd. Nogen ringe betaling var det dog ikke, for prisen pr. td. htk., frit som ufrit, blev over 120 rd. Den fri hovedgårdstakst var nemlig 49-3-0-1 tdr. htk., og det ufri bøndergods var sat til 324-4-2-2⁵/₁₂ tdr. htk. (beliggende i Højby, Vig og Asmindrup sogne samt Udby sogn i Tuse herred). Konge- og kirketienderne til godset udgjorde 169 tdr. 4 skp.; regnes tienderne med, bliver prisen pr. td. htk. lidt lavere. Til sammenligning kan nævnes, at kongen året før (1774) havde solgt det antvorskovske og det vordingborgske ryttergods for henholdsvis 74 og 100 rd. pr. td. htk.²⁴ Ved en ny auktion 1/8 1776 forsøger man atter at få hele Odsherreds gods solgt. Umiddelbart forinden var planerne om magelæg med Universitetet og Kommunitetet atter dukket op. Således var der ved

kabinettsordre af 5/6 1776 blevet nedsat en særlig kommission til undersøgelse af mulighederne for et sådant mageskifte. Kommissionen nåede at træde sammen et par gange, inden planen strandede på modstand fra Universitetets side.²⁵

Ved auktionen i 1776 blev det nu ca. 32.000 tdr. htk. store gods inddelt i 8 komplette sædegårde (hovedgårde) med tilliggende bøndergods. I alt var 393 tdr. htk. bestemt til at skulle have fri hovedgårdstakst, mens 2840 tdr. htk. skulle være hoveripligtigt bøndergods til de 8 hovedgårde, man tænkte oprettet. Hvis denne omlægning af godset var blevet realiseret, havde det betydet, at næsten 350 tdr. bondehartkorn skulle forvandles til hovedgårdsmarker, hvilket var ensbetydende med nedlæggelse af talrige fæstegårde.

I af de påtænkte 8 hovedgårde skulle i modsætning til de øvrige kunne opbydes by- og gårdvis, hvis det fandtes ønskeligt. Det var den hovedgård, der skulle kaldes Kårupgård, og til hvilken gods i Fårevejle, Asnæs og Hørve sogne skulle henlægges. Denne passus i konditionerne fik det til at se ud, som staten nu bestræbte sig for at fremme bondeselvejet; i praksis fik dette »tilbud« til bønderne dog ingen betydning, da de allerfleste manglede mod og/eller kapital til at byde på deres fæstegårde.²⁶

I sammenligning med den måde, hvorpå Stampe havde tænkt sig krongods solgt, var både forsøget i Odsherred og de faktiske krongodssalg i andre egne i disse år ret negativt for bønderne. Ganske vist var en del jyske og fynske fæstere blevet selvejere ved krongodssalgene, men endnu flere havde fået deres kår forringet. Ved oprettelse af nye hovedgårde på de tidligere krongodser var nemlig mange hidtil hoverifrie bønder kommet under hoveriets åg.

Heldigvis, tør man vist sige, blev der ved auktionen over Odsherreds gods i 1776 kun budt på de 3 hovedgårde, og budene nåede i gennemsnit kun op på 67 rd. pr. td. htk. Intet blev afhændet, da man dels skønnede denne pris for lav, og dels ønskede at sælge alt eller intet. For tredje gang stod man efter en auktion tilbage med dette store gods, hvorfra indtægterne snart skulle vise sig at flyde mindre jævnt end tidligere.

Bønderne under Odsherreds gods havde frygtet et eventuelt salg af godset. Hidtil havde man ikke kendt til hoveri, og man mente at chancerne for at komme til det, ville være betydelige under private godsejere. I et forsøg på at hindre at godset atter blev stillet til auk-

tion gik bønderne ind på en forhøjelse af hoveripengene med 25 %, når blot de måtte forblive under kongen, og når afgifterne ikke steg yderligere.

Både forvalteren Jacob Hansen og amtmanden, de Cederfeld, var på bøndernes side i dette spørgsmål. Begge mente, at hverken de »gamle« kronbønder eller bønderne under det nylig tilkøbte Anneberggårds gods burde forrette hoveri. Hovedgårdsmarkerne til Anneberg- og Ellingegård skulle i stedet overlades bønderne.²⁷ Det foreløbige resultat af de forskellige overvejelser blev dog, at spørgsmålet om afgiftsforhøjelser stilledes i bero, og bønderne forpagtede hovedgårdsmarkerne til 1/5 1777. En Nykøbing-købmand stillede kaution.

Rentekammeret skulle snart vise sig hverken at være enig med bønderne, forvalteren eller amtmanden: det odsherredske gods skulle sælges, og et kgl. reskript af 12/6 1777 bestemmer, at endnu en auktion skal forsøges.²⁸

Da inddelingen i de 8 hovedgårde havde vist sig ikke at være nogen succes, inddeles godset nu, så der opbydes 4 hovedgårde, der til gengæld skulle være større end ved forrige inddeling. Desuden skulle næsten 600 tdr. htk., beliggende i Yderby, Overby, Ebbeløkke, Klint, Høve, Veddinge, Ordrup, Kårup, Hørve, Vejleby samt Skippinge opbydes som strøgods.

Anneberggårds og Ellingegårds hovedgårdstakst udvides fra henholdsvis 51 tdr. htk. til 70 tdr. htk. og fra 59 tdr. htk. til 67 tdr. htk. i forhold til 1776-inddelingen. Efter sidstnævnte inddeling var bøndergodset til Anneberg 340 tdr. htk.; det bliver nu udvidet til 537 tdr. Til Ellingegården var i 1776 439 tdr. htk. bøndergods, mens der nu i 1777, hovedgårdsmarkernes udvidelse til trods, kun blev beregnet 400 tdr. htk.

2 af de øvrige påtænkte hovedgårde fra 1776 bevares ved den nye inddeling i 1777, nemlig Egebjerggård og Kelstrup gård. Begge gårde gøres dog større end ved den tidligere inddeling.²⁹

Den fjerde og foreløbig sidste auktion over Odsherreds gods afholdes 2/9 1777, men heller ikke denne gang lykkes det at få godset solgt. Ganske vist bydes der på alle hovedgårdene, men ingen bud var acceptable. Måske er det mest interessante ved denne auktion at se, hvorledes det gik med det strøgods, der var tiltænkt bønderne. Fra Overby på Odden var bønderne mødt, men ingen af dem bød. Fra Klint i Højby sogn var byens 7 gårdfæstere mødt, og de bød på

deres gårde til priser fra 153–160 rd. pr. td. htk. For de øvrige byer blev godset opbudt byvis, fordi ingen bønder var mødt. Budene lød her kun på 40–50 rd. pr. td. htk.

Det samlede resultat blev bud på kun 59 rd. i gennemsnit pr. td., og det var mindre, end auktionen året før havde haft udsigt til at give. Selv om Klint-bøndernes bud på deres gårde må have forekommet rimelige, lod man dem ikke købe. Man ønskede ikke at »udstykke« godset.³⁰

Betalingsvilkårene ved auktionen i 1777 var lempet i forhold til de tidligere auktioner. Halvdelen af købesummen skulle erlægges i 2 terminer med et halvt års mellemrum, men der kunne i særlige tilfælde gives frist på indtil 3 år, naturligvis mod behørig rente. Den anden halvdel af købesummen skulle forblive i godset, mod at der årligt svaredes en rente på 4 % p. a. I virkeligheden ligner denne betalingsform, hvad Stampe allerede havde foreslået i 1757, og man kan undre sig over, at bønderne nu 20 år efter stadig kun i minimalt omfang gjorde forsøg på at blive selvejere. Denne tilbageholdenhed fra bøndernes side, som også kan ses andre steder i landet, mente Stampe selv skyldtes bøndernes angst for at stå alene, uden en husbonds beskyttelse. Denne antagelse har nok også gyldighed for Odsherred, og måske i særdeleshed fordi det her var kongen, der var husbond. Den vigtigste grund til at bønderne i Odsherred ikke forsøgte at blive selvejere var dog nok, at de ikke magtede det økonomisk. Her i slutningen af 1770'erne havde ikke så helt få betydelige restancer, og en gennemgang af en række bondeskifter kan vise, at langt de fleste havde negativ formue.

Omsider tog man konsekvensen af de mange mislykkede forsøg på at afhænde Odsherreds gods. Ved en kgl. resolution af 27/10 1777 besluttedes, at Odsherred skulle forblive under kronen og »sættes på god fod«.³¹ Dette blev indledningen til et større reformprogram, koncentreret om udskiftningen.

Men bøndernes frygt for at godset alligevel skulle sælges fortog sig ikke lige straks. Således skriver amtmand de Cederfeld i 1780: »Bønderne er endnu i frygt for at blive solgt, og en del er derover senfærdige til at bygge og reparere på deres gårde. Jeg fandt mig deraf foranlediget at forsikre, at der så vidt mig var bekendt, derpå ikke er tænkt, og at det fornemmelig ville ankomme på deres stræbsomhed og flittighed for at svare, hvad de bør.«³² Og heri kunne

han have ret, for det centrale i hele spørgsmålet om Odsherreds forbliven under kronen var jo netop: hvad betaler sig bedst for kongens kasse?

Den inddeling af godset, der var planlagt ved auktionen i 1777, blev kun bevaret for så vidt angik Anneberg og Ellingegård. Udvidelsen af hovedgårdsmarkerne skete for Ellingegårds vedkommende ved indlemmelse af Ellinge gamle hestekobbel og et stykke af Ellinge lyng. En del af denne jord havde bønderne hidtil haft i brug til græsning for deres kreaturer, så selv om ingen bøndergårde skulle nedlægges, var der alligevel tale om et tab for bønderne.

Udvidelsen af Anneberggårds hovedgårdsmarker krævede derimod foruden inddragelse af Borrevangen, som bønderne siden flytningen af rytteriet havde brugt til græsning, hele landsbyen Ubberrup og en stor del af Hundstrup og Stårup nedlagt. Det betød nedlæggelse af i hvert fald 7 gårde, og flere kom til i forbindelse med samtidige skovudvidelser. Siden 1682 havde der været forbud mod at nedlægge bøndergårde, men det var et af de forbud, der blev overtrådt oftest i det 18. århundrede – ikke mindst på krongods!

Fra 1782 var Anneberg og Ellingegårde bortforpagtet på længere åremål. I 1800 køber godsforvalter og inspektør Trojel Anneberggårds bygninger og hovedparcel, og siden nogle tilliggende huse og gårdens yderparcel. Samme år sælges Ellingegård til forpagter H. J. Egtved.³³ Om de to »hovedgårde« skriver Gregers Begtrup i 1803, at de kun er at regne for hovedgårdsparceller, da kongen efter afløsningen af hoveriet (se kap. IV s. 000) har forbeholdt sig bøndergodset.³⁴ Dette blev først endelig afhændet efter et generelt tilbud om arvefæste fremsat 1/7 1846.³⁵

Befolkningsforhold i Odsherred

Folketællingerne 1769, 1787 og 1801 giver mulighed for oplysninger om befolkningstallet her i landet i en periode, hvor ikke mindst landbosamfundet undergik store forandringer. Desværre er tællingerne behæftet med en vis unøjagtighed (navnlig 1769-tællingen), men hovedlinierne i befolkningstallene giver de dog. Mens der ved 1769-tællingen registreredes knap 800.000 indbyggere i hele Danmark, var tallet i 1801 nået op på 930.000.³⁶ Befolkningen i landdistrikterne voksede fra ca. 667.000 i 1787 til 735.000 i 1801.

Nedenstående tabel viser befolkningstallene i hvert sogn i Odsherred, som de kan udledes af de tre nævnte folketællinger.

Tabel 1. Befolkningstal for Odsherred i 1769, 1787 og 1801.

Sogn	1769	1787	1801
Vallekilde.....	486	486	612
Hørve.....	368	338	382
Fårevejle.....	610	632	763
Asnæs.....	540	614	646
Vig.....	918	1008	992
Asmindrup.....	310	351	387
Grevinge.....	773	837	939
Odden.....	336	337	359
Højby.....	1260	1260	1498
Egebjerg.....	659	790	773
Rørvig.....	469	520	488
Odsherred.....	6729	7173	7839

Som det ses, var der i Odsherred en stigning i befolkningstallet fra 1769 til 1787 på 444 personer, eller 6,2 %. Fra 1787 til 1801 var stigningen på 666 personer, eller 8,5 %. Det er karakteristisk, at stigningen er størst mellem de to sidste tællinger; og dog er denne stigning mindre end i gennemsnit for Sjælland, hvor befolkningstallet stiger med mere end 11 %.³⁷

Der er flere årsager til denne udvikling, men her skal blot nævnes, at stigningen i befolkningstallet må ses i sammenhæng med de opadgående konjunkturer og den forbedring af landbefolkningens vilkår, som særlig landboreformerne bidrog til.

På landet var tilvæksten stærkest i husmands-, inderste- og indsiddergruppen, hvorimod der for gårdsmandsklassens vedkommende synes at være stagnation, eller undertiden tilbagegang. De såkaldte oederske efterretninger fra 1771³⁸ viser, at der i Dragsholm amt var 80 ægtepar uden for den egentlige bondestand (f. eks. godsejere, præster og andre øvrigheds personer), 678 gårdmandsægtepar og 704 husmandsægtepar. Af den egtl. bondebefolkning udgjorde husmændene altså 50,9 %. Omk. 1700 havde denne gruppe kun udgjort 36,6 %, hvilket viser, at husmandsklassens vækst her som i andre egne var begyndt før de store landboreformers tid.³⁹

Antallet af gårde og huse

Som dokumentation for husmandsklassens vækst i forhold til gårdmandsklassen kan en oversigt over forholdet mellem gårdenes og husenes antal tjene. Nedenstående oversigt viser antallet af huse og gårde under henholdsvis Dragsholm og Odsherreds gods ved midten af århundredet og ved slutningen af dette:⁴⁰

År	<i>Dragsholm</i>			<i>Odsherreds gods</i>			
	Gårde	År	Huse	År	Gårde	År	Huse
1753.....	158	1753	201	1757.....	416	1757	288
1802.....	135	1802	242	1800.....	490	1790	527

Under Dragsholm var der i hele perioden betydelig flere huse end gårde, mens dette ikke var tilfældet på krongodset før i slutningen af århundredet. For begge godser gælder det, at antallet af huse er stigende. Husenes relative større andel ved proprietærgodset svarer til iagttagelser, der er gjort i andre egne af Sjælland.⁴¹

Nedgangen i antallet af gårde under Dragsholm forklares først og fremmest ved, at godset ved mageskiftet med kronen i 1782 mistede 18 gårde. Dertil kommer nogle få gårdnedlæggelser i forbindelse med udskiftningen, men disse opvejes næsten ved tilkøb af enkeltgårde.⁴² Det stigende antal huse under Dragsholm er nøje knyttet til udskiftningen af godset i slutningen af 1790'erne. Man kan af de årlige jordebøger se, at stigningen først kommer ved denne tid, og at den bl. a. skyldes, at ikke mindre end 35 nye huse med jord blev oprettet i Bjergene, der hidtil havde fungeret som udmark for hovedgården.⁴³

Under Odsherreds gods kom der i 2. halvdel af 18. århundrede både flere gårde og huse, men tilvæksten var dog størst for husenes vedkommende. Stigningen i gårdtallet skyldes først og fremmest købet af Anneberggårds gods i 1775, under dette gods hørte nemlig 55 bøndergårde. Hertil kommer en forøgelse i forbindelse med nyinddelinger af flere byers hartkorn (se nedenfor under hartkornsegalisering). Men i tidens løb var adskillige gårde dog også blevet nedlagt. Det er allerede nævnt, at noget sådant skete i forbindelse med omlægningen i 1777. Ved en udvidelse af Kongsøre skov i slutningen af 1770'erne blev 2 gårde i Bråde og 2 i Hølkerup nedlagt (begge Egebjerg sogn). I samme sogn nedlagdes 2 gårde i Ulkerup by i 1782

for at give plads for udvidelse af Ulkerup skov.⁴⁴ I det hele vides 13 gårde at være nedlagt på krongodset.

Det stigende antal huse under Odsherreds gods skyldtes dels, at et halvt hundrede huse fulgte med Anneberggårds gods, og dels en stadig nybygning af huse på det »gamle« Odsherreds gods. Tilvæksten kommer allerede før udskiftningen begynder. Iflg. en specifikation over godset fra 1776 var ikke mindre end 56 husfæstere fritaget for afgift, fordi de selv havde bygget huse.⁴⁵ Fra tiden lige omk. 1800 kendes ingen opgørelse over hvor mange huse, der hørte under godset, men det er sandsynligt, at der var betydelig flere end de 527, der kendes fra en fortegnelse fra 1790.⁴⁶

Udover de ca. 625 gårde, der omk. 1800 hørte under de to godsområder, vi her beskæftiger os med, var der i hele Odsherred kun ca. 20 andre gårde, således var der altså dengang ialt ca. 645 bøndergårde i herredet.⁴⁷ Sammenlignes dette tal med de 678 gårdmandsægtepar, der nævnes i de oederske efterretninger fra 1771, får man indtryk af, at der har været en direkte nedgang i gårdmandsklassen i en periode, hvor befolkningstallet ellers var i stigning.

Hartkornsegaliseringen

På matriklens tid kunne de enkelte gårde i en landsby være af meget forskellig størrelse i henseende til hartkornet. Noget sådant viste sig snart at være upraktisk set fra et godsejersynspunkt, navnlig i byer, hvor alle var fæstere og måske oven i købet under samme gods. Gårdenes ulige størrelse betød nemlig, at der skulle opkræves forskellig landgilde og skatter af byens gårde, og hoveriet følte ulige tungt alt efter hvor megen jord fæsteren selv havde at dyrke.

Det blev derfor almindeligt i 18. århundrede, at landsbyernes jorder lignedes mellem gårdene; det er denne proces, der betegnes som hartkornsegalisering. Hvor en by havde flere lodsejere, fandt egaliseringen som regel kun sted inden for de enkelte lodsejeres andele af byen. Generelt set var egaliseringerne mest almindelige i byer med kun en lodsejer.

I Odsherred var hartkornsegaliseringen vidt fremskredet omk. 1750. Dragsholms bøndergods var allerede blevet egaliseret i de enkelte byer ved ejerskiftet i 1727. Undtaget var kun godsets gårde i Rørvig, Ordrup og Birkenæs (Holmstrup sogn). I Rørvig ejede Dragsholm til

1782 10 gårde, men ved mageskiftet i dette år overgik de til kronen. I Ordrup ejede Dragsholm kun en gård, men blev ved mageskiftet ene lodsejer, og hartkornet egaliseredes i forbindelse med udskiftningen i 1798. Birkenæs havde kun 2 gårde, og hele byen blev nedlagt ved udskiftningen.

I 1757 var 32 af de 61 byer i Odsherred, hvori kronen ejede gods, blevet egaliseret. Det er relativt få i sammenligning med byerne under Dragsholm, men forskellen beror sikkert først og fremmest på, at kronens bønder var fri for hoveri, hvilket gjorde egaliseringen mindre aktuel. Dertil kommer, at planerne om at sælge godset i en lang årrække har lagt en dæmper på nyinddelinger, der ikke havde direkte relation til auktionerne.

Fra Odsherreds gods er der eksempler på, at udviklingen efter en egalisering atter kunne gå i retning af gårde med forskellige hartkornsstørrelser. Som eksempel herpå kan anføres Grevinge by. Denne by blev iflg. degnen Lyder Høyer omrebet og ligedelt i 1745 således, at 12 gårde hver fik 9–2–2¹/₂ td. htk., men i hvert fald i 1766 var man begyndt at dele nogle af de 12 gårde, og i 1776 vides ikke mindre end 5 af de oprindelige 12 gårde at have haft to brugere. Delinger af den art kan være mere eller mindre permanente, og det er et forhold, der ofte gør det vanskeligt præcist at sige hvor mange gårde, der rent faktisk hørte til godset.

De fleste egaliseringer ved Odsherreds gods synes at være foretaget i årene omk. 1750. Derefter har der været stagnation på dette område, til udskiftningen eller andre omlægninger i slutningen af århundredet gjorde det praktisk, at også de resterende byer blev egaliseret.

For den enkelte fæster var det ikke nogen ubetinget fordel pludselig at få sit hartkorn væsentligt forøget, sådan som det ofte skete ved egaliseringerne. Mere jord betød, at der skulle skaffes mere udsæd, gødning, trækraft og flere redskaber. Tanken har vistnok været, at bønderne i sådanne situationer skulle hjælpe hinanden indbyrdes i den første vanskelige tid, men der er vidnesbyrd om at denne hjælp ikke slog til. Da Hølkerup by i Egebjerg sogn i 1777 blev ligedelt efter at noget af byens jord var blevet indhegnet til nyplantning af skov, fik gårdfæster Anders Andersen sit hartkorn fordoblet, uden at han fik hjælp af de bønder, som tidligere havde haft det største hartkorn. I en indberetning til Rentekammeret af 28/5 1777 bemær-

ker godsforvalteren, at denne fæster måtte afstå sin gård til en svi-gersøn, da han var kommet i vanskeligheder p.g.a. det større hart-korn og den svigtende hjælp fra de øvrige bymænd.⁴⁸

Gårdenes størrelse

Med hartkornsegaliseringerne tilstræbtes gårde af en passende stør-relse, som med rimelighed kunne afkræves »hel gårds hoveri«. Un-dersøger man gårdstørrelserne, viser det sig dog, at der kan være store variationer både inden for det enkelte gods og fra landsdel til landsdel. Som helhed var de sjællandske fæstegårde større end f. eks. de jyske.

Omk. 1770 var 53,2 % af gårdene under Dragsholm på under 8 tdr. htk., mens denne gruppe ved Odsherreds gods udgjorde 72,9 %. Af gårde med 8–10 tdr. htk. var der tilsvarende kun 20,4 % ved krongodset, mod 42,9 % ved Dragsholm. Derimod var der ved kron-godset 6,7 % gårde med 10 tdr. htk. og derover. Denne gruppe ud-gjorde kun 3,9 % ved Dragsholm.

Rent metodisk har det en vis betydning at konstatere disse forskelle i gårdenes størrelse ved de to godser, da det for en vurdering af fæsternes økonomiske forhold har betydning, om de sad ved forholds-vis store eller små gårde. Forskellen i gårdenes hartkornstilliggende ved de to godser og inden for hvert af godserne tilfører gennemsnits-beregninger pr. gård, som af og til vil blive benyttet i de flg. ka-pitler, et usikkerhedsmoment. Dog ikke større end hovedlinierne vil træde frem.

III.

Fæsteforhold i Odsherred

Ved fæsteforhold vil vi her forstå et sæt af faktorer, som i bred forstand har tilknytning til og betydning for tiltrædelse og afståelse af gårdfæste. For en vurdering af fæstebøndernes almene sociale og økonomiske forhold er det videst mulige kendskab til fæsteforholdene afgørende, da disse ofte ret klart afspejler de vilkår, bonden og hans familie måtte bygge tilværelsen på.

Fæsterens ret til at blive ved gård til sin død, hvis han overholdt sine forpligtelser, blev fastslået allerede i Frederik den 1.s forordning fra 1523, og dette gentages i 1683 i Danske Lov (3-13-1). Siden 1565 havde fæsternes enker ret til at blive ved fæstegårdene uden at blive afkrævet ny indfæstning. Giftede en enke sig igen, fortabtes denne ret, og den nye mand ved gården måtte, hvis herskabet da ellers ville godkende ham, overtage fæstet på sædvanlige betingelser (jfr. Danske Lov 3-13-4).

Der er overalt i landet utallige eksempler på, at fæstere »forsad« deres gårde, når de efter herskabets mening ikke havde overholdt deres forpligtelser iflg. fæstebrevet. Udsættelse fra en gård kunne også forekomme, når man fra godsets side legalt eller illegalt nedlagde bøndergårde.

Det almindelige var dog, at flertallet af fæsterne enten blev ved gård til deres død eller »godvilligt« afstod fæstet, når de var for gamle og svagelige til at klare gårdens drift. Særlig når afståelsen skete p.g.a. alder og svagelighed var det almindeligt, at gården overtoges af en søn eller svigersøn, og man taler da om familiefæste.

Årsagerne til fæsterskifte og familiefæstets udbredelse er nogle af de sider af fæstevæsenet, som nedenfor skal analyseres for henholdsvis Dragsholm og Odsherreds gods. Desuden vil indfæstning, hjælp ved tiltrædelse samt evt. aftægtsforpligtelser blive omtalt i den udstrækning, kilderne gør det muligt.

Hovedkilden til de forhold, der just er skitseret, er fæsteprotokoller fra de to godser. I fæsteprotokollerne findes afskrifter af de ori-

ginale fæstebreve, hvor fæsternes rettigheder og pligter over for husbond og øvrighed er nedfældet. Ved en forordning 23/1 1719 blev det påbudt, at fæstebrevet skulle udstedes i to eksemplarer, og det skulle ske på stemplet papir. Det ene eksemplar beholdt husbonden, mens det andet skulle opbevares af fæsteren. Ved denne forordning blev det tillige indskærpet, at godsledelsen skulle føre fæstebrevene i protokol. På en del godser er påbudet næppe blevet overholdt, og det kan være forklaringen på, at man ikke mindst fra de private godser har så få gamle fæsteprotokoller bevaret. Det er den sandsynligste forklaring på, at man fra Dragsholm først har fæsteprotokol fra 1750.¹ For de første ca. 25 år er fæstebrevene fra hver by ført samlet ind i protokollen. Fra midten af 1770'erne begynder man at føre protokollen kronologisk for hele godset under et. Muligvis er man først ved denne tid begyndt at følge lovens bud om at føre fæsteprotokol, og har ved den lejlighed for hver by indført de ældre fæstebreve, man havde liggende. Er dette tilfældet, indebærer det en risiko for, at ikke alle fæstebreve fra ca. 1750-75 er kommet med i fæsteprotokollen, idet man let kan tænke sig nogle bortkommet i tidens løb. Sammenlignes med de desværre relativt få originale fæstebreve, der findes fra før 1776, viser det sig, at så godt som alle er at finde i fæsteprotokollen i præcis afskrift. Dette viser protokollens pålidelighed m.h.t. de breve, den medtager.

Fra Odsherreds gods har man ingen originale fæstebreve, og fæsteprotokol findes først fra 1766 ,hvilket naturligtvis er et stort minus i en undersøgelse som denne, der søger at nå tilbage til århundredets midte.² På visse punkter kan manglen på fæstebrevsmateriale dog afhjælpes ved benyttelse af regnskabernes årlige indfæstningslister.³

På krongodset var det sædvane kun at udstede fæstebreve en gang om året, hvorfor fæstebrevets dato intet siger om den nye fæsters faktiske tiltrædelsestidspunkt. Men i øvrigt gælder det for begge godser, at der i perioder er problemer med at fastslå, hvornår et antal fæstere reelt overtog deres fæstegårde, fordi fæstebreve måske først udstedtes flere år efter tiltrædelsen. Dragsholms fæsteprotokol viser, at der i 1776 blev udstedt en lang række fæstebreve til fæstere, der havde siddet ved gård i flere år. Sammenholdt med det forhold, at protokollen først ved denne tid føres kronologisk, peger det i retning af, at man indtil dette tidspunkt ikke just havde haft orden i den papirmæssige side af fæstevæsenet.

For så vidt årstallene angår, er der for Odsherreds gods ingen problemer før i slutningen af 1780'erne, men herefter udstedes fæstebreve tilsyneladende kun med nogle års mellemrum. Den langsomme procedure har sammenhæng med, at fæsterskifterne skulle godkendes i Rentekammeret, inden fæstebrevene kunne udstedes. Man »opsamlede« fæsterskifter igennem flere år, før de ved en samlet »fæsteforestilling« fra godsets forvalter indsendtes til Rentekammerets approbation. Man ved dog, at amtmanden løbende godkendte fæsterskifterne, men juridisk korrekt var det jo ikke at lade fæsterne sidde i årevis uden fæstebreve.⁴ Selv efter at Rentekammeret havde godkendt en fæster, kunne der gå en rum tid, før man ude på godset fik udfærdiget fæstebrevet. Et af de mest grelle eksempler er flg.: I godsregnskabet fra 1795 omtales, at gårdmand Anders Larsen i Asminstrup som en yderst fattig mand var fradød sin gård engang i 1794. Enken kunne p.g.a. fattigdommen ikke blive ved gården, og man får i stedet en udtjent soldat fra Vig, Christopher Winzentsen, til at påtage sig fæstet. Dette synes i praksis at være sket allerede i løbet af 1794, og året efter giver Rentekammeret approbation på det, men fæstebrevet er først dateret 2/1 1801.⁵

De fæsteforestillinger, der indsendtes til Rentekammeret, nævner heldigvis ret ofte, hvornår omtrent fæsterne er tiltrådt, og det er derfor i de fleste tilfælde muligt at opklare fæsteprotokollens kronologiske uklarheder.

Særlig når fæstebrevenes oplysninger tænkes udnyttet i et forsøg på at sammenligne forholdene ved de to godser, er det uheldigt, at fæstebrevene langt fra er lige givtige. I hovedsagen er fæstebrevene fra de to godser dog bygget ens op, nemlig over flg. punkter: 1) hvem der bortfæster, og hvem der fæstes til, 2) hvem »formanden« var (navn og evt. slægtskabsforhold), og årsagen til at fæstet er ophørt (død, alder, fattigdom m. m.), 3) gårdens beliggenhed (by og sogn) samt angivelse af dens hartkorn og 4) betingelser for at fæstet er livsvarigt.

Betingelserne er stort set en overholdelse af Danske Lov (3-13-1). I fæstebreve fra Odsherreds gods er disse betingelser udførligt refereret, og de går i korthed ud på, at fæsteren skal betale sine afgifter i rette tid, holde bygninger og besætning vedlige samt dyrke sin jord forsvarlig. Dertil kommer pligt til årligt at plante et vist antal frugt- og piletræer samt anlægge humlekuler. Stengærder af en bestemt

bredde og højde skulle der også sættes, men i mangel af sten kunne der dog graves grøfter i stedet for. Disse bestemmelser om gærder m. m. blev dog næppe overholdt af ret mange, og ingen synes af den grund at være blevet udsat fra sin gård.

Fæsteren skulle overholde de til enhver tid gældende love og forordninger og i øvrigt være sit herskab hørig og lydig »alt under fæstets forbrydelse«, som det hedder. Til slut i fæstebrevet gives som regel oplysninger om indfæstningen. De originale fæstebreve var underskrevet af godsejeren eller dennes stedfortræder samt af fæsteren og to vitterlighedsvidner. Da de færreste bønder i 18. århundrede kunne skrive, indskrænker den personlige underskrift sig til nogle ubehjælpsomme initialer.

På et meget væsentligt punkt er fæstebreve fra Odsherreds gods forskellige fra fæstebreve fra Dragsholm og de fleste andre godser: der oplyses intet om landgilde, hoveri eller hoveripenge. For fæsteren betød denne mangel, at fæsteafgifterne kunne ændres uden at han kunne gøre indsigelser, eftersom han ikke ved sit fæstebrev var bundet til en bestemt afgift.

Udover præcise landgildeangivelser rummer fæsteprotokollen fra Dragsholm interessante oplysninger om bygningernes størrelse angivet i fag, disses stand og indhold af »inventar«, så som såsæd, redskaber og kreaturer. Hvis hoveriet var afløst med penge, anføres hvor stor afløsningen var. Skulle hoveriet derimod ydes in natura omtales det blot som »sædvanlig hoveri lige med andre bymænd«. Efter at der i 1792 var indgået forening om hoveriets bestemmelse, henviser fæstebrevene til denne.⁶ Endelig har Dragsholms fæstebreve oplysninger om evt. hjælp og eftergivelser til nye fæstere, samt ikke sjældent en nøjagtig redegørelse for aftægtsforpligtelser over for den tidligere fæster. Derimod er indfæstning sjældnere nævnt i fæstebreve fra Dragsholm end fra Odsherreds gods.

Årsager til fæsteforandringer

Resultaterne af en undersøgelse af årsagerne til fæsteforandringer ved de to godser er i tabelform gengivet s. 36–37. Tabel 1 a er en oversigt over samtlige bevarede fæsterskifter fra Dragsholm gods,⁷ opdelt efter årsager til fæstets ophør: død (D), alder og svagelighed

(AS), alder, svagelighed og fattigdom (ASF). D/GA betegner de tilfælde, hvor f. eks. en søn får fæstebrev på enten hele eller halvdelen af faderens gård, men først tiltræder, når faderen dør eller ønsker at afstå. Godvillig afståelse (GA) dækker for det første over alle de tilfælde, hvor denne vending direkte er brugt i fæstebrevet, men også over en del, hvor det ikke udtrykkeligt siges, at afståelsen er godvillig, men hvor forskellige omstændigheder taler for, at det må forholde sig sådan. Forsidder-gruppen (F) er naturligvis alle de tilfælde, hvor fæsteren er dømt til at have sit fæste forbrudt. Dernæst de tilfælde, hvor fattigdom nævnes som årsag, og hvor ordet »frakommet« anvendes. I tvivlstilfælde er der så vidt muligt taget hensyn til om den ny fæster skulle betale indfæstning, og om han p.g.a. gårdens tilstand måtte have forskellig hjælp ved tiltrædelsen, idet sådanne forhold kan bestyrke en formodning om at fattigdom har været den egentlige årsag til fæsterskiftet.

I Dragsholms fæsteprotokol er der i alt 254 fæstebreve fra perioden 1750–1800, men heraf giver 25 så mangelfulde oplysninger om specielt årsagerne til fæsteforandringerne, at de måtte holdes uden for undersøgelsen. Ikke mindre end 19 af disse i denne sammenhæng ubrugelige fæstebreve er udstedt 1776. De er usædvanlige derved, at de ikke nævner forgængerens ved gården, og om den »nye« fæster står der som oftest kun: » . . . som N.N. i nogle år har beboet.« Sammenlignes med jordebøger og skatteregnskabslistes ses, at »nogle år« kan være betegnelse for helt op til 20 år!

D.v.s., at de »uoplyste« fæsterskifter i virkeligheden må formodes at være spredt over et større åremål, end man i første omgang får indtryk af. Dette betyder, at den skævhed i materialet, som udeladelsen af 25 fæsterskifter giver, ikke falder helt så ensidigt på 1770'erne, som man umiddelbart får indtryk af.

Ved Odsherreds gods var der ca. 900 fæsterskifter i tiden 1750–1800. Desværre kan ikke alle 900 fæsterskifter inddrages i undersøgelsen af årsagerne til fæsterskifte, da fæsteprotokollen først begynder 1766, og mindst 289 fæsterskifter fandt sted før denne tid. Disse kendes kun gennem indfæstningslisterne ved godsregnskaberne, hvor der som regel kun anføres årsag til fæsterskiftet, når forrige fæster er død. Dette materiale kan derfor ikke vise noget om de andre årsager, der kunne være til fæstets ophør. Men på grundlag af indfæstningslisterne er det altså muligt at beregne, hvor mange procent

af fæsterne ved Odsherreds gods, der sad ved gård til deres død også for tiden før 1766, jfr. tabel i b s. 37.⁷

Til forskel for Dragsholm er årsagerne til fæsteforandringerne for krongodset sammenregnet i femårsperioder både for tiden før og efter 1766. Begrundelsen for dette er, at fæsterskifterne her i højere grad end ved Dragsholm kunne dateres præcist inden for en tiårsperiode, og den finere kronologiske inddeling af materialet fandtes derfor forsvarlig.

I tabel 1 b og 1 c, som er en oversigt over årsagerne til fæsteforandringer ved Odsherreds gods, er i princippet anvendt samme opdeling efter årsager som ved Dragsholm (tabel 1 a), men fæstebrevens karakter gør opdelingen i standardgrupper vanskelig. De specielle årsager ASF og D/GA (se s. 34) nævnes så at sige ikke i fæstebrevene fra krongodset, så disse grupper må naturligvis udelades.

I fæstebrevene fra Odsherreds gods anvendes vendingen »godvillig afståelse« ikke ét sted, men ikke desto mindre er det oplagt, at mange gårde også på krongodset blev afstået godvilligt, og det har derfor været problematisk at finde frem til de fæsterskifter, der retteligt måtte placeres i denne gruppe. En hel del fæstebreve anfører ingen grund til fæsterskiftet, men f. eks. ved sammenligning med restancelister, kan det i de fleste tilfælde udelukkes, at de »uoplyste« fæsterskifter skulle have fattigdom som årsag. I stedet betyder ingen oplysninger om årsagen som regel at afståelsen er sket frivilligt og ofte har grunden været alderdom, selv om det ikke siges direkte. Det kan dog ikke helt afvises, at man ved at gøre GA-gruppen til opsamlingssted for alle uoplyste fæsterskifter løber en risiko for ikke at erkende samtlige gårdforsiddelser. I stedet for at anbringe alle de fæsterskifter, der intet direkte siger om årsagen til et fæstes ophør, under »godvillig afståelse«, kunne man holde dem helt uden for undersøgelsen, men det forekommer urimeligt i betragtning af, at der er tale om 194 fæstebreve, der for en stor dels vedkommende positivt vides at dække over godvillige afståelser (herunder også p.g.a. alder og svagelighed).

I mange tilfælde har det også på Odsherreds gods været vanskeligt at udskille forsiddelserne, men det skønnes dog at være lykkedes i meget høj grad, fordi der gennem det øvrige bevarede kildemateriale har været gode muligheder for kontrol.⁸

Ved sammenligning af tabellerne 1 a–c vil nogle forskelle og ligheder mellem godserne træde frem. For hele perioden 1750–1800

var der ved Dragsholm gods 41,1 %, der sad ved gård til deres død, mens dette kun gjaldt for 40,8 % ved krongodset.⁹ Når årsagen til fæsteforandring er død, nævnes dette tilsyneladende altid, så disse tal må anses for ret sikre. I løbet af 50-årsperioden er der dog ikke helt så stor overensstemmelse mellem tallene fra de to godser, som gennemsnittet for hele perioden kunne tyde på. En særlig markant forskel ses i 1750'erne, hvor der på krongodset sad ca. 10 % flere fæstere ved gård til deres død, end tilfældet var på Dragsholm.

Ved Dragsholm var der i gennemsnit 1750–1800 34,9 %, der afstod godvilligt eller p.g.a. alder (det ene udelukker ikke det andet), hvorimod der ved krongodset i tiden 1766–1800 var 47,7 % godvillige afståelser (herunder også AS). Ganske vist er der mulighed for, at gruppen godvillig afståelse er lidt for stor ved krongodset, men næppe mere end det kan fastslås, at der også reelt var flere sådanne afståelser ved dette gods. Ved krongodset blev der iflg. fæstebrevens direkte oplysninger kun afstået 4,6 % gårde p.g.a. alder og svagelighed 1766–70, men det er urealistisk set i sammenhæng med de senere femårsperioder. Når til gengæld de godvillige afståelser synes at udgøre ca. 50 % af samtlige i samme tidsrum, tyder det på, at der heriblandt skjuler sig mange afståelser p.g.a. alder og svagelighed.

Tabel 1 a. Årsager til fæsteforandringer. Dragsholm 1750–1800.

	D	AS	ASF	D/GA	GA	F	Ialt
1750–59.....	14	5	–	–	4	10	33
1760–69.....	19	2	–	–	4	16	41
1770–79.....	21	7	1	3	18	6	56
1780–89.....	24	12	2	1	9	13	61
1790–1800.....	14	3	–	–	13	8	38
1750–1800.....	92	29	3	4	48	53	229

i procent:

	D	AS	ASF	D/GA	GA	F	Ialt
1750–59.....	42,4	15,2	–	–	12,1	30,3	100,0
1760–69.....	46,3	4,9	–	–	9,8	39,0	100,0
1770–79.....	37,5	12,5	1,8	5,4	32,1	10,7	100,0
1780–89.....	39,3	19,7	3,8	1,6	14,8	21,3	100,0
1790–1800.....	36,8	7,9	–	–	34,2	21,1	100,0
1750–1800.....	40,2	12,7	1,3	1,8	21,0	23,1	100,0

Årsagerne samlet i 3 hovedgrupper).* Dragsholm 1750-1800.

	D	AS/GA	F	Ialt
1750-1800.....	94	80	55	229

I procent:

1750-1800.....	41,1	34,9	24,0	100,0
----------------	------	------	------	-------

*) De 3 fæsterskifter med årsag ASF er fordelt med 1 til AS-gruppen og 2 til F-gruppen (der kan jo ikke deles lige over!), de 4 fæsterskifter med årsag D/GA er fordelt med 2 til D-gruppen og 2 til F-gruppen.

Tabel 1 b. Død som årsag til fæsteforandringer. Odsherreds gods 1750-65.

	Fæsterskifter	Heraf %
	Ialt	D
1750-55.....	99	66,7
1756-60.....	83	45,8
1761-65.....	107	49,5
1750-65.....	289	54,3

Tabel 1 c. Årsager til fæsteforandringer. Odsherreds gods 1766-1800.

	D	AS	GA	F	Ialt
1766-70.....	20	4	45	19	88
1771-75.....	34	11	29	19	93
1776-80.....	31	20	45	17	113
1781-85.....	33	19	30	15	97
1786-90.....	21	8	15	8	52
1791-95.....	29	13	22	8	72
1796-1800.....	44	25	8	23	100
1766-1800.....	212	100	194	109	615

i procent:

	D	AS	GA	F	Ialt
1766-70.....	22,7	4,6	51,1	21,6	100,0
1771-75.....	36,6	11,8	31,2	20,4	100,0
1776-80.....	27,4	17,7	39,8	15,0	99,9
1781-85.....	34,0	19,6	30,9	15,5	100,0
1786-90.....	40,4	15,4	28,9	15,4	100,1
1791-95.....	40,3	18,1	30,6	11,1	100,1
1796-1800.....	44,0	25,0	8,0	23,0	100,0
1766-1800.....	34,5	16,3	31,5	17,7	100,0

Ved begge godser var der i 1770'erne en høj procent godvillige afståelser, men stigningen i forhold til den foregående periode var dog kraftigt ved Dragsholm gods (jfr. tabel 1 a, s. 36).

I gennemsnit 1750–1800 var forsiddelsesprocenten 24,0 ved Dragsholm mod kun 17,7 ved krongodset. Ved Dragsholm synes mere end 30 % at have forladt deres gårde p.g.a. fattigdom i tiden frem til omk. 1770. Det er uhørt mange i sammenligning med en forsiddelsesprocent på kun godt 11 for tiåret 1770–80. Dette tal er muligvis lidt for lavt, men den faldende tendens i dette tiår kan der næppe herske tvivl om, da den støttes af en tilsvarende høj procent godvillige afståelser og en hyppig forekomst af familiefæste (se tabel 2 a s. 43). I de sidste 20 år af århundredet er forsiddelsesprocenten atter relativ høj ved Dragsholm, d.v.s. ca. 20.

Ved Odsherreds gods viser procenten inden for perioden andre udsving end ved Dragsholm. Her er procenten faktisk faldende frem til slutningen af 1790'erne, hvor antallet af forsiddelser mere end fordobles i forhold til første femår af 1790'erne (23 %). Også ved Odsherreds gods udviser forsiddelserne en faldende tendens i 1770'erne, men ikke i samme grad som ved Dragsholm (sammenlign tabel 1 a og 1 c).

Stigningen i forsiddelserne i slutningen af århundredet både ved Dragsholm og Odsherreds gods er usædvanlig i sammenligning med hovedudviklingen i det øvrige land, hvor forsiddelserne bliver færre som følge af reformer og konjunkturstigning.¹⁰ Ved Odsherreds gods kom udskiftningen og nye driftformer allerede i gang i løbet af 1780'erne, men en del udflytninger af gårde til sure og rå jorder betød i første omgang nederlag og dermed følgende forsiddelse for en del bønder – særlig i Vig sogn,¹¹ og det er overvejende dette lokalt begrænsede forhold, der er skyld i den høje forsiddelsesprocent lige omk. år 1800.

Ved Dragsholm kom udskiftningen og øvrige jordreformer først i slutningen af 1790'erne, og fordelten ved udskiftning og udflytning vil derfor knap nok kunne nå at skinne igennem i forsiddelsestallene før et stykke ind i det flg. århundrede. Denne problematik forklarer også den ikke helt lave forsiddelsesprocent ved Dragsholm gods i slutningen af 18. århundrede, hvor man netop var midt i omstillingen fra fællesskab til individuel drift.

Det er ret sikkert, at forholdsvis flere måtte opgive deres fæste

ufrivilligt ved Dragsholm end ved krongodset. Dette betyder ikke nødvendigvis, at kronbønderne var mere velstående, da antallet af forsiddelser også kan afspejle en godsledelses mere eller mindre rigoristiske holdning over for bønder, som ikke betalte til tiden. Som det senere vil blive nærmere omtalt, har det vist sig, at Dragsholmbønderne gennemgående havde færre restancer end kronbønderne, skønt de oftere blev sat fra deres gårde.

Disse procenter for årsagerne til fæsteforandringer ved de to odsherredske godser må så vidt muligt sammenlignes med tilsvarende undersøgelser, i det mindste fra andre sjællandske godser i samme periode. Fridlev Skrubbeltrang har som led i sine omfattende landbohistoriske undersøgelser bl. a. udarbejdet procenter, der anses for repræsentative for sjællandske fæsteforhold i 18. årh.,¹² og denne mindre undersøgelse af de odsherredske forhold kan med fordel sammenlignes hermed.

Iflg. Skrubbeltrangs beregninger sad i gennemsnit 41,1 % af de sjællandske gårdfæstere i denne periode ved gård til deres død; de tilsvarende tal for Dragsholm og Odsherreds gods er henholdsvis 41,1 og 40,8, så for denne gruppes vedkommende synes begge de odsherredske godser at stemme udmærket overens med gennemsnittet. En faldende procent for D-gruppen både ved Dragsholm og krongodset (dog mest ved det første) i 1770'erne slår kraftigere igennem i sjællandsgennemsnittene. I 1790'erne sad mellem 45 og 50 % af de sjællandske gårdfæstere ved gård til deres død, det er ca. 10 % flere end ved Dragsholm og ca. 5 % flere end ved Odsherreds gods.

Når det gælder godvillige afståelse (AS/GA) er der også som helhed for perioden god overensstemmelse mellem Dragsholm og Sjælland i almindelighed, idet procenten fra Dragsholm er 35,8 mod 34,9 for Sjælland. Derimod var procenten fra krongodset (1766–1800) helt oppe på 47,7 %, men som tidligere antydet, er der en risiko for at dette tal er lidt for højt (s. 36). I løbet af perioden er der både for Dragsholms og krongodsets vedkommende afvigelser fra gennemsnittet: Dragsholm har fra ca. 1770 relativt mange godvillige afståelser, men få navnlig i 1760'erne (14,7 % mod 36,1 % for Sjælland). Mens det normale er, at der kommer flere godvillige afståelser i tiden lige før 1800, synes det modsatte at gøre sig gældende ved Odsherreds gods, hvilket for øvrigt svarer til en stigende forsiddelsesprocent.

Det sjællandske gennemsnit for forsiddelser 1750–1800 er 24,0 %, og dette svarer nøjagtig til procenten for Dragsholm gods, hvorimod krongodsets procent (1766–1800) kun er 17,7. Det er karakteristisk, at forsiddelsesprocenten ved Dragsholm viser stærkere udsving end for Sjælland i gennemsnit. Dette kan skyldes, at materialet fra et enkelt gods er så begrænset, at evt. skævheder træder uforholdsmæssigt stærkt frem, men i nogen grad kan det også afspejle de individuelle forhold på det enkelte gods, som gennemsnitsberegninger fra en hel landsdel ikke kan blotlægge. Et andet karakteristisk træk er, at både Dragsholm og Odsherreds gods har relativt høje forsiddelsesprocenter i århundredets sidste tiår. I århundredets sidste femår var der kun 10,7 % forsiddelser på Sjælland i gennemsnit, mod ikke mindre end 23 % ved Odsherreds gods. I begyndelsen af 1790'erne har dette gods derimod lavere forsiddelsesprocent end Sjælland i almindelighed.

Trods visse afvigelser fra gennemsnittet fra et antal sjællandske godser har en sammenligning mellem disse og Odsherred dog i det store og hele bekræftet, at materialet herfra trods visse mangler kan bruges i en analyse af årsagerne til fæsteforandringerne. Undersøgelsen har vist, at også i Odsherred sad under halvdelen af gårdfæsterne ved gård til de døde, mens resten enten godvilligt eller under tvang gav afkald på fæstet, endnu mens de levede. Ved Dragsholm kom i gennemsnit lidt under $\frac{1}{4}$ ufrivilligt fra gårdene, ved krongodset lidt færre. At der synes at have været færre forsiddelser og flere godvillige afståelser ved krongodset end ved proprietærgodset Dragsholm, er ganske på linie med resultater fundet ved sammenligninger af krongods og proprietærgods andre steder i landet.

Familiefæste

Ved familiefæste forstås det forhold, at enten en søn, svigersøn(datter), en enkes nye mand eller anden nær slægtning overtager gårdfæstet ved ledighed. Jo oftere dette forekom, jo tryggere og mere stabile må godsets fæsteforhold betegnes. Familiefæste kunne også kaldes uofficielt arvefæste, men til forskel fra det virkelige arvefæste var det ved det, vi kalder familiefæste, ikke bondens *ret* at f. eks. hans voksne søn kunne fortsætte ved gården efter ham. Når det alligevel ofte gik sådan, var det fordi godsledelsen som regel

havde fordel af den kontinuitet, som familiefæste under den ene eller anden form bidrog til.

Tabel 2 a s. 43 er en oversigt over, hvor hyppigt familiefæste forekom ved Dragsholm gods. Det ses, at i gennemsnit for 50-års perioden fortsatte 50,7 % af de fæsteledige gårde i familien. Fridlev Skrubbeltrang har beregnet, at der ved sjællandske godser i almindelighed i samme periode var en familiefæsteprocent på 44,5.¹³ Med undtagelse af 1760'erne havde Dragsholm en ret høj familiefæsteprocent i sammenligning med sjællandsgennemsnittet; højest er procenten 62,5 for 1770–79, hvor Skrubbeltrangs beregninger kun viser 40,5 %.

Dragsholms ejer 1757–85 Conrad Wilh. Adeler skriver i 1768 om familiefæste ved godset: » . . . men hvor enten gamle forældre har villet afstå deres gård til en søn (eller hvor ingen søn er, da en datter) har jeg stedse tilladt det, og aldrig af sådanne gårde taget nogen indfæstningspenge, ligesom og hvor en bonde og hustru ere døde og har efterladt en voksen søn, har samme stedse fået gården efter dem.«¹⁴ Den gennemgående høje familiefæsteprocent, der kan konstateres på grundlag af fæstebrevene fra godset tyder på, at godsejeren har talt sandhed i ovenstående citat.

Tabel 2 b viser for Dragsholm hyppigheden af de forskellige typer familiefæste. For hele perioden 1750–1800 er det ved 24 % af samtlige fæsterskifter sønner, der overtager fæstet, ved 3,9 % en datter (svigersøn), ved 21,8 % enkens nye mand og kun ved 0,9 % andre slægtninge (broder eller svoger). I 1770'erne, hvor den samlede familiefæsteprocent ved dette gods var helt oppe på 62,5 udgør sønnefæstet 39,3 %. Netop i denne periode, hvor man har de mange godvillige afståelser, har man også hyppigt forekommende familiefæste, og altså især sønnefæste. Det er forhold, der passer fint sammen, for det er jo indlysende, at en fæster, der måske var ved at være for gammel til at klare gårdens drift hellere end gerne opgav fæstet, hvis han havde en voksen søn, der kunne overtage det. Forældrene var som regel sikre på at nyde aftægt hos sønnen, og denne slap måske ved samme lejlighed for at springe soldat (gårdfæste gav i stavnsbåndets tid en karl fritagelse for soldatertjenesten). Sønnefæstet synes at have været en smule hyppigere ved Dragsholm end på Sjælland i almindelighed.¹⁵

Omtrent lige så almindeligt som sønnefæste, var fæste til en enkes

nye mand (jfr. tabel 2 b). Havde enken ingen voksne børn, og var hun ikke selv i stand til at forestå driften af gården, var hendes eneste udvej at gifte sig igen, da hun jo ellers ikke kunne blive ved gården. Måske er det lidt misvisende at kalde disse tilfælde familiefæste, for man kan let forestille sig, at godsledelsen i sådanne tilfælde har udset sig en passende karl, der var mere eller mindre tvungen til at overtage både enke og gård. Fæste ved enkens nye mand indebar at kontinuiteten blev den samme som ved f. eks. sønnefæste.

Det viser sig, som man kunne forvente, at familiefæstet er hyppigst, når årsagen til fæsteforandringerne er enten død eller godvillig afståelse (AS/GA). Ved Dragsholm var familiefæsteprocenten 1750–1800 ved død 69,2, ved alder og svagelighed 70,0 og ved øvrige godvillige afståelser 58,0. Derimod forekommer familiefæste faktisk ikke ved forsiddelser (kun 1 ud af 53 fæsterskifter). Det er denne mangel på familiefæste ved forsiddergruppen, der trækker den samlede familiefæsteprocent ned på godt 50 % (tabel 2 a s. 43). Eftersom det at et familiemedlem måtte overtage fæstet havde karakter af en gunstbevisning fra godsledelsens side, kan det ikke undre, at dette så at sige ikke forekommer, når den tidligere fæster var kommet ufrivilligt fra gården. Noget andet er, at forsiddergårde måske ofte har været i så dårlig stand, at ingen slægtninge har ønsket at fæste dem.

Indtil 1766 kan man for Odsherreds gods intet sige om det samlede familiefæste, da indfæstningslisterne, som må bruges i mangel af fæstebreve, kun giver mulighed for at erkende sønnefæste. Andre former for familiefæste nævnes aldrig i indfæstningslisterne. Tabel 2 c s. 43 er en oversigt over sønnefæstets forekomst ved Odsherreds gods for perioden 1750–65. I gennemsnit overtog sønner fæstet efter forældre ved 27,4 % af samtlige fæsterskifter i denne periode. Det ligger meget tæt på sønnefæsteprocenten ved godset 1766–1800, som var 27,8 (tabel 2 d s. 44).

Den samlede familiefæsteprocent ved Odsherreds gods var 1766–1800, beregnet på grundlag af fæsteprotokollens oplysninger, 50,6. En oversigt er givet i tabel 2 d. Sønnefæstet udgjorde 27,8 %, fæste til datter (svigersøn) 7,3 %, til enkers nye mænd 14,2 % og fæste til slægtninge i øvrigt 1,3 % (tabel 2 c). Særlig bemærkelsesværdigt er en familiefæsteprocent på 72 i sidste femår af århundredet, netop i en periode med relativt mange forsiddelser. Når familiefæstet ikke

Tabel 2 a. Familiefæste. Dragsholm 1750–1800.

	I alt fæster- skifter	Heraf fam. fæste	Fam. fæste i % ₀
1750–59.....	33	14	42,4
1760–69.....	41	14	34,2
1770–79.....	56	35	62,5
1780–89.....	61	34	55,7
1790–1800.....	38	19	50,0
1750–1800.....	229	116	50,7

Tabel 2 b. Familiefæste opdelt efter søn (s), datter (d), enkens nye mand (e) og andre (a). Dragsholm 1750–1800.

	s	d	e	a	I alt
1750–59.....	6	1	7	–	14
1760–69.....	6	2	5	1	14
1770–79.....	22	–	13	–	35
1780–89.....	15	4	15	–	34
1790–1800.....	6	2	10	–	19
1750–1800.....	55	9	50	2	116

i procent:

	s	d	e	a	I alt
1750–59.....	18,2	3,0	21,2	–	42,4
1760–69.....	14,6	4,9	12,2	2,4	34,2
1770–79.....	39,3	–	23,2	–	62,5
1780–89.....	24,6	6,6	24,6	–	55,8
1790–1800.....	15,8	5,3	26,3	2,6	50,0
1750–1800.....	24,0	3,9	21,8	0,9	50,7

Tabel 2 c. Sønnefæste. Odsherreds gods 1750–65.

	I alt fæster- skifter	Heraf fam. fæste	Fam. fæste i % ₀
1750–55.....	99	20	20,2
1756–60.....	83	22	26,5
1761–65.....	107	37	34,6
1750–65.....	289	79	27,4

Tabel 2 d. Familiefæste. Odsherreds gods 1766–1800.

	I alt fæster- skifter	Heraf fam. fæste	Fam. fæste i % _o
1766–70.....	88	23	26,1
1771–75.....	93	47	50,5
1776–80.....	113	57	50,4
1781–85.....	97	45	46,4
1786–90.....	52	32	61,5
1791–95.....	72	35	48,6
1796–1800.....	100	72	72,0
1766–1800.....	615	311	50,6

Tabel 2 e. Familiefæste opdelt efter søn (s), datter (d), enkens nye mand (e) og andre (a). Odsherreds gods 1766–1800.

	s	d	e	a	I alt
1766–70.....	22	–	1	–	23
1771–75.....	25	5	16	1	47
1776–80.....	39	8	8	2	57
1781–85.....	28	4	12	1	45
1786–90.....	15	5	11	1	32
1791–95.....	18	7	8	2	35
1796–1800.....	24	16	31	1	72
1766–1800.....	171	45	87	8	311

i procent:

	s	d	e	a	I alt
1766–70.....	25,0	–	1,2	–	26,1
1771–75.....	26,9	5,4	17,2	1,1	50,5
1776–80.....	34,5	7,1	7,1	1,8	50,4
1781–85.....	28,9	4,1	12,4	1,0	46,4
1786–90.....	28,8	9,6	21,2	1,9	61,5
1791–95.....	25,0	9,7	11,1	2,8	48,6
1796–1800.....	24,0	16,0	31,0	1,0	72,0
1766–1800.....	27,8	7,3	14,2	1,3	50,6

desto mindre stiger, tyder det på, at forholdene generelt var ved at blive bedre.

Den gennemsnitlige familiefæsteprocent lå ved både Dragsholm og Odsherreds gods på omk. 50, men inden for perioden træder visse for-

skelle mellem de to godser frem, både hvad angår det samlede familiefæste og opdelingen i grupperne søn, datter o.s.v. Med undtagelse af 1770'erne synes sønnefæstet at have været mest almindeligt på krongodset, og det samme gælder for fæste til datter. Derimod fæster enkernes nye mænd langt oftere gård ved Dragsholm end ved Odsherreds gods. Forklaringen på, at så mange enker gifter sig igen og lader fæstet overgå til den nye ægtemand, kan være, at der ikke har været voksne børn til at overtage fæstet.

For perioden 1766–1800 havde krongodset den højeste familiefæsteprocent, når årsagen til fæsterskiftet var alder og svagelighed, nemlig 74,0 %, og ved godvillige afståelser i øvrigt var procenten 43,3. For AS-gruppen svarer procenten ret nøje til Dragsholms (70,0 %), hvorimod GA-gruppen på krongodset med 43,3 % familiefæste ligger under Dragsholms 58,0 %. Atter må det fremhæves, at GA-gruppen ved krongodset muligvis rummer afståelser, der ikke har været ganske frivillige; et forhold, der naturligvis også vil influere på hyppigheden af familiefæste. Muligvis har familiefæstet ved de helt godvillige afståelser på krongodset forekommet oftere, end procenten viser.

Når årsagen til fæsterskifte var død, var der 1766–1800 ved Odsherreds gods 64,6 % familiefæste, og det svarer nogenlunde til forholdene ved Dragsholm gods (69,2 %). Hvad der derimod *ikke* svarer sammen for de to godser, er familiefæste efter gårdforsiddelse. Hvor man ved Dragsholm så godt som aldrig lod et familiemedlem overtage fæstet efter en gårdforsidder, forekom dette slet ikke så sjældent ved krongodset. Her var den gennemsnitlige familiefæsteprocent ved forsiddelse 1766–1800 17,4 %.¹⁶ I århundredets sidste femår var den helt oppe på over 25 %. Vi vil senere se nærmere på den evt. forklaring på denne forskel.

Set under ét synes der ikke at have været nævneværdig forskel på forekomsten af familiefæste ved de to godser i Odsherred, men som omtalt har der i periodens løb været forskelle både m.h.t. det samlede familiefæste og til de forskellige »typer« familiefæste. Måske er den vigtigste forskel den, at man ved krongodset i slutningen af 18. århundrede får en markant stigning i familiefæsteprocenten, som ikke ses i nær samme grad ved Dragsholm (sammenlign tabel 2 b og 2 d). Det kan nævnes, at Sjælland i det 18. århundrede gennemgående synes at have haft lavere familiefæste end både Fyn og Jylland.¹⁷

Gårdforsiddelse

Grundtanken i reformlovgivningen var at fjerne vilkårligheden. Den vilkårlighed, som ikke mindst på fæstevæsenets område, havde ramt mange bønder hårdt. I alt for høj grad havde fæsteforholdene på det enkelte gods været afhængige af godsledelsens mere eller mindre humane holdning over for bønderne. Det var nogle af de vilkårligheder, som fæsteloven af 8/6 1787 søgte at dæmme op for ved sine klare bestemmelser »ang. rettigheder og pligter, som bør have sted imellem jorddrotter og fæstebønder i Danmark ved fæstegårdes til- og fratrædelse med videre.« Iflg. lovens § 1 skulle der ved til- og fratrædelse af fæstegårde foretages lovlig syns- og taksationsforretning af to af retten udmeldte mænd. Herigennem ville man sikre, at ingen fæstere blev stillet til ansvar for skader på gården, som de ikke selv havde forvoldt. Hvis godsejeren forså sig mod reglerne for, hvordan en lovlig udsættelse af en fæster burde foregå, skulle han straffes, som havde han forset sig mod »en fremmed« (§ 12). En bondes erklæring, om at han var villig til at forlade gården, skulle bekræftes ved retten for at have gyldighed. Blev den det, var det ikke nødvendigt at følge sagen til doms (§ 13). Loven indeholdt flere andre vigtige bestemmelser, bl. a. ang. hvilken stand en gård måtte overleveres fæsteren i, hvilke erstatninger fæsterne var berettigede til, når de havde forbedret gårdene f. eks. ved nødvendige nybygninger, og endelig den vigtige bestemmelse (§ 16) om at godsejere ikke på egen hånd måtte straffe bønderne ved brug af træhest, halsjern eller ophold i »hundehullet«.

Som allerede påvist i det foregående kom adskillige bønder også i Odsherred fra deres fæstegårde uden selv at have ønsket det, og grunden hertil var, at de på den ene eller anden måde ikke havde opfyldt deres forpligtelser over for gods og øvrighed. Før fæsteloven af 1787 havde der ikke været kontrol med i hvilken stand en fæster fik sin gård overleveret, og det kunne indebære, at fæsteren blev tiltalt for ikke at holde sin gård vedlige, skønt det måske i virkeligheden var hans forgænger, der havde misligholdt den. Ligeledes kunne tiltagende restancer have sin rod i, at gården ved overtagelsen var uden nødvendigt inventar i form af redskaber og kreaturer, såsæd m. m. I hvor høj grad der lå sådanne forhold til grund for forsiddelse, er det ofte vanskeligt at få klarhed over, fordi forhold som

misvækst, kvægsyge og sygdom i familien på kort tid kunne slå selv de bedrestillede fæstere ud. Uheld af en eller anden art resulterede som regel i, at bonden ikke kunne betale, hvad han skulle til tiden, og det var udsættelsesgrund. Det hedder som regel i efterfølgerens fæstebrev, at »formanden« har afstået p.g.a. »fattigdom« eller »slet husholdning«. Det sidste refererer vel især til misligholdelse af bygninger og besætning.

Også efter 1787 måtte det bero på et skøn, hvor stor restancen skulle være, før man krævede en fæster udsat fra sin gård. Dette indebar naturligvis, at praksis kunne være højst forskellig fra gods til gods. Principielt skulle restancer ikke kunne tolereres, men konsekvensen heraf ville i mange tilfælde blive, at næsten alle fæstere under et gods burde udsættes, eftersom flertallet i visse perioder kunne have betydelige restancer! Inden man besluttede sig til at udsætte en fæster, måtte man i mange tilfælde foretage en afvejning af fordele og ulemper, for nok kunne det for godset være en lettelse at blive fri for en fæster, som ikke betalte sine afgifter, men på den anden side ville det ofte være besværligt at finde en ny fæster til en al for forsømt gård. Hvilken løsning man valgte, og især hvornår, afhang af godsejerens egen økonomiske situation.

Før 1787 endte langt fra alle forsiddelser ved retten, og det er derfor kun et fåtal, man kan få oplysninger om ved en gennemgang af justitsprotokollerne. For *Dragsholms* vedkommende er disse dog så at sige de eneste kilder til en nærmere belysning af omstændighederne ved forsiddelse, da afskrifter af udsættelsesforretninger o. lign. kun findes i meget begrænset omfang.¹⁸ Et lille indtryk af forsiddernes økonomi og vilkårene omk. forsiddelsen fås ved nogle tilfældigt valgte eksempler blandt de ikke mange forsiddersager i Dragsholm birks justitsprotokol:

17/2 1769. Gårdfæster Endvold Hansen, Brokøb, Holmstrup sogn dømmes til at få sit fæste forbrudt. Restance og fæld vurderes til 252 rd. 1 mk. 8 sk., men boets værdier opgøres til 116 rd. 1 mk. 15 sk., og fæsteren bliver således godset 135 rd. 5 mk. 9 sk. skyldig. Da han ikke kan betale, må gælden aftjenes ved ugedagsarbejde på hovedgården.¹⁹

15/6 1770. Gårdfæster Rasmus Jørgensen i Asnæs dømmes ligeledes til fæstets forbrydelse p.g.a. restance og fæld for i alt 342 rd. 3 mk. 8 sk. I retten fremhævede godsforvalteren fra Dragsholm, at bonden

»har ikke prøvet nogen særdeles ulykkelig tildragelse, hvorved han kunne werde sat tilbage.« Han havde (efter forvalterens mening) modtaget gården i fuldkommen stand, men havde ved slet husholdning i 15–16 år forringet den betydelig, og var nu kommet i stor restance til herskabet. Forvalteren mener med andre ord, at man her står over for en forsættlig gårdforsidder, hvorfor straffen bør være 1 års tvangsarbejde i jern i Københavns fæstning. Gælden må bagefter arbejdes af ved hovedgården, hvis den dømte ikke kunne betale – det kunne forsiddere iflg. sagens natur aldrig! Dommen falder ud, som forvalteren havde tænkt sig, og m.h.t. aftjeningen af restancen fastslås det, at der skal arbejdes to dage ugentligt på hovedgården, til restancen er aftjent. Da godtgørelsen pr. dag kun var 1 mk. (det nævnes her i modsætning til mange andre domme), ville aftjeningen af gælden altså tage omk. 20 år.²⁰ Samtidig havde den tidligere gårdforsidder jo en familie, der helst skulle have føden.

22/7 1785. Gårdfæster Anders Andersen, Hørve dømmes til at have sit fæste forbrudt. Han er efter opgørelsen sit herskab 317 rd. 3 mk. 10 sk. skyldig. Dommen lyder på et års arbejde i jern i Københavns fæstning, og restancen afdrages ved ugedagsarbejde. I forbindelse med sagen oplyses, at denne mand havde siddet ved sin gård siden 1771, altså i 14 år.²¹

Hverken på grundlag af disse eksempler, eller på de adskilligt flere, der er gennemgået, kan der siges noget præcist om, hvor omfattende fæld og restancer generelt skulle være, før man greb ind. Dog synes der at være en tendens til, at forsiddernes restancer blev større og større jo længere frem i perioden man kommer. Dette kan dog til dels skyldes at skatter og afgifter var i stigning.

En enkelt afskrift af en udsættelsesforretning blandt Dragsholm godsregnskaber siger lidt om forspillet til en forsiddelsesdom.²² 7/6 1796 møder birkedommeren, to af retten udmeldte mænd og Dragsholms forvalter hos gårdfæster gamle Peder Christensen i Vejleby, Hørve sogn, for at afkræve ham den store restance, han har pådraget sig. Da han desuden har forringet bygninger og besætning, mener man, at han bør udsættes. Han forelægges restancespecifikationen, der viser, at han skylder 158 rd. 4 mk. 11 sk., 3 tdr. rug, 120 tdr. 5¹/₂ skp. byg, 50 tdr. 2 skp. havre og 1 td. 1skp. ærter. Fæsteren vedgår restancen, men kan hverken stille sikkerhed eller betale, så hans bo må vurderes for at det kan vides, hvor stor en del af restancen, det

kan strække til. Fæsteren beklager sin fattigdom og undskylder sig med, at han har mange små børn. Han siger også, at han ved at sælge en hest vil forsøge at skaffe penge, så han i det mindste kan betale årets afgifter. Men forvalteren er ubønhørlig og vil slet ikke høre tale om at en hest skal sælges, da der i forvejen knap nok var heste til gårdens drift. Boet vurderes til i alt 129 rd. 14 sk., og det var ikke nok til at dække restancen. Ved vurderingen kom det desuden frem, at flere af kreaturerne ikke hørte gården til, men var lejet af andre. Selv efter vurderingen beder mand og kone om at få endnu en chance ved gården, men det afslås. Iflg. fæsteloven af 8/6 1787 havde de dog ret til at blive ved gården til sagen var afsluttet ved retten. I den forbindelse kan det nævnes, at ved flere af de i det foregående nævnte forsiddereksempler fra før 1787 blev der udstedt nye fæstebreve på gårdene, før den endelige dom var afsagt, og man må altså regne med, at gårdforsidderfamilien er blevet sat ud, inden sagen var afsluttet.

Straffen for »overlagt« gårdforsiddelse var som eksemplerne fra Asnæs og Hørve viser, et års tvangsarbejde i Københavns fæstning. Det har været en hård straf, som sikkert i mange tilfælde mærkede en mand både fysisk og psykisk for livet. Efter en sådan straf kunne ingen være i tvivl om, at han effektivt var udstødt af den socialgruppe han og hans familie hidtil havde tilhørt. Men det værste var måske at imødesee, at den møjsommelige aftjening af gælden til godset med en eller to dages arbejde ugentligt ville strække sig over op til 20–30 år, når der ved ugedagsarbejde højest kunne afbetales ca. 9 rd. om året. En ting var dommen, eksekveringen måske noget andet. Man har nemlig ikke mulighed for at kontrollere, om restancerne virkelig i alle tilfælde kom ind på denne måde. I hvert fald har en del gamle gårdforsiddere næppe kunnet nå at aftjene deres gæld til godset, før døden lettede byrden for dem. Endelig kan man af fæstebrevene se, at de nye fæstere af og til måtte overtage noget af forgængerens gæld, hvilket sandsynligvis er blevet pålagt dem, fordi man af den ene eller anden grund ikke har haft udsigt til at få tilgodehavendet hjem på sædvanlig vis.

Gårdforsiddelse betød overgang til husmandsklassen, et forhold der muligvis har betydet mere socialt end økonomisk. Husmænd og gårdforsiddere byttede ikke sjældent roller; forstået på den måde, at som det var almindeligt, at gårdforsidderen blev husmand, var det al-

mindeligt, at husmanden måtte overtage en forsiddergård. I 9 ud af 53 fæstebreve fra Dragsholm, hvor forsiddelse vides at være årsag til fæsterskiftet, er det nævnt, at den nye fæster var en tidligere husmand. Det svarer til, at ca. 17 % af forsiddergårdene i perioden 1750–1800 blev fæstet af husmænd. Til sammenligning kan nævnes, at iflg. fæstebrevene blev kun 4 ud af de øvrige ca. 200 gårde, der blev fæsteledige i samme periode, besat med husmænd. Det vil altså sige, at når en husmand bevægede sig op i gårdmandsklassen var det hovedsagelig ved fæste af en fattig forsiddergård.²³ Husmænd kan meget vel have fæstet gårde en del oftere, end det ses af fæsteprotokollen, idet man måske ikke altid fandt det nødvendigt at anføre, at den nye fæster havde været husmand. Det rækker dog ikke ved indtrykket af, at det fortrinsvis var de dårligste gårde, man tilbød husmændene.

Undertiden søgte man at forpligte en husmand til at fæste gård. Således står der i husmand Hans Poulsens fæstebrev af 16/2 1757 på et hus i Rørvig, at han skal være pligtig til at fæste gård, når herskabet ønsker det. Dette synes dog for Dragsholm at være et enestående tilfælde, at man ligefrem indflettede det i husfæstebrevet, men det betyder jo ikke nødvendigvis, at husfæstere uden denne passus i deres fæstebreve ikke er blevet tvunget til at fæste gård.

Odsherreds gods. Årsagerne til forsiddelser er naturligvis stort set de samme ved krongodset som ved Dragsholm, men for krongodset er det lettere at få indblik i de nærmere omstændigheder i forbindelse med udsættelse, da godsregnskabernes fæsteforestillinger til Rentekammeret i en hel del tilfælde giver udførlige oplysninger om restancerne og hele baggrunden for fattigdommen.

Spørgsmålet om restanceres størrelse i forbindelse med forsiddelse kan noget lettere besvares for krongodsets vedkommende, idet dels fæsteforestillinger, og dels forskellige udskrifter af retsdokumenter kan anvendes.²⁴ En gennemgang af ca. 40 forsiddelser fra tiden 1770–1800 viste tydeligt, at forsiddernes restancer og fæld beløb sig til en del mere i slutningen end i begyndelsen af perioden. Mens den samlede gældsbyrde omk. 1770 ofte ikke var mere end 100–150 rd., var det 4–5 dobbelte ikke ualmindeligt omk. 1800. Det er særlig restancen i korn, der stiger mod slutningen af århundredet. F. eks. skyldte gårdfæster Søren Nielsen i Hønsinge i maj 1800 flg., da han blev nødt til at afstå sin fæstegård p.g.a. fattigdom: 184 rd. 91 sk.,

17 tdr. 2 skp. $2\frac{1}{4}$ fjk. rug, 107 tdr. 4 skp. $\frac{1}{4}$ fjk. byg og 36 tdr. 2 skp. $2\frac{1}{4}$ fjk. havre.²⁵ Hvis kornrestancen omregnes til penge efter årets kapitelstakst svarer det til en samlet gældsbyrde på ca. 550 rd.²⁶

Det ser ud til, at man tolererede højere restancer ved krongodset end ved Dragsholm, før man udsatte en fæster. Der måtte i øvrigt ikke rejses sag mod nogen gårdfæster, før der til Rentekammeret var indsendt udførlig redegørelse for, hvordan den hidtidige fæster kunne hjælpes til at blive. Denne fremgangsmåde begrundes man med hensynet til den kgl. kasse, der ofte ville lide mere ved at en ny fæster indsattes end ved at hjælpe en siddende fæster, der måske kun midlertidigt var kommet i vanskeligheder. Disse retningslinier meddeler Rentekammeret amtmanden 20/10 1781.²⁷ Denne procedure har, omend ikke udelukkende dikteret af humane grunde, givetvis hindret en del forsiddelser og dermed bidraget til, at den samlede forsiddelsesprocent blev lavest ved krongodset.

Årsagerne til den fattigdom, som i værste fald medførte udsættelse fra hus og hjem, må man generelt søge i datidens landvæsenssystem i bred forstand, men ofte var det de menneskelige problemer, der var afgørende. Det værste, der kunne ramme en gårdfæsterfamilie var, hvis en af ægtefællerne blev kronisk syg, og der er talrige eksempler på, at dette førte til afståelse p.g.a. fattigdom. Sådanne eksempler kan findes i flere af godsforvalternes fæsteforestillinger til Rentekammeret. I 1773 måtte Jeppe Pedersen i Hønsinge uforskyldt opgive sin gård p.g.a. fattigdom. Den egentlige grund til at det gik sådan var, at hans kone var stærkt medtaget af venerisk syge og nu var »indsat« i Frederiks hospital i København.²⁸ Samme år måtte Hans Hansen i Hølkerup også afstå p.g.a. fattigdom, forårsaget dels af konens uhelbredelige sygdom, og dels af brandskader på gården for nogle år tilbage.²⁹ Endnu værre var det naturligvis, hvis bonden selv rammes af sygdom. Således var gårdfæster Hans Christensen, Veddinge, i 1774 blevet nødsaget til at forlade sin gård, fordi han var ramt af en sygdom, der næsten havde gjort ham til krøbling.³⁰ Da man møder op for at vurdere hans bo før udsættelsen, bedyrer han, at fattigdommen har sit udspring i hans sygdom og ikke i dovenskab og druk. Hele situationen blev ikke bedre af, at han havde »en husfuld af uopdragne børn«.

I hvert fald før 1787 kunne fæstegårde modtaget i utilstrækkelig stand bevirke, at den nye fæster endte som gårdforsidder. Som eks-

empel kan nævnes en husmand Lars Jensen, der »i det vanskelige forår 1770« blev tilsat en øde gård i Lumsås (Højby sogn), som på dette tidspunkt endnu var ejet af Henrik Rosted, den daværende ejer af Anneberggårds gods. I årene umiddelbart efter kommer den pågældende gårdfæster i stor restance til sit herskab, og da kongen i 1775 overtog godset, var hans økonomiske tilstand dårlig, hedder det, fordi han af sit forrige herskab aldrig havde modtaget de forstrækninger, der var blevet ham lovet, da han fæstede gården. Resultatet bliver, at han i 1776 må forlade gården p.g.a. fattigdom.³¹

I forbindelse med forsiddelser ved Odsherreds gods er det omtalt, at den væsentligste årsag til den høje forsiddelsesprocent omk. 1800 var, at nogle fæstere af udflyttergårde i Vig og Egebjerg sogne kom i vanskeligheder. De nærmere omstændigheder ved udsættelserne af disse uheldige fæstere kendes fra fæsteforestillinger 1798 og 1801 samt fogeddokumenter.³² De, der bukkede under, var efter forvalterens udsagn i forvejen fattige, og formåede derfor ikke at stå de første vanskelige år igennem på de rå udflytterlodder. Det var særlig i Egebjerg, Hønsinge og Jyderup byer udflytningerne fik disse uheldige konsekvenser. Referaterne af udsættelsesforretningerne giver i reglen et meget levende billede af den dystre stemning, der herskede i sådanne situationer. Særlig ved en enkelt forretning træder det klart frem, at heller ikke de, der skulle iværksætte udsættelsen, brød sig om det. Da man mødte hos gårdmand unge Niels Larsen i Hønsinge for at kræve ham udsat, hvis han ikke kunne betale, hvad han skyldte, forklarede han, at han uforskyldt var blevet fattig, fordi hans kone og »medhjælp« i fire år havde været »ganske følelseløs i lemmerne«. Der var fire små børn at underholde, og bonden frygtede, at han måtte tigge til livets ophold, hvis man satte ham fra gården. Kunne han ikke i det mindste få lov at blive til børnene var »opfødte«? Men nej – forvalteren krævede, at boet skulle gøres op, og bonden udsættes. »I betragtning af rekvirentens begæring måtte fogden opfylde sine pligter, uagtet han følede som menneske ved at se den skrøbelige kone, og blive overbevist om gårdmand unge Niels Larsens anbragte rigtighed, mere end han har følt ved tyve års sådanne forretninger.«³³

Ved udsættelsesforretning hos en anden gårdmand i Hønsinge by var situationen så fortvivlet, at bonden iflg. protokollen udtaler, at hans fattigdom var forøget meget derved, at han havde haft 8 børn;

men han håbede nu, at forholdene ville bedres, »da Gud havde været ham så god at tage 4 af børnene, og (han) nu allerede kunne vente nytte af 2 børn.«³⁴

Straffen for gårdforsiddelse kunne også ved Odsherreds gods være fæstningsarbejde. Et par eksempler herpå kan findes i justitsprotokollen ved 16/4 1773. Det drejer sig om en gårdmand i Grevinge by og en i Sneglerup, som blev fradømt deres fæstegårde p.g.a. fæld og restancer. Gælden var henholdsvis 163 rd. og 260 rd. Om restancerne evt. skulle arbejdes af, hvis de ikke kunne betale, nævnes ikke. Det ser dog ud til at være symptomatisk, at forsiddere under krongodset slap for at arbejde gælden af, hvilket sandsynligvis har sammenhæng med, at godset oprindeligt var uden hovedgårde. Først i 1776, altså efter at Anneberggårds gods var tilkøbt, nævner forvalter Jacob Hansen muligheden for at forsiddere skulle gøre ugedage (straffedage) ved hovedgårdene som afbetaling på restancen. Om noget sådant nogensinde er blevet praktiseret, er imidlertid en anden sag. Forvalteren lægger ofte et godt ord ind for de tiltalte og anbefaler, at de bliver fri for restancen, når de vil gå med til at fratræde »godviligt«.³⁵ I Rentekammeret fulgte man forvalterens anvisning.

I fæsteforestillingen 1773 skriver Jacob Hansen, at det ved Odsherreds gods hidtil havde været sædvane, at den nye fæster skulle svare til den tidligere restancer. Jacob Hansen er imod denne praksis og beder gang på gang om dispensation, hvilket også bevilges. Endelig 16/11 1785 fastslår en kgl. resolution, at ingen fæster (hverken ved gård eller hus) må pålægges sin forgængers restance. Forbudet gælder ikke blot for Odsherreds gods, men også for krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter og for Bådesgårds gods på Lolland. I resolutionen hedder det også, at de fæstere, der skønnes at være fattige uden egen skyld skal eftergives gamle restancer, som de ikke kan betale. Hvor modvillighed og efterladenhed derimod er årsag til forømmelserne, skal de fortsat hæfte for restancen. Hvorvidt denne evt. skulle arbejdes af, nævnes ikke, men ét står fast: det var ikke længere den nye fæster, men kongens kasse, der måtte bære tabet, hvis en tidligere gårdforsidder ikke kunne betale sin restance.³⁶

Hvis en forsiddelse skønnedes at være forsætlig regnede man ikke altid begge ægtefæller for lige skyldige. Dette belyses i en udsættelsesforretning hos gårdmand Chr. Sivertsen i Egebjerg i 1800.³⁷ Denne bonde var mange gange blevet afkrævet sin restance, uden at noget

var sket, og man mente derfor, at han burde tiltales for fæstets forbrydelse. Da man kommer for at gøre udlæg i boet, beder han naturligvis for sig og familie, men uden resultat. Egentlig skulle han have været straffet som forsætlig forsiddere, men man indså, at man ved at straffe ham også ville straffe konen og de 10 små børn, som var uden skyld i forsiddelsen. I konsekvens heraf tilstås konen efter udsættelsen 50 rd. i bygningshjælp til et hus på en 1½ td. ld. stor lod på deres tidligere gårds grund. Huset må hun bebo frit for skat og afgift, så længe hun lever. Hvis hun døde før børnene var konfirmeret, måtte manden blive boende i huset med børnene indtil det var sket, men herefter skulle han ingen ret have til huset.

Hvis tiltalte gårdforsiddere ved retten ville bekræfte, at de var villige til at forlade gården, slap de lempeligere. Restancen blev eftergivet, og de blev som oftest hjulpet til et hus, evt. på lignende vilkår som konen i ovennævnte tilfælde. Tilskuddet til husbygning skulle dog i reglen komme fra den nye fæster, hvis huset skulle opføres på forsiddergårdens grund. Tanken har været, at den nye mand ved gården til gengæld skulle nyde godt af den tidligere forsidders arbejdskraft. På den måde blev mange nye inderstehuse oprettet. Der er også eksempler på, at en husmand direkte byttede bolig med en gårdforsiddere.³⁸

Det er vanskeligt at få indtryk af, hvor mange husmænd ved Ods herreds gods der endte som gårdfæstere. I fæsteprotokollen nævnes husmænd sjældent som gårdfæstere, men fæsteforestillingerne, der gennemgående er mere udførlige, viser, at en del husmænd fæstede gårde. Imidlertid er langt fra alle fæsterskifter med i de bevarede fæsteforestillinger, så det kan derfor ikke siges, hvor ofte de forekom. En del tyder dog på, at husmændene også ved krongodset havde »fortrinsret«, når de dårligste gårde skulle genfæstes. F. eks. blev de mange forsiddergårde omk. 1800 i stor udstrækning fæstet til husmænd.

Forsøger man en sammenligning af de to godser i henseende til behandlingen af gårdforsiddere, får man indtryk af, at de fleste slap lettere ved krongodset end ved Dragsholm. For det første fordi kronens forsiddere i de fleste tilfælde synes at være sluppet for restancen, hvor Dragsholms bønder normalt dømmes til at arbejde den af. Dernæst synes kronens forsiddere at have haft usædvanlig varme fortalere i forvalter Jacob Hansen og godsinspektør Trojel; de sikrede ved deres ansøgninger til Rentekammeret i mange tilfælde

»uskyldige« forsiddere eftergivelse for gammel restance længe inden den kgl. resolution i 1785 bekræftede, at det skulle være sådan. Som tidligere påvist fortsatte ca. 17 % af forsiddergårdene i familien ved krongodset, mens noget sådant næsten aldrig skete ved Dragsholm. Også på dette punkt var forsidderne bedre stillet under kongen end under den private godsejer.

Fæsteperiodernes længde

Fæsteperiodernes gennemsnitlige længde afspejler på samme måde som det indbyrdes forhold mellem årsagerne til fæsterskifte samt familiefæste fæsteforholdenes højere eller lavere stabilitet. Lange fæsteperioder er groft sagt udtryk for kontinuitet og stabilitet, mens korte perioder tyder på det modsatte. Kort og lang er relative begreber i denne sammenhæng, men heldigvis har Fridlev Skrubbeltrang også på dette område foretaget almene beregninger, der nedenfor vil blive inddraget til sammenligning med de desværre på dette område begrænsede resultater fra Odsherreds gods.³⁹

Det har for *Dragsholm gods* kun været muligt at få kendskab til 100 hele fæsteperioder. Da fæsteprotokollen kun undtagelsesvis medtager fæstebreve fra før 1750 er der ingen mulighed for at opnå viden om fæsteperioder påbegyndt før dette tidspunkt, hvorimod man ved gennemgang af fæsteprotokollen ind i 1800-tallet nok ville kunne finde afslutningsåret på en del fæsteperioder påbegyndt i slutningen af 1790'erne. Da fæstere, der tiltrådte ved denne tid, erfaringsmæssigt sad længere ved gårdene end fæstere tiltrådt tidligere i århundredet, er det muligt, at nedenstående gennemsnit i år vil blive højere, hvis den undersøgte periode var ført længere frem i tiden. Uhyre få fæstere har siddet ved gård i mere end 50 år, så de perioder, der er fundet skønnes at være repræsentative. De gennemsnitlige fæsteperioder ved Dragsholm ca. 1750–1800 var, fordelt efter årsager til fæsteforandringerne, flg. (tallene i parentes er det antal perioder, beregningen bygger på):

	D	AS	GA	F	I alt
År.....	21,6 (39)	25,8 (17)	21,7 (21)	14,3 (23)	20,7 (100)

Det ses, at den gennemsnitlige fæsteperiode var længst ved gårde, afstået p.g.a. alder og svagelighed. Den længste periode i denne

gruppe var på 44 år og den korteste 13, men gennemsnittet på godt 25 år synes at have været typisk. Når fæstet afbrydes ved fæsterens død er perioderne iflg. sagens natur undertiden ganske korte og andre gange meget lange (helt op til ca. 50 år), og man kan således konstatere, at gennemsnitsperioden på 21,6 år ikke i samme grad er typisk som perioden ved alder og svagelighed. Som relativ måleenhed i forhold til de øvrige er tallet dog brugbart.

Fridlev Skrubbeltrang har for perioden 1720–1807 for Sjælland udregnet de gennemsnitlige perioder til 20,8 år ved død og 25,0 år ved godvillige afståelser (AS/GA). Som det ses, adskiller tallene fra Dragsholm sig ikke nævneværdigt herfra. Fæsteperioder på godt en snes år ved død eller godvillig afståelse passer godt sammen med den høje familiefæsteprocent ved disse årsager til fæsterskifte, idet der ved de fleste gårde da har været en voksen søn eller datter, som kunne overtage fæstet efter forældrene.

Skrubbeltrangs beregninger viser en gennemsnitlig fæsteperiode på 9,8 år ved forsiddelse, men ved Dragsholm var perioden 14,3 år. At fæsteperioden i almindelighed er kortest ved forsiddelse kan ikke undre, da indtrufne uheld havde størst chance for at blive skæbnesvangre, hvis fæsteren var ny ved gården, og ingen reserver havde samlet sig. Dragsholms relative lange fæsteperioder ved forsiddelse antyder, at man tøvede noget med at sætte en fæster fra sin gård.

Fra *Odsherreds gods* disponeres der kun over fæstebrevsmateriale for en periode på 34 år (1766–1800), og det er for kort et tidsrum til, at man generelt tør slutte noget om fæsteperiodernes længde. Ud fra den formodning at forsiderne gennemgående sad kortere tid ved gård end de øvrige fæstere, kan det forsvares at anvende materialet på denne gruppe. 31 fæsteperioder ved *Odsherreds gods*, som endte med forsiddelse have en gennemsnitlig længde på 15,9 år – altså lidt længere end ved Dragsholm og noget længere end gennemsnittet for et større antal sjællandske godser.

Indfæstningen ved gårdfæste

Indfæstningen er betegnelsen for den sum penge, fæsteren normalt erlagde ved tiltrædelsen af fæstet. Beløbets størrelse varierede i 18. århundrede både i forhold til tiden, og i forhold til hvor i landet man

befandt sig. Generelt synes indfæstningerne at være fordoblet fra begyndelsen af århundredet til ind i 1760'erne, og i reformtiden sætter en ny og stærkere stigning ind.⁴⁰ Indfæstningerne var i reglen højest på Fyn og lavest på Sjælland. Det vigtigste kriterium for fastsættelse af indfæstningsbeløbet var gårdens tilstand ved overleveringen. Var en gård meget brøstfældig, blev der måske enten slet ikke krævet indfæstning, eller beløbet blev stærkt reduceret. Indfæstningernes størrelse og forekomst kan i et vist mål opfattes som »konjunkturbarometer«; jo større velstand blandt bønderne, desto højere og flere indfæstninger kunne godsejerne kræve.

Tabel 3 a s. 58 er en oversigt over, hvor mange der måtte betale indfæstning ved *Dragsholm gods* i perioden 1750–1800. Grundlaget for beregningen er de fra fæsteprotokollen og de originale fæstebreve 254 kendte fæsterskifter. Desværre er det ved 32,7 % ikke muligt at fastslå, om der blev krævet indfæstning eller ikke, for i fæstebrevene nævnes intet herom.

Den mest sandsynlige forklaring er, at der i disse tilfælde ikke blev krævet indfæstning, men det kan ikke bevises. Når næsten $\frac{1}{3}$ af fæstebrevene er »uoplyste« i henseende til spørgsmålet om indfæstning, bliver grundlaget for slutninger om størrelsesforholdet mellem fæsterskifter med og uden indfæstning for spinkelt.

Indtil 1766, hvor fæsteprotokollen fra *Odsherreds gods* begynder, er man hvad angår indfæstningsforhold henvist til de særlige lister ved de årlige godsregnskaber. I tabellerne er tallene 1750–65 på grundlag af indfæstningslisterne holdt adskilt fra den øvrige del af perioden (tabel 3 b), da disse lister muligvis ikke medtager alle fæsterskifter uden indfæstning. Sådanne fæsterskifter gav jo ingen indtægt til den kgl. kasse, og de kan derfor let tænkes overset i en regnskabsmæssig sammenhæng. Det er dog et faktum, at en hel del fæsterskifter uden indfæstning blev nævnt i listerne, så i mangel af bedre udgør de et nyttigt supplerende materiale. Sammenholdes tabel 3 b med oversigten i tabel 3 c, som er udregnet på grundlag af fæsteprotokollens 615 registrerede fæsterskifter 1766–1800, vil man se, at med undtagelse af femåret 1761–65 synes der at være god overensstemmelse mellem de to tabeller, hvilket bekræfter indfæstningslisternes pålidelighed. Den lave procent for fæsterskifter uden indfæstning i begyndelsen af 1760'erne (4,7 %) kan skyldes, at kilderne har svigtet ved ikke at medtage alle fæsterskifter uden indfæstning, men

Tabel 3 a. Indfæstnings forekomst. Dragsholm 1750–1800 (‰).

	Indf. ej opl.	U. indf.	M. indf.	I alt
1750–59.....	18,2	66,7	15,2	100,1
1760–69.....	32,6	39,5	27,9	100,0
1770–79.....	42,1	23,7	34,2	100,0
1780–89.....	22,6	32,3	45,2	100,1
1790–1800.....	42,5	27,5	30,0	100,0
1750–1800.....	32,7	34,7	32,7	100,1

Tabel 3 b. Indfæstnings forekomst. Odsherreds gods 1750–65 (‰).

	U. indf.	M. indf.	I alt
1750–55.....	22,2	77,8	100,0
1756–60.....	21,7	78,3	100,0
1761–65.....	4,7	95,3	100,0
1750–65.....	15,6	84,4	100,0

Beregningsgrundlag: Indfæstningslister.

Tabel 3 c. Indfæstnings forekomst. Odsherreds gods 1766–1800 (‰).

	Indf. ej opl.	U. indf.	M. indf.	I alt
1766–70.....	3,4	30,7	65,9	100,0
1771–75.....	6,4	26,9	66,7	100,0
1776–80.....	0,0	22,1	77,9	100,0
1781–85.....	1,0	26,8	72,2	100,0
1786–90.....	0,0	25,0	75,0	100,0
1791–95.....	2,8	18,1	79,2	100,1
1796–1800.....	1,0	3,0	96,0	100,0
1766–1800.....	2,1	21,5	76,4	100,0

næppe i så høj grad, at tendensen kan betvivles. Flere måtte sikkert betale indfæstning i dette femår end i det foregående og det flg.

Kun ca. 2 ‰ af fæstebrevene fra Odsherreds gods svigter m.h.t. oplysning om indfæstning, så tallene i tabel 3 c for forholdet mellem fæsterskifter med og uden indfæstning er absolut pålidelige.

Ved Odsherreds gods betalte 75–80 ‰ af de nye fæstere indfæstning i 2. halvdel af 18. århundrede; fra midten af 1760'erne og en halv snes år frem dog lidt færre, og det samme gælder for 80'erne. I 1790'erne betaler så godt som alle indfæstning, d.v.s. 96 ‰. Helt så

klart kan indfæstningsforholdene desværre ikke udtrykkes for Dragsholm, idet kildegrundlaget her er betydelig mere usikkert. Under 50 % af fæsterne synes dog at have betalt indfæstning, hvilket er færre end ved Odsherreds gods. De mange fæstebreve uden oplysninger om indfæstning gør en præcis angivelse umulig. Sandsynligvis har man ved Dragsholm ikke samme stigning i indfæstningernes tal i slutningen af perioden som ses ved Odsherreds gods. På dette punkt er Odsherreds gods på linie med det store flertal af landets godser.⁴¹

Indfæstningernes størrelse

Indfæstning eller ikke var naturligvis vigtigt for en ny fæster, men det afgørende var dog nok: hvor meget skulle der i givet fald betales. Nedenfor ses en oversigt over beløbenes gennemsnitlige størrelse i hele rigsdalere, for henholdsvis Dragsholm og Odsherreds gods:

Dragsholm		Odsherreds gods	
1750-59.....	36 rd.	1750-55.....	14 rd.
1760-69.....	27 -	1756-60.....	19 -
1770-79.....	40 -	1761-65.....	12 -
1780-89.....	33 -	1766-70.....	12 -
1790-1800.....	39 -	1771-75.....	8 -
		1776-80.....	6 -
		1781-85.....	7 -
		1786-90.....	22 -
		1791-95.....	22 -
		1796-1800.....	44 -

Indfæstningsbeløbene ved Dragsholm er uden markante udsving og uden den kraftige stigning i slutningen af århundredet, som ellers er karakteristisk for mange godser ved denne tid. I forhold til hvad der i gennemsnit betaltes i indfæstning ved andre sjællandske godser var det med undtagelse af 1790'erne ret høje beløb Dragsholm-fæsterne måtte præstere – vel at mærke det fåtal, der blev afkrævet indfæstning.⁴² Ved krongodset viser indfæstningsbeløbene indenfor halvtredsårsperioden betydelige udsving, således er indfæstningerne ekstremt lave fra ca. 1770-85. Inden for denne periode var der flere år, der i forskellige kilder betegnes som misvækstår. Sådanne år, hvor høsten slog fejl, og kvæget ramtes af sygdom, forringedes gårdene, og nye fæstere kunne umuligt betale andet end en symbolsk indfæst-

ning. Det ser ud til, at man ved Odsherreds gods hellere lod fæsterne nøjes med en indfæstning på nogle ganske få rigsdalere, end man lod dem gå helt fri (jfr. tabel 3 c). Fra midten af 1780'erne stiger indfæstningerne betydeligt og i slutningen af 1790'erne er den gennemsnitlige indfæstning mere end tre gange så stor som ved århundredets midte, og 7–8 gange større end i de dårlige år i 70'erne og 80'erne. Alligevel kan man ikke sige, at indfæstningerne ved Odsherreds gods er høje, i al fald ikke hvis de sammenlignes med de betydelig højere indfæstninger Fyn og Jylland kan opvise ved denne tid.

Når indfæstninger kunne stige så voldsomt i slutningen af 18. århundrede, var det fordi konjunkturerne i almindelighed var opgående, ikke mindst for landbruget. Bøndergårdene steg i værdi, dels som følge af de høje priser på landbrugsvarer, og dels som følge af de reformer, der gennemførtes (bedre dyrkning af jorden og udskiftning af fællesskabet). Også folkelønnen steg, og mulighederne for at lægge til side til indfæstningen blev større for de vordende gårdfæstere.

Når *Dragsholm og Odsherreds gods sammenlignes* bemærker man, at færre svarede indfæstning ved Dragsholm end ved krongodset, men til gengæld var indfæstningsbeløbene i det store og hele højere ved Dragsholm. Undtaget er dog de sidste år op mod år 1800, hvor indfæstningerne ved krongodset stiger voldsomt. Forklaringen på denne forskel må til dels være, at flere gårde på krongodset allerede havde været udskiftet i nogle år, og de var derfor blevet dyrere at få i fæste.

Årsagerne til hel eller delvis fritagelse for indfæstning

Kun i nogle få fæstebreve fra Dragsholm gods gives der en konkret forklaring på, hvorfor fæsteren må være fri for indfæstning. Som eksempel på sådanne forklaringer kan nævnes en vis Christopher Sommer, som 1/4 1766 fik fæstebrev på en gård i Vallekilde under Dragsholm. Han blev fritaget for indfæstningen, fordi han havde forbedret den gård i byen, som han hidtil havde haft i fæste.⁴³ Til de mere kuriøse grunde til fritagelsen hører forpligtelse til at passe og trække et kirkeur.⁴⁴ Ellers synes de to hovedårsager til fritagelsen ved Dragsholm at være: 1. fæld og mangler ved gården og 2. forsørgerpligter enten overfor gamle eller børn.

Når det af et fæstebrev fremgår, at der er betydelige mangler ved gården, og man samtidig ved, at den blev overleveret uden indfæstning, er det oplagt, at netop disse mangler har begrundet fritagelsen.

I andre tilfælde, hvor gården er så godt som uden mangler, men hvor den tidligere fæster eller andre skulle have deres underhold ved gården, er det rimeligt at antage, at dette er forklaringen på fritagelsen for indfæstning.

Heller ikke ved Odsherreds gods oplyser fæsteprotokollen ret meget om årsagerne til fritagelse for indfæstning. Derfor er det af stor betydning, at godsregnskabernes fæsteforestillinger også når det drejer sig om indfæstningsforhold kan supplere fæsteprotokollen. Fæsteforestillingerne giver jævnligt besked om hvilke faktorer, der spillede ind, når det skulle afgøres, om der ved fæste af en gård skulle betales indfæstning og i givet fald hvor meget.

Årsagerne til fritagelse for eller moderation i indfæstningen er ved Odsherreds gods i nogen grad de samme som ved Dragsholm, altså fæld og underholdsforpligtelser. Men dertil kommer indfæstningsfrihed for sønner, der havde arbejdet for forældrene i mange år uden løn, og som derfor ikke havde haft mulighed for at spare noget sammen.

Som eksempel på fritagelse p.g.a. underholds- og forsørgerbyrder kan nævnes Søren Nielsen, der i foråret 1798 fæstede en gård i Sneglerup by i Grevinge sogn, hvor forgængeren var død. S. N. gifter sig med enken ved gården, og med hende fulgte en flok små børn og hendes gamle far. Til gengæld for at mætte de mange munde tilstås en modereret indfæstning på 10 rd.⁴⁵ Undertiden fulgte der forældreløse små børn med en fæstegård, således måtte en husmand, som i 1787 fæstede en gård i Nakke by i Rørvig sogn, overtage et antal mindre børn, hvis forældre var døde af »smitte-syge«, som det hedder.⁴⁶ Til gengæld fik den tidligere husmand fritagelse for indfæstning.

I 1794 fæstede en 38-årig mand sin gamle »skrøbelige« fars gård i Svinninge i Asmindrup sogn. Han har »stedse hjulpet faderen uden løn, og ejer derfor intet,« af hvilken grund han slipper med at betale 20 rd. i indfæstning.⁴⁷

Indfæstningens størrelse havde i hvert fald i princippet også tilknytning til andet end gårdens øjeblikkelige tilstand. Arent Berntsen skriver i sit værk fra 1656, at der ved fastsættelsen af indfæstningen

burde ses på gårdenes tilliggende, på hvor meget der kunne avles, om jorden var mager og skarp, og endelig på, hvordan landgilden var sat i forhold til gårdens værdi.⁴⁸ Hensynet til gårdenes størrelse kan have været medvirkende til, at indfæstningerne gennemgående var højest ved Dragsholm, for dette gods havde forholdsvis flere større bøndergårde end krongodset.

Ved *fæste af hus* måtte i gennemsnit 60 % betale indfæstning ved Odsherreds gods.⁴⁹ I reformtiden dog en halv snes procent flere. Beløbet var dog sjældent mere end 1–2 rd., først i 1790'erne er beløbet som oftest lidt over 2 rd. D.v.s., at man ved husfæste ser samme udvikling som ved gårdfæste for så vidt angår indfæstning: I periodens slutning må flere betale, og de må betale mere end tidligere.

I forbindelse med udskiftningen fik mange tidligere jordløse huse tildelt en jordlod på nogle få tdr. ld., en værdistigning, der afspejles i indfæstningerne.

Ved Dragsholm gods blev der kun sjældent krævet indfæstning af husfæsterne, men skulle en sådan betales, var det aldrig under 10 rd., og undertiden betydelig mere. Man kan altså konstatere, at i spørgsmålet om indfæstning ved huse er forholdet mellem godserne nogenlunde det samme som ved indfæstning ved gårde (se s. 60). Det er ikke kun i Odsherred denne forskel mellem krongods og proprietærgods kan erfares, Fridlev Skrubbeltrangs undersøgelser har nemlig vist, at husindfæstning generelt forekom hyppigst ved kronens godser, men at der til gengæld betaltes meget lave beløb.⁵⁰

Forskellig hjælp ved fæstets tiltrædelse 1750–87

Før fæsteforordningen af 8/6 1787 var der, som tidligere omtalt, ingen kontrol med hvilken tilstand fæsterne fik gårdene overleveret i, og der var mulighed for at lade fæsterne modtage meget mangelfulde gårde. Det er dog et spørgsmål, hvor udbredt en sådan praksis var, for var gårdene næsten »øde« ved tiltrædelsen, ville det i mange tilfælde gå lige så meget ud over godsejeren som over fæsteren. Hele godsøkonomien var jo afhængig af indtægterne fra fæstegårdene, og fik fæsterne en dårlig start, var det helt sikkert, at det ville blive problematisk at inddrive skatter og landgilde til tiden. Skatterne af fæstegodset var godsejeren ansvarlig for over for staten, hvorfor det

i allerhøjeste grad var i hans interesse, at bønderne var i stand til at betale selv. Det er derfor ikke overraskende, at man ved en del godser også før 1787 havde tradition for, at de tiltrædende fæstere fik forskellige forstrækninger ved modtagelsen af mangelfulde gårde. Det er særlig tiden før 1787, der er interessant, fordi det indtil da var overladt til den enkelte godsejer at bestemme, om han ville hjælpe, og i så fald om han gav hjælpen ved tiltrædelsen af fæstet, eller han i højere grad valgte at give nødtørftige forstrækninger i løbet af fæsteperioden. I denne sammenhæng vil kun hjælpen i forbindelse med overtagelsen af fæstegård blive behandlet; hjælp og forstrækninger i videre forstand i løbet af et fæstes beståen vil blive taget op i et senere kapitel (VII s. 144).

Udover den hjælp det var at få fritagelse for indfæstning, fik en hel del fæstere ved Dragsholm gods faktisk også et mere »kontant« tilskud. Herom giver fæsteprotokollen gode oplysninger. Det var almindeligt at give den nye fæster vederlag for fæld i form af den tidligere fæsters bohøve. Slog dette ikke til, kunne der gives nedslag i landgilden for en kortere tid, fritagelse for skat, besætnings- og bygningshjælp m. v. Undersøger man de 207 kendte fæsterskifter ved *Dragsholm gods* fra perioden 1750–87 viser det sig, at der ved 80 af disse blev givet en eller anden form for hjælp (foruden fritagelse for indfæstning), d.v.s. i 38,7 %. Gennem denne periode har enten behovet eller viljen til at hjælpe ikke været konstant; det viser sig nemlig, at indtil ca. 1770 fik ca. 50 % af alle nye fæstere ved godset en eller anden form for tilskud, hvorimod dette kun gjaldt for ca. 30 % i 1770'erne og 34 % i 1780'erne (indtil 1787).

Sammenlignes disse tal med procenten for forsiddelser, ses der at være en vis parallelitet mellem de to størrelser, idet mange forsiddelser i en periode betød at mange fæstere havde behov for hjælp ved tiltrædelsen. Ved Dragsholm var forsiddelsesprocenten i 1750'erne og 60'erne helt oppe på 30–40, og i samme periode fik ca. 50 % nye fæstere hjælp. Det vil altså sige at også mange andre end fæstere af forsiddergårde måtte have en håndsrækning. I 1770'erne havde man ret få forsiddelser ved Dragsholm, og tilsvarende fik færre fæstere hjælp ved tiltrædelsen; det samme gælder for 1780'erne. Procenten for hjælp er dog stadigvæk højere end procenten for forsiddelse.

Det var naturligvis ikke ligegyldigt, hvilken eller hvilke former for hjælp fæsterne fik. Nogle fik blot lidt træ til reparationer, og andre

fik alle tænkelige tilskud og eftergivelser, d.v.s. skatte- og landgildefrihed, sæde- og fødekorn o.s.v. Nedenfor ses en oversigt over, hvordan hjælpen til fæsterne under Dragsholm fordeler sig efter forstrækningernes og eftergivelsernes art:

Dragsholm 1750–87. Hjælp til de nye fæstere.

	Hjultømmer 1 eg og bøg	Bygnings- materialer	Kreaturer	Føde- og sædekorn	Landgilde frihed	Frihed for 2 el. fl. kv. skat	Fri for for- md's restance	I alt fæstere m. hjælp
1750–59.....	14	–	–	4	11	6	1	19
1760–69.....	17	5	11	13	16	14	–	22
1770–79.....	17	6	8	10	6	5	3	20
1780–87.....	9	15	13	12	15	3	–	19
1750–87.....	57	26	32	39	48	28	4	80

Indtil ca. 1780 fik de fleste tilladelse til at fælde og hjemkøre 1 eg og 1 bøg fra godsets skove i Holmstrup sogn. I tilfælde hvor kun denne hjælp gives betegnes gårdene i fæstebrevene oftest som værende i tilfredsstillende stand. Hjultømmeret var åbenbart mere at betragte som en traditionel håndsrækning til en ny fæster. I 1750'erne var det almindeligt foruden tilskud af træ at tilstå fæsterne et vist nedslag i årets landgilde, og undertiden også fritagelse for skat i de første par kvartaler. Landgildenedsættelsen var dog det mest almindelige, hvilket naturligvis hænger sammen med, at denne afgift ikke skulle længere end til godsets egen kasse, hvorimod skatterne skulle til kongens kasse, og det også selv om bønderne ikke kunne betale. Frihed for landgilde, skat og hjælp til sæd og føde er hyppigst forekommende i slutningen af 1750'erne.⁵¹ Ved denne tid fritages enkelte også for hoveri eller hoveripenge som en del af hjælpen ved tiltrædelsen.⁵²

Ved Dragsholm var der i 1760'erne mange, der måtte afstå fæstegård p.g.a. fattigdom. Ikke mindre end 39 % af samtlige fæsterskifter havde dette som årsag, og der var derfor i dette tiår et stort behov for forstrækninger til de mange, der måtte overtage de fattige forsiddergårde. Som oversigten viser fik netop i 1760'erne mange mere end én slags hjælp. Som eksempel på hvor stort tilskud, der kunne gives, kan nævnes Jens Hansen, der 11/4 1767 fæstede en forsidder-

gård i Høve by i Asnæs sogn (htk. 7-3-3-0). Denne fæster får foruden de 10 heste, der var ved gården, 24 rd. til at købe yderligere 2 heste for. Desuden får han en malkeko. Til sædekorn gives 14 tdr. byg, 7 tdr. havre og 1 td. boghvede, og til føde 2 tdr. rug og 5 tdr. byg. Han eftergives de to første kvartaler skat, og landgilden ned-sættes det første år med 4 tdr. byg (landgilden var i alt 7 tdr. byg, 1/2 td. rug, 1 td. havre, samt småredsel 1 lam, 1 gås, 1 par høns, 1 snes æg og smørpenge 2 mk. 4 1/2 sk.).⁵³ I samme by er der en fæster, som slipper for hele 3 kvartaler skat, 7 tdr. af byglandgilden, og får desuden fritagelse for at gøre hoveri i den kommende høst.⁵⁴ I begge de nævnte tilfælde var der tale om fæste af forsiddergårde, men også ved fæste af gårde, der afstodes p.g.a. den tidligere fæsters død, kunne der være store mangler, og der var behov for hjælp, hvis den tiltrædende fæster skulle have en chance for at klare sig.⁵⁵

I 1770'erne var der en del færre, der fik eftergivet skat og landgilde. Den overvejende part af hjælpen gives til de nye fæstere i begyndelsen af 1770'erne, hvilket kan tænkes at have forbindelse med de dårlige høstår netop ved denne tid. I tre fæstebreve fra 1770'erne siges det eksplicit, at fæsteren fritages for forrige fæsters restance. Ganske vist ved man, at gårdforsidderne i princippet var ansvarlige for den restance, de havde samlet sig, og at forsidderne som oftest blev dømt til at arbejde gælden af ved godset, men for en del har dette af den ene eller anden grund ikke været muligt (sygdom eller alder), og de nye fæstere er da i stedet blevet gjort ansvarlig for restancen. Siden fritagelsen for denne urimelige byrde nævnes i fæstebrevet som en lettelse for den tiltrædende fæster, kunne det tyde på, at det ikke var usædvanligt at lade restancen overgå til en ny fæster, hvis den afgående ikke kunne betale.

Det er karakteristisk for hjælpen i 1780'erne, at den fortrinsvis består i materialer til reparation af bygninger, i kreaturer, korn og eftergivelse af landgilde. Derimod får fæsterne sjældnere skattefritagelse. Navnlig bygningshjælpen synes at være almindelig; den består som regel i tømmer og tag til et nærmere angivet antal fag. Hvis tilstanden ved gården var meget slet, kunne hjælpen omfatte alle gårdens bygninger. I 1781 fæstede en bonde i Asnæs en gård med i alt 28 fag hus, men gårdens bygninger må have været ubrugelige, for godsejeren lader straks for egen regning 25 fag ombygge, og aftalen var, at fæsteren året efter skulle have tømmer, så han selv kunne reparere

resten.⁵⁶ Gennemgående ser det ud til, at man i 1780'erne gav en mere omfattende hjælp end tidligere.

Man må konkludere, at selv om det ikke var påbudt i loven at gårdene skulle overleveres i forsvarlig stand, så gjorde man ved Dragsholm i det mindste et forsøg i den retning. Adskillige gårde har været i håbløs stand ved tiltrædelsen, men som et plaster på såret gav man fæsterne enten eftergivelse for skatter og afgifter eller tilskud af den ene eller anden art. Hjælpen er næppe udelukkende givet af medmenneskelige grunde, men simpelthen fordi ingen har villet fæste de mindre gode gårde, hvis de ikke blev lovet den nævnte hjælp. Om den hjælp, der blev tilstået, var tilstrækkelig er straks noget andet, forsiddelsesprocenterne tyder ikke på det.

I fæsteprotokollen fra *Odsherreds gods* nævnes aldrig noget om evt. hjælp til nye fæstere før efter 1787. Selv i tilfælde, hvor man af regnskaberne kan se, at der blev tilstået dem visse lettelser, er det ikke nævnt i fæsteprotokollen. Kunne man stole på, at alle former for tilskud kom med i de årlige regnskaber, kunne man med ret stor sikkerhed bedømme, hvor mange der fik en eller anden hjælp, når de fæstede gård. Desværre er der ingen garanti for at alt kom med i regnskaberne, og endelig kan en del betydningsfulde bilag være tabt. I godsregnskaberne findes der i hvert fald intet, der kan vise om de nye fæstere fik hjælp før 1773, og i givet fald hvilken. Ved dette og mange af de flg. års regnskaber findes forvalterens fæsteforestillinger med Rentekammerets accept, som viser i hvilket omfang, der blev givet tilskud. Muligvis blev der også før 1773 givet hjælp – det er endda overvejende sandsynligt – men man kan ikke bevise det, fordi kilderne svigter. Dog tyder forvalterens udtalelser i fæsteforestillingen 1773 ikke på, at det hidtil havde været almindeligt at eftergive de nye fæstere den tidligere fæsters evt. uinddrivelige restance.

For perioden indtil 1787 er fundet 59 fæsterskifter, om hvilke det oplyses i regnskaberne, at den nye fæster fik hjælp. Hjælpen er hyppigst fritagelse for at svare forgængerens restance, men i en del tilfælde blev der også givet korn og penge (f. eks. til køb af kreaturer og heste), og af og til eftergives landgilde og skatter. Det er interessant at se, hvor mange, der blev fri for forgængerens restance i tiden 1773–85, idet princippet om, at ingen ny fæster skulle svare til den tidligere restance, først blev officielt ved den kgl. resolution af 16/11 1785 (se s. 53). Resolutionen er i øvrigt et led i de bestræbelser som

Den lille Landbokkommission, nedsat 3/11 1784, udfoldede for at forbedre forholdene ved krongodserne.⁵⁷

Ved eftergivelse af tidligere fæsteres restancer var der i reglen overvejende tale om kornrestance, hvorimod en evt. restance i penge helt eller delvis skulle udredes af den nye fæster. I 1770'erne gives fritagelsen for restancen på betingelse af, at de pågældende fæstere til gengæld selv skaffer manglende besætning og sætter gårdene i stand. F. eks. fik Peder Svendsen, som i 1773 fæstede en gård i Sneglerup, eftergivet »formandens« kornrestance på betingelse af, at han inden 3 år fik sat gården i forsvarlig stand.⁵⁸ Fritagelse for skat og landgilde er sjældent ved Odsherreds gods, men i de 4 tilfælde, der er fundet inden for perioden 1773–87 blev der til gengæld givet total frihed for hele landgilden og alle ordinære skatter i et helt år. Ved Dragsholm brugte man hyppigere landgilde og skattefrihed for de tiltrædende fæstere, men der blev som oftest kun givet et par kvartalers fritagelse for skatten og et vist nedslag i landgilden.

Fra Odsherreds gods er der eksempler på, at hjælpen til en tiltrædende fæster ikke har forslået meget. F. eks. fæstede Ole Olsen i 1778 en gård i Veddinge by, Fårevejle sogn, som var afstået p.g.a. fattigdom. Det eneste O. O. fik, var fritagelse for restancen, som var 8 tdr. 1 skp. byg og 9 tdr. 1 skp. $\frac{3}{4}$ fjk. havre. Allerede året efter måtte O. O. selv afstå p.g.a. fattigdom.⁵⁹

I 1785 er det helt almindeligt, at nye fæstere får kornrestancen eftergivet, hvorimod anden hjælp stadigvæk er sjældent. Forvalter Jacob Hansens begrundelse for at søge om at så mange måtte fritages for kornrestancen var, at flere af de foregående år havde været dårlige høstår, hvorfor der hæftede urimelige kornrestancer ved gårdene. 23 fæstere fik i 1785 bevilget en sådan frihed allerede før den kgl. resolution af 16/11.

Fra perioden 1773–86 kendes ca. 300 fæsterskifter ved Odsherreds gods, men kun 59 af disse vides med sikkerhed at have fået en eller anden form for tilskud – hyppigst kun fritagelsen for forgængerens restance. Af de 59 blev 36 helt fri for indfæstning, og resten betalte kun ganske få rigsdalere.

Denne hjælp må naturligvis ikke overses, når man beskæftiger sig med de vilkår, de nye fæstere blev budt.

Sammenlignes de to godser i henseende til hjælp til tiltrædende fæstere, er det klart, at det ved Dragsholm gods var langt mere al-

mindeligt at give en eller anden direkte hjælp fra fæstets begyndelse, end det var ved krongodset. Forklaringen på denne forskel må søges i de færre forsiddelser ved krongodset, og behovet for tilskud til de tiltrædende fæstere var tilsvarende mindre. Denne forskel i behandlingen af fæsterne ved de to godser betyder dog ikke, at der i almindelighed blev vist større gavmildhed over for bønderne under Dragsholm end over for kronens bønder, der synes blot ved Dragsholm at have været større tradition for at give tilskud straks ved fæstets begyndelse. Ved Odsherreds gods søgte man vist i første omgang at lade de nye fæstere klare sig, som de kunne. Gik det ikke, var der til gengæld, modsat Dragsholm, chancer for at få hjælp f. eks. i form af henstand med eller eftergivelse af restancer i løbet af fæsteperioden.

Man kan vist roligt gå ud fra, at den hjælp, som tiltrædende fæstere ved krongodset fik, har været strengt nødvendig for i det hele taget at få de fattige forsiddergårde bortfæstet. I 1783 blev en fæstledig forsiddergård i Højby fæstet til husmand Hans Johansen, som ved tiltrædelsen havde betinget sig fritagelse for restancen ved gården. Som yderligere betingelse for at modtage fæste på gården krævede han fritagelse for indfæstning og vårsæden foræret. Det blev altsammen tilstået ham, da ingen »duelig« fæster ville modtage gården på ringere vilkår.⁶⁰ Man bestræbte sig ellers for at få »formuende« karle til at fæste de fattige gårde, da man derved kunne spare kongens kasse for at yde tilskud. Forvalter Jacob Hansen skriver i 1776, at han har fundet nogle formuende og stræbsomme karle til nogle forsiddergårde på det da nyligt tilkøbte Anneberggårds gods.⁶¹ Han understreger, at de pågældende karle alle havde mulighed for at få hjælp fra deres slægtninge. Alligevel fik disse fæstere nogen hjælp fra godset i form af fødekorn o. lign. Alt i alt, skriver Jacob Hansen med en vis stolthed, var kongens kasse blevet sparet for 100 rd. ved at de tre gårde var blevet fæstet til de omtalte velstående karle.

Man kunne spørge, om bønderne nu også altid fik den hjælp, de havde fået lovnig på. Regnskaberne viser, hvad bønderne virkelig fik, men ikke hvad de f. eks. mundtlig havde fået løfte om. Omvendt viser fæstebrevene, hvad der blev lovet, men ikke hvad der blev givet. Uheldigvis måtte man for Dragsholm støtte sig til fæstebrevene og for krongodset til regnskaberne, således at der ved det enkelte gods kun i ringe grad har været mulighed for at sammenholde de to typer

af kilder, så evt. uoverensstemmelser har ikke af den vej kunnet konstateres. Problemet er interessant, især fordi man har en Odsherredsbondes mening om sagen. En »Sædlandsk Aadsherrets Bonde« indsendte i september 1768 besvarelse af en prisopgave om forbedringer i landvæsenet og bondestandens kår til den siddende landvæsenkommission.⁶² Det er ikke helt klart, om bonden med egen hånd har skrevet afhandlingen, men indholdet er efter alt at dømme hans egne tanker. Han kommer bl. a. ind på, at når formuende karle blev tvunget til at fæste »forhutede« gårde, så blev de ofte lovet hjælp med besætning og sædekorn, men i virkeligheden fik de aldrig, hvad der var blevet lovet dem. Og rykkede de for det, risikerede de at få hug! Desværre er det umuligt at sige noget om fra hvilken del af Odsherred denne bonde stammede, og man kan ikke vide, om han har hentet sine eksempler specielt fra Odsherred, eller det, der skrives, blot er generelle betragtninger, muligvis inspireret af tidens almindelige debat. Sandsynligt er det dog, at han er influeret af tilstandene i den egn, hvori han selv bor, og i så fald tør man formode, at det også i Odsherred (hvilket gods kan jo ikke siges) skete, at fæstere fik løfte om større hjælp, end de i virkeligheden modtog.

Hjælp ved tiltrædelse af fæstegård efter 1787

Fæsteforordningen af 8/6 1787 fastslår i § 4, at hvis der var mangler ved en gårds bygninger, skulle disse udbedres af godsejeren, før en ny fæster tiltrådte; det skulle ikke være tilladt at give fæsteren erstatning i penge. Endvidere siger lovens § 6, at fæsteren skal overleveres gården med det til driften og hoveriet nødvendige, så som heste, vogne, plove, harver og sædekorn af alle slags. Hvis disse krav ikke var opfyldt, skulle fæsteren være fri for hoveri og evt. også for landgilde, indtil disse forhold var bragt i orden. Herefter skulle gården synes, og den tilstand den havde ved synet, skulle fæsteren eller hans arvinger svare til ved afståelsen. Synsforretningerne skulle følge fæstebrevene, så det til enhver tid kunne konstateres i hvilken stand en gård var modtaget. Fra Dragsholm findes synsforretningerne både ved de originale fæstebreve og indført i fæsteprotokollen, således som loven bød.

Fra Odsherreds gods findes ingen synsforretninger efter 1787-loven i fæsteprotokollen, men en del er bevaret i original og findes nu i

Dragsholm birks arkiv.⁶³ At synsforretningerne mangler i fæsteprotokollen betyder altså på ingen måde, at man har undladt at syne og vurdere, som loven bød. I fæsteforestillingerne til Rentekammeret refereres der tillige altid til de lovpligtige syns- og taksationsforretninger.

Ca. 25 % af fæstegårdene ved Odsherreds gods var ved fæsteledighed i så dårlig stand, at den nye fæster måtte have tilskud, for at gården kunne bringes på fode. Ved ca. 17 % var der mangler udover bygningsfæld, d.v.s. for få heste, for lidt sædekorn m. m. Dette tal svarer nogenlunde til forsiddelsesprocenten ved godset i slutningen af århundredet.

Manglende inventar (kreaturer, korn og redskaber) fik de tiltrædende fæstere ved Odsherreds gods straks ved tiltrædelsen; bygningsfælden måtte derimod ofte udbedres af fæsteren selv, f. eks. mod fritagelse for indfæstning. Strengt taget var dette i strid med fæsteforordningens bestemmelser (§ 4), hvor det udtrykkeligt siges, at ønskede husbonden en brøstfældig gård istandsat, skulle han selv udbedre skaderne, før den nye fæster tiltrådte. Gårdene blev så først synet efter istandsættelsen, og det var tilstanden ved synet, fæsteren til sin tid skulle være ansvarlig for.

Aftægtsforhold

Særlig fæstere, som afstod deres gårde godvilligt havde gode chancer for at undgå fraflytning ved opgivelsen af fæstet. Mange sikrede sig nemlig underhold og husly hos den nye fæster. Ofte blev der udformet en kontrakt, hvori det opregnedes, hvad aftægtsfolkene skulle nyde ved gården. Hverken fra Dragsholm eller Odsherreds gods er der bevaret ret mange originale aftægtskontrakter fra det 18. århundrede, men disses indhold og forekomst kendes i det mindste for Dragsholms vedkommende ganske godt fra fæstebrevene. Fæstebrevene fra Odsherreds gods er også på dette punkt kortfattede, og følgelig er det kun lidt, der kan anføres om aftægt ved dette gods.

Dragsholm

I en del tilfælde er aftægtsforpligtelserne affattet helt generelt i fæstebrevene; det nævnes f. eks. blot, at de tidligere folk ved gården

må blive boende, og at de skal have ret til mad og husly, så længe de lever. I andre tilfælde gøres udførligt rede for aftægtsforholdene. Nedenstående er en oversigt over, hvor ofte aftægt omtales i fæstebrevene, fordelt efter årsagerne til fæsterskifte:

	D	Heraf aftægt	AS/ GA	Heraf aftægt	F	Heraf aftægt	Fæstebr. i alt	Heraf aftægt
1750-59.....	14	2	9	4	10	0	33	6
1760-69.....	19	4	6	6	16	1	41	11
1770-79.....	22	2	27	18	7	0	56	20
1780-89.....	25	6	22	16	14	0	61	22
1790-1800.....	14	0	16	2	8	0	38	2
1750-1800.....	94	14	80	46	55	1	229	61

I mere end $\frac{1}{4}$ (26,6 %) af alle de fæstebreve, der har oplysninger om årsagerne til fæsteforandringerne, omtales, at enten et ægtepar eller en enlig skal have sit ophold ved gården. Muligvis opnåede en del flere aftægt end oversigten viser, da f. eks. næppe alle familieaftægter kom med i fæstebrevene. Ligeledes må man regne med en del mundtlige aftaler, som man af gode grunde ikke kan få kendskab til. Det er tydeligt, at aftægt var mest almindelig, når en gård blev godvillig afstået. De mange godvillige afståelser ved Dragsholm i 1770'erne afføder naturligt mange aftægtsforpligtelser, hvilket ses af ovenstående oversigt. Der var en høj familiefæsteprocent i samme periode, særlig ved de godvillige afståelser, og man har gennem tallene fra Dragsholm et bevis for sammenhængen godvillig afståelse/familiefæste/aftægtsnydelser. På samme måde som familiefæste efter forsiddelse ved Dragsholm var så godt som utænkeligt, ses også opnåelse af aftægt at have været det. Den rimeligste forklaring på dette er, at forsidderne ofte var yngre folk, der kunne tjene til føden selv og derfor ikke behøvede aftægt.

Når aftægt heller ikke forekommer særlig ofte ved død som årsag til fæsteforandringen, er det til dels fordi mange enker ved Dragsholm valgte at gifte sig med den nye fæster frem for at søge aftægt. Her har enkens alder naturligvis spillet en rolle! Endelig er der i en række tilfælde intet aftægtsspørgsmål, fordi begge ægtefolkene var faldet væk.

Fæstebrevene giver altid oplysninger om, hvorvidt det var enlige eller ægtepar aftægten gjaldt for. Desuden om i hvor høj grad af-

tægten blev nydt hos børnene (familieaftægt). Ved 49,2 % af samtlige kendte aftægtsforhold gjaldt ydelserne ægtepar, og i 34,4 % var der tale om familieaftægt. Enlige mænd (enkemænd) fik aftægt i 19,7 % af tilfældene, og heraf fik kun 11,5 % aftægten hos familie. Enlige kvinder (enker) udgjorde 31,2 % af samtlige aftægtsnydere, og af disse fik 21,3 % aftægt hos familie.

Fridlev Skrubbeltrang har indgående undersøgt aftægts- og forsørgelsesforhold ved østjyske godser, men kommer dog også ind på de tilsvarende sjællandske forhold.⁶⁵ Det viser sig ved sammenligning med Skrubbeltrangs undersøgelser, at ægteparrenes andel i aftægterne ved Dragsholm lå knap 10 % under det beregnede gennemsnit for Sjælland.⁶⁶ Tilsvarende får flere enker og enkemænd aftægt ved Dragsholm. Forholdet mellem de tre grupper i henseende til opnåelsen af aftægt er dog sammenfaldende med Skrubbeltrangs undersøgelser, d.v.s. at flertallet af aftægter gik til ægtepar, en del færre til enker og færrest til enkemændene.⁶⁷

Familieaftægt var hyppigst, når begge forældre levede. Næst efter ægteparrene fik enkerne hyppigst ophold hos familie, mens enkemændene noget sjældnere kunne blive hos familien. Alt i alt synes familieaftægten dog ikke så almindelig ved Dragsholm som ved flere andre sjællandske godser.⁶⁸

Aftægtsydelser til enlige

Af 19 fæstebreve, hvori oplyses, at en enke skal have aftægt, var der kun 4, hvor aftægten blot karakteriseres ved ordene »underhold« eller »frit husværelse«. I disse tilfælde har der efter al sandsynlighed ikke være truffet nogen nærmere skriftlig aftale om aftægtens indhold, da det har været meningen, at aftægtskonen skulle dele bord og stue med fæsterens familie – som i mange tilfælde var ensbetydende med hendes egne børn. Også hvor der blev udformet udførlige aftægtskontrakter med fastsættelse af de forskellige ydelser, synes den ældre i mange tilfælde at have haft fuldstændig fælles husholdning med gårdens øvrige beboere. Den skriftlige kontrakt mellem parterne var dog god at have, hvis uoverensstemmelser skulle melde sig.

Af 11 fæstebreve, der oplyser at en enlig mand skal have aftægt, er der i de 5 blot nævnt aftægt i generelle vendinger. I et tilfælde fremgår det direkte af fæstebrevet, at man kun anser det for nødven-

digt at oprette en skriftlig kontrakt, hvis den gamle skulle ønske at flytte.⁶⁹

På grundlag af de ca. 20 udførlige aftægtsydelser for enlige, der kendes fra Dragsholm, kan flg. ydelser regnes for typiske: 1 td. rug og 1–2 tdr. byg samt 6–8 læs tørv årligt. Endvidere måtte de fleste få 1 ko og 4–6 får af boet, samt græsning og foder til disse. En del fik tillige en side flæsk, og undertiden hørte der også et mindre antal gæs (4–6) med til aftægten. I et enkelt tilfælde skulle en aftægtsmand ikke have en fast årlig kornydelse, men ret til 2 skp. sæd i hver af byens vange. Svigersønnen, hos hvem han boede, skulle pløje og høste kornet for ham.⁷⁰

Aftægtsydelser til ægtepar

I 11 ud af 30 fæsebrevne, der omtaler aftægt for både mand og kone, blev der givet korn i form af en fast årlig mængde på samme måde som omtalt ved de enliges aftægtsydelser. Det viser sig, at i flere tilfælde fik 2 personer ikke mere, end 1 sædvanligvis fik. Forklaringen på dette må være, at man ved fastsættelsen af aftægtsydelserne først og fremmest har set på, hvad gården med rimelighed kunne tåle at undvære til aftægt, og mindre på om aftægten skulle gælde for 1 eller 2 personer.

Hvor ægtepar fik aftægt, var det mest almindelige dog, at kornydelsen blev givet i form af udsæd eller ret til at tilså et nærmere fastsat areal af gårdens jord. Fra Dragsholm kendes 15 sådanne tilfælde.⁷¹ Det er ikke altid klart, om det drejede sig om udsæd eller ret til visse skp. sædeland. Når ydelsen blev givet som udsæd, var det som oftest »2 skp. sæd i hver af byens vange«. Som eksempel på aftægt med ret til et vist stykke jord kan nævnes et tidligere gårdmandspar i Holmstrup, som af den nye fæster havde fået ret til »2 skp. jordsmon i hver af byens tre vange«. Fæsteren skal pløje og harve jorden, hvorimod aftægtsfolkene selv må skaffe sædekornet og høste det.⁷²

Hvad der var mest attraktivt for aftægtsfolkene, udsæd eller brugsret over et tilsvarende jordstykke, er vanskeligt at afgøre. På f. eks. 4 skp. ld. kunne i hvert fald af vårsæd sås mere end 4 skp. korn og såedes der mere, blev høsten større, men til gengæld måtte aftægtsfolkene selv skaffe udsæden. Man kan ikke regne med at der kunne

høstes mere end ca. 5 fold, så af 4 skp. udsæd høstede omk. 2¹/₂ td. korn. I så fald er det mindre, end der blev ydet flertallet af de ægtepar, der fik en fast årlig mængde korn; disse fik i reglen 3–4 tdr. korn. Der må dog have været visse fordele ved selv at arbejde for aftægten, ellers havde ordningen næppe været så udbredt. Disse mere usikre kornydelse forekommer næsten kun hvor både mand og kone skulle have underhold. Forklaringen må søges i, at der når begge levede oftest var tale om yngre aftægtsfolk, som fandt det naturligt fortsat at arbejde for føden. På den måde har overgangen fra selv at stå for gårdens drift til aftægtsmandens rolle været mere lempe-
lig.

Både de ægtepar, der fik fast årlig kornydelse, og de der selv dyrkede et stykke jord (med hjælp fra gårdens folk), fik naturligvis på samme måde som de enlige ret til 1 ko og nogle får, 4–6 var typisk, men tal helt op til 8 forekommer. Ofte skulle de også årligt have et svin. Heller ikke ved disse ydelser ses nogen markant forskel mellem ydelserne til enlige og ægtepar.

Fra Dragsholm kendes 4 eksempler på, at en søn får fæste på halvdelen af faderens gård og lovning på den anden halvdel ved dennes død, eller når han ønskede at afstå. Her er i realiteten tale om en aftægtsordning for forældrene, selv om de bevarer status som gårdfæstere. Det er tydeligt, at det af og til har knebet for de gamle gårdfæstere at overlade tøjlerne til en søn, endog selv om han fik fæstebrev på hele gården. Niels Jensen og hustru i Tolsager afstod 22/12 1781 deres fæstegård til sønnen Lars Nielsen p.g.a. alder. Forældrene havde betinget sig frit ophold ved gården, men ikke nok med det: i sønnens fæstebrev står, at han i alle spørgsmål angående gårdens drift skal følge forældrenes råd.⁷³ Endnu tydeligere kommer denne ulyst til at give slip på driften frem i et fæstebrev på en gård i Brokøb (1750). Fæsteren overlader gården til en søn, men så længe faderen lever »dirigerer han selv gården med hvad dertil hører.«⁷⁴

Aftægtsboligen

I de tilfælde hvor aftægtsfolkene ikke ønskede at bo sammen med de unge, kunne de enten flytte eller få indrettet gårdens »lille stue« til beboelse. Undertiden havde de gamle forberedt deres aftægt ved at bygge nogle fag hus på gårdens grund. Ægtepar på aftægt havde

som regel en stue i gården for sig selv og ofte flere fag i husets ene ende. F. eks. afstod en fæster i 1790'erne sin gård i Ris by til en mand fra Rørvig. Den afgående fæster havde sikret sig og sin kone frit ophold for livstid i 5 fag hus, som han selv forinden havde tilbygget gårdens vestre længde.⁷⁵ Som eksempel på aftægtsfolk med selvstændigt hus på gårdens grund kan nævnes tidligere gårdfæster Hans Rasmussen i Høve, der 28/5 1780 afstod sin gård til en husmand. H. R. og hustru skulle have frit ophold i et hus, der lå på gårdens grund. Huset var på 6 fag, og til det hørte en kålhave samt lidt jord i vangen, som H. R. selv skulle dyrke. Om han evt. selv havde bygget huset med henblik på sin aftægt, nævnes ikke,⁷⁶ men det synes at have været almindeligt at forberede sin tilbagetræden ved at bygge et lille hus »på gaden«, som der ofte står i fæstebrevene.⁷⁷

De enliges aftægtsbolig synes i de fleste tilfælde simpelthen at have været de rum, som også fæsteren og hans familie beboede. I de tilfælde, hvor den gamle var en bedstemor eller bedstefar, har det næppe voldt problemer, men hvor aftægtsmanden eller konen var fremmed i forhold til gårdfæsterfamilien kan man let forestille sig, at problemer kunne opstå.

Fra Dragsholm kendes et par tilfælde, hvor enker eller enkemænd fra aftægtens begyndelse betingede sig enten en stue for sig selv eller en selvstændig bolig.

Det er nævnt, at de vordende aftægtsfolk undertiden selv beko-stede indretning af aftægtsbolig, men i andre tilfælde blev det pålagt den nye fæster at sørge for den fornødne bolig, enten der var tale om tilbygning eller opførelse af et mindre hus på gårdens grund.

Udover 1 ko og nogle får udtog aftægtsfolkene sjældent andet af boet end deres personlige ejendele, så som gangklæder og »en opredt seng og fornøden ildkar«.

Aftægtsforholdet var først og fremmest et forhold mellem nye og tidligere fæstere, men en vis forbindelse til godsledelsen var der dog ofte. Det er allerede nævnt, at et aftægtsforhold kunne få indflydelse på den nye fæsters indfæstning, men også på anden måde søgte godset af og til at kompensere for forsørgerforpligtelserne. Bertel Andersen, som 23/10 1772 fæstede sine forældres gård i Asnæs, blev fritaget for en del af sit hoveri til Dragsholm (1 af 2 årlige Københavnsrejser) så længe hans gamle forældre levede.⁷⁸ I andre tilfælde tilstås nedsat landgilde, ofte med 1 td. byg årlig. Af og til søgte gods-

ejeren også at belønne aftægtsfolk, der som fæstere under godset havde været »vindskibelige« – d.v.s. betalt deres afgifter til tiden; belønningen var i 2 tilfælde fritagelse for at svare den ekstraskat (kopskat), der blev indført i 1762.⁷⁹

Odsherreds gods

Kun ved 64 fæsterskifter ud af de 615, man kender fra Odsherreds gods i perioden 1766–1800 kan man se, at den tiltrædende fæster fik aftægtsforpligtelser over for den tidligere fæster eller andre gamle ved gården. I fæstebrevene hedder det blot, at den nye fæster har »indgået akkord med formanden«, men ved sammenligning med de bevarede fæsteforestillinger bliver det helt klart, at der bag dette skjuler sig aftaler om aftægt. De nævnte »akkorder« omtales så godt som ikke i fæsteprotokollen før 1776, hvilket dog ikke betyder, at de gamle fæstere ikke kunne regne med aftægt før denne tid; man har blot ikke anset det for nødvendigt at nævne aftægtsforholdet i fæstebrevet. Sandsynligvis er heller ikke alle aftægtsakkorder kommet med i fæstebrevene fra den senere del af århundredet, og derfor må man afgjort regne med at aftægtsforpligtelser for en tiltrædende fæster var langt mere almindeligt, end kilderne giver indtryk af. I mange tilfælde er der sikkert ikke blevet oprettet egentlig aftægtskontrakt, da man har opfattet det som en selvfølge at de gamle skulle have føden ved gården.

43 ud af de 64 kendte aftægtsforhold ved Odsherreds gods er ved fæsterskifte med godvillig afståelse. Det er den fordeling, man kunne forvente, og den svarer til forholdene ved Dragsholm, hvor det også var efter de godvillige afståelser, de fleste aftægtskontrakter kom i stand. Mens aftægt ved forsiddelse næsten ikke forekom ved Dragsholm skete dette ikke så sjældent ved krongodset. Således kan man se, at mindst 10 af de 109 gårdforsiddelser, man kender fra dette gods, mundede ud i en for forsidderne fordelagtig boligløsning. De tidligere forsiddere fik nemlig ofte lov til at bebo evt. inderstehuse ved deres tidligere fæstegårde.

Ganske vist var forsiddelse et socialt tilbageslag, men forholdene for denne gruppe mildnedes dog noget dels ved hjælpen til en ny

bolig, og dels ved at en del til trods for forsiddelsen kunne glæde sig ved at en søn eller svigersøn fik fæste på gården.

P.g.a. fæsteprotokollens knaphed m.h.t. oplysninger om aftægtsforhold er det ikke altid muligt at konstatere, om aftægten skulle gælde ægtepar eller enlige mænd. Aftægt til enker kan derimod altid udskilles, og af de kendte aftægtsforhold vides 28 % at gælde enker. Det tilsvarende tal for Dragsholm var ca. 31 %. Mere end halvdelen af enkerne ved Odsherreds gods fik aftægt hos familie, hvilket er lidt flere end ved Dragsholm. Af ægteparrene og enkemændene synes også mere end halvdelen at have opnået familieaftægt.

Fæstebrevene fra Odsherreds gods oplyser aldrig noget om *aftægtsydelse* og da aftægtskontrakter – med en enkelt undtagelse – ikke har kunnet findes andre steder,⁸⁰ er der ikke basis for sammenligning mellem de to godser på dette punkt. Undtagelsen er en aftægtskontrakt, som fandtes som bilag til skifteprotokollen for året 1779.⁸¹ Der er tale om en afståelseskontrakt (for fæstegården) mellem far og søn, hvori sønnens forpligtelser overfor forældrene nøje er angivet. Kontrakten er dateret 15/7 1767 og lyder således:

»Afståelseskontrakt mellem Holger Pedersen i Skaverup og hans søn Morten Holgersen med de vilkår, at jeg Holger Pedersen af dens (gårdens) besætning beholder og tager 1 ko og 6 stykker får, som fødes og græsses på stedet, og han skal svare mig årligt 2 tønder rug og 1 tønne malt og et fedt svin, 4 fede gæs og 10 læs tørv, og så meget brænde, som vi behøver til nødtørft og fri husværelse vor livstid, fri vogn til kirke og mølle; men når en af os ved døden afgår, da skal den efterlevende nyde det samme som ovenmeldt er.« Kontrakten er underskrevet af både far og søn, et vitterlighedsvidne fra Skaverup og forvalter Jacob Hansen.

På grundlag af dette ene eksempel kan man naturligvis intet generelt sige om aftægtsydelse ved godset, endsige drage sammenligninger med Dragsholm. Man kan dog konstatere, at de ydelser kontrakten nævner er af samme art, som de man kender fra Dragsholm. Der er grund til at hæfte sig ved bemærkningen om, at selv om den ene af forældrene skulle falde bort, havde den anden fortsat ret til de ydelser kontrakten opregner. Det kunne pege i retning af, at man heller ikke ved krongodset så så meget på, om aftægten skulle gælde 1 eller 2 personer.

For begge godser understreges det i fæstebrevene, at aftægtsfor-

pligtelserne skulle overholdes. Fra krongodset er der et eksempel på, at forsømmelser over for aftægtsfolkene i hvert fald i teorien kunne føre til udsættelse. Mads Pedersen i Glostrup afstod i 1779 sin fæstegård til Ole Christensen, »imod at O. C. opfylder den af M. P. indgåede akkord af 6/4 1779, og i mangel deraf fæstet at ophøre uden videre lov og dom.«⁸²

Landgilde og hoveri

I det foregående har fremstillingen fortrinsvis været koncentreret om sociale og økonomiske forhold i forbindelse med til- og fratrædelse af gårdfæste. Det vil herefter være naturligt at gå nærmere ind på bøndernes forhold i løbet af fæsteperioden, og det skal primært ske ved en gennemgang af de afgifter, som fæsterne måtte præstere til gengæld for brugsretten til fæstegodset. Det vil sige landgilde og hoveri.

Landgilden

Landgilden var i ældre tid den betydeligste af de afgifter, gårdfæsterne måtte yde husbonden for brugen af fæstegårdene, men i løbet af det 18. århundrede voksede hoveriets omfang og tyngde på bekostning af landgilden. Det normale var, at landgilden var fastsat i hver bondes fæstebrev (Odsherreds gods var en undtagelse herfra), og den kunne derfor ikke give godsejerne kompensation for de stigende omkostninger i forbindelse med prisudviklingen i løbet af 18. århundrede. Når hertil lægges, at landgilden i dårlige høstår var vanskelig at inddrive, forstår man, at hoveriet, hvor bønderne betalte med deres egne og deres hestes kræfter i form af arbejde på hovedgårdens marker, blev udnyttet til dækning af de stigende omkostninger ved hovedgårdsdriften.¹ Hoveriet var indtil slutningen af reformperioden *ubestemt* ved de fleste godser, hvilket i realiteten indebar, at det kunne udvides vilkårligt.

Det er karakteristisk, at landgilden de fleste steder holdt sig uændret i det meste af 18. århundrede; først i forbindelse med udskiftningen finder en regulering sted. En forordning af 15/6 1792 tillader nemlig landets godsejere at pålægge bønderne renter af udskiftningsomkostningerne, og det kom i praksis til at betyde forhøjet landgilde for størstedelen af landets gårdfæstere.² Om retten til at forhøje (ændre) landgilden stod der i øvrigt i samtiden en livlig debat. Man

diskuterede, om ikke Danske Lov forbød ændringer i landgilden. Her stod nemlig, at ingen fæster skulle kunne afkræves mere i landgilde, end han stod for i jordebogen, men om det skulle fortolkes som refererende til de på lovens tid gældende jordebøger, eller godsejernes løbende fortegnelser over indtægterne af fæstegodset er usikkert. Bl. a. juristen Henrik Stampe hyldede tanken om landgildens uforanderlighed, hvorimod han var positivt stemt over for stigende indfæstninger som kompensation til godsejerne for de udgifter, som forbedringer i landbruget medførte.³

Landgilden kunne ydes i naturalier eller i penge. Fra gammel tid havde landgilden forbindelse med det, den var betaling for. Således var kornydelsen afgift for brug af agerjord, smør og kvæg for ret til græsning og svin for ret til at sende svin på olden i godsejerens skove.

Til oplysning om landgilden ved *Dragsholm* er benyttet dels jordebøger og dels fæstebreve. Som tidligere nævnt er fæstebrevene fra *Ods-herreds gods* uden angivelse af landgilde, og årlige jordebøger, som kendes fra *Dragsholm*, findes ikke. Men specifikationerne over godset udarbejdet til auktionerne i 1757 og 1776 anfører landgilden for hver enkelt gård.⁴ Endelig kan landgildeforholdene for krongodsets vedkommende i stor udstrækning suppleres med forskellige bilag til godsregnskaberne (restancelister, papirer vedr. eftergivelse af landgilde m. m.). Målet for det følgende vil være en oversigt over landgildens bestanddele og størrelse ved de to godser (herunder også ændringer).

Landgilden til Dragsholm 1750–1800 blev ydet i korn, småredsel (bl. a. småkreaturer) og penge. Der træffes såvel kombinationer af disse ydelser, som korn og/eller penge for sig.

Kornlandgilden

Byg var ved *Dragsholm*, som ved de fleste sjællandske godser, den mest almindelige form for landgilde – simpelthen fordi byg var den mest udbredte kornart på Sjælland. Side 84 ses godsets samlede naturalielandgilde, uddraget af de jordebøger indenfor perioden, som udviser ændringer. Oversigten viser, hvor dominerende byg var i forhold til rug og havre. Før 1785 udgjorde byggen 88,2 % af det samlede landgildekorn, mens rugen kun udgjorde 3,5 % og havren 8,3 %.

Mageskiftet med kronen (se s. 16) fik den indvirkning på landgilden, at byggen blev en smule mindre dominerende, således var »kun« 83,5 % af landgilden byg efter mageskiftet, mens 7,7 % var rug, og 8,8 % havre.

Side 84 ses en oversigt over den samlede landgilde, både naturallier og penge, for hver by under Dragsholm. Endvidere er angivet byernes samlede hartkorn og antallet af gårde. Landgilden varierer noget både i størrelse (værdi) og sammensætning byerne imellem, men ret typisk er dog omk. 1 td. byg pr. td. htk. I dele af Fårevejle sogn (Ris, Kårup og Ordrup byer) bestod en ikke ringe del af landgilden af rug, hvilket passer udmærket sammen med den karakteristisk, der i samtiden gives af jorden i disse egne; nemlig overvejende sand.⁵ Denne oplagte sammenhæng mellem udsæd og landgilde bekræftes også ved de oplysninger, andre kilder kan give om udsæden i disse byer. Der blev her sået langt mere rug end i de øvrige byer under godset.⁶

Havre indgår i et vist omfang i flere byers landgilde, men det er karakteristisk, at det fortrinsvis er byer, der ligger nær ved hovedgården (f. eks. Fårevejle, Hørve og Bjergesø). Havren har sandsynligvis ikke tilknytning til udsæden på samme måde som de øvrige kornarter, idet det menes, at havreafgiften i sin oprindelse er en afløsning af det middelalderlige gæsteri.⁷ Gæsteri er betegnelsen for den forpligtelse, som bønderne havde til at fodre herskabets heste ved forskellige lejligheder. Da gæsteriet ophørte, blev afløsningen af denne ydelse helt naturligt fastsat til en vis mængde havre.

Småredsler

Småredsler er fællesbetegnelsen for de svin, lam, gæs, høns, æg m. v. som fæstebønderne oprindeligt gav til gengæld for at bruge godsets herligheder, som f. eks. olden i skovene. I ældre tid kaldtes disse afgifter »persiller«. Specielt småredselsafgifterne har vistnok holdt sig ret uforandret i tidens løb, og man må regne med, at de småredsler, som endnu var tilbage i 18. århundrede havde rødder meget langt tilbage.⁸ Iflg. Dragsholms jordebog fra 1753 var småredselsindtægten i alt 80 lam, 58 gæs, 134 par høns og 79 snese æg. Som det vil kunne ses af oversigten side 84 var det ved denne tid langt fra alle byer, der svarede småredsel som en del af landgilden. For de

byer, som endnu svarede denne afgift, var 1 lam, 1 gås, 1 eller 2 par høns samt 1 snes æg almindeligt pr. gård.⁹ En del tyder dog på, at småredselafgiften mere må opfattes som en afgift for byen end for den enkelte gård. Når en bys hartkorn blev egaliseret, skete det, at småkreaturerne blev »delt«. Som eksempel kan nævnes Ordrup by i Fårevejle sogn, hvor Dragsholm før mageskiftet i 1782 kun havde ejet 1 gård, mens kronen ejede resten af byen. Gården under Dragsholm havde hidtil bl. a. givet 1 lam, 2 gæs, 2 par høns og 1 snes æg til hovedgården, men da Dragsholm ved mageskiftet blev ene lods-ejer i byen, egaliseredes hartkornet mellem de i alt 7 gårde, og den småredselafgift, som den »gamle« Dragsholm-gård havde givet, deltes nu mellem alle byens gårde. Hver skulle nu give $\frac{1}{7}$ lam, $\frac{2}{7}$ gæs o.s.v. Hvordan man i praksis har klaret delingen er uvist; det mest sandsynlige er, at småredselerne i sådanne tilfælde blev afløst med penge.

Jordebøger fra før 1750 viser netop, at mange byer fik deres småredsel afløst med en pengeafgift. I visse byer var småredselafgiften blot delvist afløst, således at en del af den gamle naturalieafgift var blevet tilbage. F. eks. havde bønderne i Ris og Veddinge tidligere i århundredet foruden de almindelige afgifter i form af lam, gæs m. v. skullet levere svin til godset samt føde 1 stud og 1 ko for herskabet.¹⁰ Omk. 1750 svarede hverken Ris eller Veddinge længere småredsel. Fårevejle by havde tidligere skullet præstere både svin, lam, gæs og høns, men i 2. halvdel af 18. århundrede var afgiften svundet ind til kun at omfatte høns og æg.

Godsregnskaberne fra Dragsholm viser, at selv de småredsel, der iflg. jordebogen skulle ydes in natura i virkeligheden meget ofte blev afløst med penge. Omregningstaksten var i 1750 3 mk. for 1 lam, 1 mk. for 1 gås, 16 sk. for et par høns og 8 sk. for en snes æg.¹¹ Det er varierende hvor stor en del af småredselerne, der hvert år blev afløst med penge, sandsynligvis afhængigt af hovedgårdens behov og af hvilken afgiftsform bønderne selv foretrak.¹²

Landgildepenge

Indtil omk. 1800 udgjorde penge i de fleste byer under Dragsholm en ringe del af den samlede landgildes værdi. Pengeydelsen synes ofte at have været afløsning for en tidligere ydelse i smør (kaldes

»smørpenge« i mange fæstebreve). Det var i reglen mindre beløb, der var tale om, men dog stærkt varierende fra by til by. F. eks. gav hver gård i Vallekilde 2 mk. 9¹/₂ sk., mens gårdene i Bjergesø kun gav 5¹/₂ sk. hver. I oversigten side 84 over godsets samlede landgilde er landgildepengene udeladt, fordi disse i jordebøger og fæstebreve ofte står opført sammen med hoveripenge, så den ene ydelse ikke kan adskilles fra den anden. Problemet opstår naturligvis kun for gårde, der havde fået hoveriet in natura afløst. En enkelt kilde, nemlig generalhoverireglementet fra 1771,¹³ anfører dog landgilde og hoveripenge hver for sig, hvilket betyder, at man i det mindste for tiden omk. 1770 kender pengelandgilden også for de byer, som var fri for hoveri (jfr. byerne i Holmstrup sogn, oversigten over de enkelte byers landgilde side 85). En del byer under Dragsholm svarede udelukkende landgilde i penge. Det drejer sig om byerne i Holmstrup sogn samt den del af Rørvig by, som indtil mageskiftet med kronen hørte under Dragsholm. I Holmstrup sogn var afgiften pr. td. htk. ikke nøjagtig ens for alle byer, men niveauet ligger omk. 1 rd. Rørvig-bønderne gav under 1 rd. pr. td. htk., men deres landgilde var også »modereret«, fordi de skulle gøre overfarter til Hesselø.¹⁴ At det netop var bønderne i Holmstrup og Rørvig, der svarede landgilde i penge, må skyldes, at de boede længst fra hovedgården. Holmstrup sogn lå op imod 3 mil fra Dragsholm, og Rørvig lå 4 mil borte.

Siden ca. 1750 havde kornpriserne i Danmark været stigende, og det betød, at godsejerne – alt andet lige – måtte være mest interesseret i at modtage landgilden i form af korn. Tilsvarende blev kornlandgilden relativt tungere for bønderne. De gamle landgildepenge var ikke fulgt med tiden og var derfor gennemgående fordelagtigere for bønderne. Desværre betød systemet, at landgilden selv inden for det enkelte gods kunne være af forskellig tyngde.

Landsgildeforandringer 1750–1800

Oversigten over Dragsholms samlede landgilde af korn og småredsel, viser, at kun byglandgilden forandres med ændringerne i det samlede bøndergods' størrelse før mageskiftet med kronen. Forklaringen er, at både det gods, der solgtes, og det, der købtes, udelukkende havde svaret landgilde i byg. Mageskiftet med kronen mindskede byglandgilden, mens ruglandgilden forøgedes. Ved samme lejlighed

Samlet landgilde til Dragsholm (excl. penge). 1753–1802.

år	htk.	rug		byg		havre		boghv.		småredsel		
		tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.	skp.	lam	gæs	p. høns	sn. æg
1753	1184-2-1-2	43	2	1093	5	94	3 $\frac{1}{2}$	2	80	58	134	79
1755	1193-2-3-1	43	2	1105	5	94	3 $\frac{1}{2}$	2	80	58	134	79
1758	1145-1-0-2	43	2	1000	7	94	3 $\frac{1}{2}$	2	80	58	134	79
1783	1138-1-1-1	81	2	869	5 $\frac{1}{2}$	93	5 $\frac{1}{2}$	2	45	23	92	51
1785	1145-6-3-1	81	2	874	5	93	5 $\frac{1}{2}$	2	46	24	94	52
1786	1153-4-3-0	80	6	877	6	93	5 $\frac{1}{2}$	2	46	24	93	52
1793	1153-4-3-0	80	6	886	6	93	5 $\frac{1}{2}$	2	30	8	62	36
1802	1153-4-3-0	80	6	867	1	91	5	2	28	8	60	34

Landgilden i de enkelte byer under Dragsholm gods. 1753–1802.

år	by	htk.	ialt	rug		byg		havre		lam	gæs	p. høns	sn. æg	penge		ant.gdr.
				tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.					rd.	sk.	
1753	Vallekilde	47-6-3-0	--	48	3	--	6	6	6	--	5	25	6			
1755		56-7-0-2	--	60	3	--	6	6	6	--	5	25	7			
1762		56-7-0-2	--	60	3	--	6	6	6	--	7	89	7			
1793		56-7-0-2	--	60	3	--	6	6	6	--	14	25	7			
1795		56-7-0-2	--	60	3	--	6	6	6	--	22	57	7			
E1802		56-7-0-2	--	60	3	--	1	1	1	--	45	31	7			
1753	Bjergesø	135-5-1-1	--	140	--	16	--	16	--	16	16	--	88	16		
1802		118-5-2-2	--	120	4	14	--	14	--	14	14	61	76	14		
1753	Starreklinte	77-3-0-1	--	80	1	--	--	--	--	--	--	1	22	9		
1802		77-3-0-1	--	80	1	--	--	--	--	--	--	37	65	9		
1783	Skippinge	8-3-3-2	--	5	4	--	--	--	--	--	--	4	--	1		
1785		15-6-0-1	$\frac{1}{3}$	--	10	4	--	$\frac{1}{3}$	1	1	2	--	--	2		
E1793		15-6-0-1	$\frac{1}{3}$	--	10	4	--	$\frac{2}{3}$	--	--	--	--	7	--		
1802		15-6-0-1	$\frac{1}{3}$	--	10	4	--	$\frac{2}{3}$	--	--	--	30	--	2		
1753	Hørve	124-2-1-2	--	127	4	15	--	15	15	30	15	8	49 $\frac{1}{2}$	15		
1785		132-3-1-2	--	133	--	15	--	15	15	30	15	12	49 $\frac{1}{2}$	16		
E1793		132-3-1-2	--	133	--	15	--	--	--	--	--	43	16	16		
1802		132-3-1-2	--	133	--	15	--	--	--	--	--	110	32	16		
1753	Vejleby	16-4-0-0	2	--	15	--	--	--	--	--	--	--	--	2		
1785		90-4-3-0	2	--	69	--	23	6	--	--	--	8	--	10		
E1786		98-6-1-0	2	--	66	--	23	6	--	--	--	15	24	11		
1802		98-6-1-0	2	--	66	--	23	6	--	--	--	58	30	11		
1753	Stubberup	49-3-1-0	10	4	42	--	--	7	--	14	7	--	28	7		
1802		49-3-1-0	10	4	42	--	--	7	--	14	7	34	40	7		

(Dragsholms landgilde fortsat)

år	by	htk. ialt	rug		byg		havre		lam	gæs	p. høns	sn. æg	penge		ant.gdr.
			tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.					rd.	sk.	
1753	Fårevejle	98-4-1- $\frac{1}{3}$	-	-	97	7	12	-	-	-	24	12	5	66	12
1802		98-4-1- $\frac{1}{3}$	-	-	97	7	12	-	-	-	24	12	72	16	12
1753	Ris	42-2-2- $\frac{2}{3}$	8	-	40	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4
1770		42-2-2- $\frac{2}{3}$	4	-	40	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4
1802		42-2-2- $\frac{2}{3}$	4	-	40	-	4	-	-	-	-	-	27	47	4
1785	Kårup	32-2-1-0	17	-	7	-	5	-	-	-	-	-	-	?	4
E1802		32-2-1-0	17	-	7	-	5	-	-	-	-	-	-	?	4
1753	Ordrup	5-7-1-1	-	-	6	1	-	-	1	2	2	1	?	-	1
1785		72-6-3-0	24	-	21	-	1	-	1	2	2	1	?	-	7
E1802		72-6-3-0	23	4	21	-	-	-	1	2	2	1	?	-	7
1753	Veddinge	37-1-0-2	-	-	37	-	4	-	-	-	-	-	-	?	4
1783		161-2-0-2	7	-	123	-	6	4	-	-	-	-	-	?	16
E1786		161-2-0-2	7	-	126	-	8	6	-	-	-	-	-	?	16
1802		151-1-0-1	7	4	135	-	9	3	-	-	-	-	-	?	15
1753	Aasnæs	132-4-3-1	-	-	136	1	16	-	16	16	16	16	6	8	17
1753	Høve	92-1-3-0	6	-	88	-	12	-	12	12	12	12	7	84	13
1753	Tolsager	68-0-1-2	-	-	77	-	7	-	7	7	14	-	-	-	7
1753	Rørvig	29-3-0-0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	10
1771	Holmstrup	36-6-2-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39	24	8
1785		39-4-1-0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	-	9
E1802		36-6-2-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	-	7
1771	Kajemose	30-3-2-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	22	6
1802		30-3-2-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	22	6
1771	Brokøb	37-5-0-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46	8	7
1802		37-5-0-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46	8	7
1771	Axelholm	22-5-3-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25	-	5
1802		22-5-3-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	-	5
1771	Birkenæs	5-0-0-0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	2
1753	Svinninge	67-4-1-1	-	-	70	2	-	-	-	-	-	-	?	-	6
1758		26-2-2-0	-	-	27	4	-	-	-	-	-	-	?	-	2

faldt antallet af småredslerne betydeligt, fordi denne afgift forlængst var afløst på gods, som havde hørt under kronen. Mod slutningen af århundredet ser man desuden, at småredslerne i stigende grad også inden for Dragsholm gods slettes i jordebogen for at afløses med en pengeafgift. Det er disse afløsninger, der får byernes samlede penge-landgilde til at vokse allerede før udskiftningen.

Landgilden til Odsherreds gods 1757.

By	Htk.	Rug		Byg		Havre		Penge	
		Tdr.	Skp.	Tdr.	Skp.	Tdr.	Skp.	Rd.	Sk.
Skipinge.....	8-3-3-2	-	-	5	4	-	-	4	
Hørve.....	8-1-0-0	-	-	5	4	-	-	4	
Vejleby.....	74-0-3-0	-	-	51	-	23	6	8	
Kårup.....	32-2-1-0	17	-	7	-	5	-	-	
Ordrup.....	66-7-1-2	22	-	15	-	-	-	-	
Veddinge.....	90-3-3-1	7	-	80	-	2	4	-	
Høve.....	43-5-1-0	2	-	26	-	-	-	22	8
Åstofte.....	68-4-1-2	12	-	37	6	12	6	10	80
Kelstrup.....	71-2-0-2	16	-	41	-	1	-	7	66
Jyderup.....	89-5-0-1	25	4	26	2	-	-	-	
Hønsinge.....	84-0-3-1 ¹ / ₄	32	-	39	5	-	-	4	48
L. Egebjerg.....	30-5-3-1	-	-	16	-	6	2	16	12
Sidinge.....	49-1-0-0	3	-	30	-	-	-	23	62
Rode.....	22-3-0-1	-	-	-	-	9	-	13	13
Kollekolle.....	16-0-0-2	-	-	-	-	-	-	12	16
Eskildstrup.....	30-3-0-0	-	-	14	-	3	-	18	72
Bognæs.....	16-4-1-2	-	-	12	-	3	-	4	30
Sejstrup.....	15-5-2-2	-	-	8	-	6	-	6	35
Vig.....	130-2-3-1	-	-	77	1	20	-	44	90
Grevinge.....	111-7-2-0	13	-	66	5	-	-	45	54
Gundestrup.....	71-1-1-2	10	-	41	5	2	-	28	80
Plejerup.....	26-4-1-1	8	-	9	-	-	-	11	64
Engelstrup.....	43-4-0-0	13	-	8	2	-	-	16	80
Atterup.....	47-0-2-0	9	-	14	-	-	-	25	54
Sneglerup.....	37-3-1-2	5	-	18	-	-	-	14	80
Prejlerup.....	20-2-0-0	-	-	-	-	-	-	25	16
Ostrup.....	20-2-0-0	-	-	-	-	-	-	20	64
Holte.....	19-0-1-2	-	-	-	-	-	-	23	32
Frenderup.....	18-6-0-2	8	-	6	-	-	-	-	-
Herrestrup.....	44-1-3-1	1	-	25	-	1	-	22	48
Torrestrup.....	22-0-2-0	-	-	12	-	-	-	11	-
Egebjerg.....	46-5-1-2	-	-	28	4	7	-	-	-
Lestrup.....	36-4-1- ¹ / ₂	3	-	17	4	13	-	10	-
Ulkerup.....	17-5-2-1	-	-	-	-	-	-	19	72
Unnerud.....	15-5-1-1	3	-	5	-	-	-	5	48
Gelstrup.....	42-0-1-2	12	-	16	-	4	-	11	80
Glostrup.....	44-2-0-2	-	-	19	6	17	-	13	64
Hølkerup.....	78-3-3-1	-	-	40	-	-	-	44	-
Frostrup.....	15-3-1-1	-	-	10	2	8	-	-	-
Abildøre.....	64-0-2-2	-	-	40	-	6	-	21	86
Bråde.....	62-5-1-2	-	-	33	-	10	-	24	32

(Landgilden til Odsherreds gods fortsat)

By	Htk.	Rug		Byg		Havre		Penge	
		Tdr.	Skp.	Tdr.	Skp.	Tdr.	Skp.	Rd.	Sk.
Svinninge.....	51-1-1-2	14	-	26	1	8	-	2	48
Asminderup.....	41-5-1-2	-	-	32	-	15	4	-	-
Skaverup.....	14-3-2-1	-	-	6	2	3	-	6	62
Brændt.....	14-4-3-0	-	-	4	-	2	-	9	64
Højby.....	94-4-0-0	18	-	52	6	20	-	3	80
Tengslemk.....	49-7-2-1	9	-	31	-	-	-	25	6
Sonnerup.....	18-2-2-0	-	-	6	-	6	2	7	24
Holmstrup.....	22-7-0-0	-	-	23	2	-	-	-	-
Ebbeløkke.....	18-2-3-2	-	-	14	2	1	-	9	48
Stårup.....	43-2-2-2	-	-	5	-	32	6	16	70
Nygård.....	32-7-2-2	12	1	14	-	4	2	-	-
Nygd. mølle.....	1-4-3-1	-	-	1	-	-	-	7	84
Torsjord.....	22-4-1-0	-	-	-	-	-	-	50	-
Nyrup.....	32-5-0-0	6	-	8	-	3	-	11	62
Klint.....	18-0-0-0	4	-	6	-	-	-	11	31
Overby.....	106-3-0-2	-	-	79	2	46	5	-	-
Yderby.....	103-0-2-2	-	-	77	-	39	6	6	-
Rørvig.....	39-4-0-0	14	-	14	-	10	4	-	-
Nakke.....	120-4-3-2	31	-	31	-	35	4	-	-
		344		1832	2	390		765	49

Kornlandgilden pr. td. htk. var så godt som uændret hele perioden igennem. En undtagelse er dog Ris by i Fårevejle sogn, hvor hver af byens 4 gårdfæstere iflg. jordebogen årligt gav 2 tdr. ruglandgilde, indtil 1770. Regnskaberne viser dog, at de i virkeligheden, i hvert fald siden ca. 1750, hvert år blev fritaget for den ene td. rug. Først i jordebogen 1770 er disse bønders landgilde rettet til det, de rent faktisk havde givet i mange år. Det er i øvrigt ikke oplyst af hvilken grund Ris-bøndernes landgilde blev nedsat.

Allerede omk. 1750 var de fleste byer under Dragsholm blevet egaliseret, men i forbindelse med køb og salg og udskiftning blev flere byer på ny ligedelt i slutningen af århundredet. Dette er i oversigten betegnet med et »E« ud for de pågældende byer. Disse sene egaliseringer fik, som det ses, ingen indflydelse på kornlandgilden pr. td. htk.

Udskiftningen af Dragsholms bøndergods gennemførtes i slutningen af 1790'erne, og denne ret sene udskiftning betød, at der for alle

byer under godset var lovhjemmel for at pålægge bønderne en del af omkostningerne ved udskiftningen m. v. Iflg. forordningen 15/6 1792 måtte bønderne tidligst 1 år efter udskiftningen pålægges afgiftshøjelser – udflyttere endda tidligst 3 år efter at udskiftningen havde fundet sted.¹⁵ I 1802 var afgiftsstigningen (landgildestigningen) slået igennem i de fleste af byerne under Dragsholm, og den samlede pengelandgilde var steget betydelig, som oversigten side 84 viser.¹⁶ I mange af byerne var det store forhøjelser af landgilden, udskiftningen forårsagede, men dette må ses i sammenhæng med de forbedrede kår som udskiftningen, og måske navnlig udflytningen, skabte for de fleste.

Landgilden ved Odsherreds gods 1750–1800

Ved gennemgang af de årlige godsregnskaber fra Odsherreds gods ser man, at landgilden i såvel korn som penge for det samme hartkorn holdt sig uændret i hele perioden 1750–1800. Dette bekræftes tillige af de bevarede auktionsspecifikationer samt af diverse bilag, hvor de enkelte bønders landgilde nævnes.¹⁷ Alt gods, som i tidens løb kom ind under kronens gods i Odsherred, bevarede sin oprindelige landgilde på tilsvarende måde, som det er set ved Dragsholm. Mindre reguleringer var det dog nødvendigt at foretage i forbindelse med mageskiftet med Dragsholm. Der var hidtil svaret småredsel af det gods i Asnæs sogn, som Dragsholm havde ejet, men som nu kommer under kronen. Småredselsafgiften var forlængst afløst på krongodset, og det var derfor praktisk at lade det samme ske for det nytilkomne gods i Asnæs.¹⁸

Købet af Anneberggårds gods kom til at betyde, at bønder i samme by, selv efter at de havde fået fælles husbond (kongen), skulle betale forskellig landgilde for brugen af jord af samme areal og bonitet. De oprindelige Anneberg-bønder skulle nemlig fortsat levere den landgilde, de plejede. Forvalteren på det kgl. gods, Jacob Hansen, fandt denne ordning uretfærdig for bønderne, fordi landgildniveauet under proprietærgodset Anneberggård havde ligget lidt højere end under kronen. Han ivrede for at få rettet disse skævheder op, men det skulle ikke lykkes.¹⁹

Side 86 er givet en oversigt over landgilden, dels for hver by og dels for det samlede gods, som den kan udledes af auktionsspecifika-

tionen fra 1757. Godset omfattede da ca. 2685 tdr. htk. bøndergods, og af dette svarede flg. landgilde: 344 tdr. rug, 1832 tdr. 2 skp. byg og 390 tdr. havre samt 765 rd. Af det samlede antal tdr. landgildet korn udgjorde rugen altså 16,7 %, byggen 64,4 % og havren 18,9 %. Sammenlignes med de tilsvarende forhold mellem kornarterne ved Dragsholm før mageskiftet, er det tydeligt, at byggen ikke var så dominerende en del af landgilden ved krongodset som ved Dragsholm. Forskellen har utvivlsomt forbindelse med de varierende jordbundsforhold, men det kan også tænkes, at kongen, bl. a. af militære grunde, havde større behov for brødkornet rug, end godsejeren på Dragsholm havde.

Pengelandgilden spillede indtil slutningen af århundredet en langt større rolle ved krongodset end ved Dragsholm. En medvirkende årsag til dette har sikkert været, at småredslerne forlængst var afløst med penge.²⁰ Oversigten viser, at byglandgilden var udbredt over hele godset, hvorimod rugen fortrinsvis forekom i byer i Fårevejle, Asnæs, den sydlige del af Vig samt Grevinge og Rørvig sogne.

I 5 byer, nemlig Kollekolle (Vig sogn), Prejlerup, Ostrup, Holte (Grevinge sogn) og Ulkerup (Egebjerg sogn) betaltes hele landgilden med penge. Afgiften var dog ikke helt ens for alle byer. Den laveste afgift ses i Kollekolle, hvor 16 tdr. htk. kun skyldte 12 rd. 1 mk., mens afgiften pr. td. htk. i de øvrige byer var lidt over 1 rd. Fælles for de nævnte byer er, at de hører til de mindste under godset.

Hvorledes var de to godsets landgildeniveau i forhold til hinanden?

Svaret er ikke ganske lige til, da landgilden havde forskellig sammensætning fra by til by og fra gods til gods. For at tage det lettest sammenlignelige først, kan det fastslås, at de byer, som fra ældre tid udelukkende svarede landgilde i penge, ved begge godser lå ret lavt. D.v.s. omk. 1 rd. pr. td. htk. – med tendens til nogle få skilling mere. Sammenligner man byer ved de to godser, hvor landgilden fortrinsvis bestod af korn, viser det sig at være typisk, at værdien af landgilden har ligget højest ved Dragsholm – varierende fra nogle få skilling til omk. 1 mk. mere end ved krongodset.²¹ Denne forskel mellem proprietærgods og krongods i henseende til landgilden var typisk også i andre egne af landet.

En sammenligning mellem godserne i spørgsmålet om landgilden

vanskeliggøres også derved, at loven af 15/6 1792, som gav godsejerne ret til at lade bønderne betalt 4 % i rente årligt af udgifterne til udskiftningen, ikke kom til at gælde for bønderne under Odsherreds gods. Ved en kgl. resolution af 9/11 1785 blev det nemlig pålagt Den lille Landbokommission, der siden sin nedsættelse 3/11 1784 havde været beskæftiget med forbedring af forholdene ved godset i Frederiksborg og Kronborg amter, også at tage sig af forholdene ved Odsherreds gods. Målet var at give bønderne »frihed og ejendom«, d.v.s. arvefæste, men det skulle vel at mærke ske uden nedgang i indtægterne til kongens kasse. 1/5 1792 indgav Rentekammeret forestilling til kongen med udkast til arvefæsteskeder for kronens fæstere i Odsherred. Forestillingen fik kongens underskrift den 9. i samme måned.²² Efter planen skulle de siddende fæstere samt alle nye fæstere kunne opnå arvefæste 8 år efter at udskiftningen var tilendebragt ved at betale 2 rd. i landgilde, 3 rd. i hoveriafløsning og 1 rd. for hver tiende, som tilhørte kongen, for hver td. boniteret hartkorn, d.v.s. 5 tdr. bedste jord til taksten 24 – højeste grad i den takserings-skala, som anvendtes ved udskiftningen.²³ Det ville altså for byer, hvor kongen ejede to tiender (kirke- og kongetiende) blive 7 rd. pr. td., og 6 rd. hvor han kun ejede enkelt tiende. Hertil kom så, at den samlede afgift pr. td. hvert år yderligere skulle forhøjes med 4 mk. 4 sk., indtil 20 år efter udskiftningen. Herefter skulle afgiften forblive uforanderlig. I arvefæsteskederne skulle pengeafgiften dog omregnes til korn efter en middelprijs, udregnet på grundlag af de sidste 10 års kapitelstakster. Tilbudet ville helt afgjort både på kort og på længere sigt betyde en forhøjelse af afgiftsbyrden, og resultatet blev da også, at ingen foreløbig ville modtage deres gårde i arvefæste. Først i 1807 fik 8 fæstere arvefæsteskeder, men p.g.a. krig og faldende konjunkturer gik udviklingen henimod selveje atter i stå, og så sent som i 1844 havde kun 10 deres gårde i arvefæste.²⁴ I Rentekammeret havde man muligvis ventet, at bønderne ville være villige til at gå ind på den nye ordning, men de fleste havde utvivlsomt svært ved at se fordelene ved arvefæste, når det var ledsaget af en afgiftsforhøjelse. En stor del af bønderne havde desuden altid været fritaget for hoveri in natura, og havde i stedet betalt hoveriafløsning efter en væsentlig lavere sats end den, der nu skulle bruges. Og da familiefæstet i forvejen var meget udbredt på Odsherreds gods fristede det »dyre« arvefæstesked heller ikke af familiemæssige grunde.

Hensigten med at lade de odsherredske bønder få arvefæste i lighed med bønderne i Nordsjælland, var bl. a. at forøge de kgl. indtægter af godset, så omkostningerne ved udskiftningen og gennemførelsen af driftsmæssige forbedringer kunne forrentes. Efter Rentekammerets beregninger ville godset i fremtiden kunne give et overskud på over 14.000 rd. årligt, mod tidligere kun ca. 10.000.²⁵ Planen om overgang til arvefæste sås endvidere som et middel til at nedbringe de store restancer, da betingelsen for opnåelse af arvefæste normalt skulle være, at den pågældende gård var fri for restance. Klogeligt tillader den kgl. resolution dog Rentekammeret at »indkomme med nærmere allerunderdanigste forestillinger om nogle restancers eftergivelse, i fald sådant måtte befindes uforbigængeligt nødvendig.« Men selv ikke muligheden for at få restancen eftergivet har fristet bønderne til at gå med til arvefæstet og de medfølgende forhøjede afgifter.

Resultatet blev altså, at kronens bønder i Odsherred kom økonomisk lettere over udskiftningen end Dragsholm-bønderne. Herved understreges kronbøndernes fordelagtige situation yderligere for så vidt angår landgilden.

Hoveriet

Hoveri er betegnelsen for det arbejde, der som en del af fæsteafgiften, skulle udføres ved hovedgården og dennes marker. Undertiden var hoveriet delvis afløst med en pengeafgift. Til belysning af hoveriet i 18. århundrede kan dels benyttes officielle hoveridokumenter, som regeringen i henhold til love og cirkulærer afkrævede de private godsejere, dels de mange og meget forskelligartede papirer vedr. hoveriet, som i dag findes i landets godsarkiver. Den første kildegruppe omfatter primært generalhoverireglementer efter forordningen 6/5 1769, hoveriprotokoller efter forordningen 12/8 1773 og hoveriforeninger efter plakaten af 24/6 1791.²⁶ Den sidstnævnte gruppe består f. eks. af fæstebreve, jordebøger og forpagtningskontrakter. Det materiale, som godsejerne indsendte til Rentekammeret, havde nær tilknytning til hoverilovgivningen, og forud for en gennemgang af hoveriforholdene i Odsherred skal derfor gives et kort rids af hoverisagens udvikling, samt af de love, den afføder.

Den debat, der efter 1755 rejste sig om landbrugets forhold, drejede sig i begyndelsen væsentligst kun om praktiske jordspørgsmål, herunder ophævelsen af fællesskabet ,hvorimod hoveriet og dets sociale, økonomiske og menneskelige konsekvenser først noget senere blev inddraget. Efterhånden som hoveriet på mange godser åbenlyst var taget til i omfang, trådte de både for bønderne og samfundet negative sider heraf stadig tydeligere frem. Et for tungt hoveri betød, at bønderne fik for lidt tid til deres egen bedrift, hvilket medførte at deres almene situation forringedes. Denne udvikling var naturligvis i sidste ende også til skade for godsejerne og dermed for samfundsøkonomien.

I diskussionen omkring hoveriet slog mange ned på det ubestemte hoveri, som den væsentligste årsag til bøndernes fortrykthed; her var et punkt, hvor godsejerne havde bevaret deres ubegrænsede magt over fæsterens person, og det stødte mod tidens begyndende humane strømning. At det endog kunne lade sig gøre helt at afløse hoveriet uden tab for godsejerne viste de heldigt gennemførte hoveriafløsninger på Hørsholm og Bernstorffs gods allerede i begyndelsen af 1760'erne.²⁷

Kongeskiftet i 1767 fik som bekendt indflydelse på hele landbogsagen, men først og fremmest hoverispørgsmålet. Den siddende landvæsenskommission af 1757 afskediges, og en ny blev nedsat med bl. a. juristen, generalprokurør Stampe som medlem. Allerede året efter omdannedes kommissionen til et kollegium (generallandvæsenkollegiet), hvorved understregedes den fremskudte plads, landbospørgsmålene nu skulle få.

Kollegiet skulle foruden at arbejde med mulighederne for afløsning eller bestemmelse af hoveriet beskæftige sig med arvefæstespørgsmål, fællesskabets videre ophævelse samt tiendens bestemmelse. Med henblik på bl. a. afløsning af hoveriet udsendtes 30/4 1768 et cirkulære til landets amtmænd. Disse skulle indhente proprietærernes skriftlige tilkendegivelser om mulighederne for at afløse, eller i det mindste bestemme hoveriet på deres godser. Som man kunne forvente, ønskede de fleste godsejere intet forandret ved hoveriet på deres godser, og i mange af besværelserne mærker man, at cirkulæret opfattes som statens utidige indblanding i, hvad man anså for et internt godspolitisk spørgsmål.²⁸

I kollegiet arbejdedes der videre med hoverispørgsmålet, men først

med forordningen af 6/5 1769 (forordningen om hoveriets bestemmelse) gav det sig udslag i et forsøg på at gøre en ende på det ubestemte hoveri. Alle godsejere skulle udfærdige et reglement for hoveriet, der nøje viste, hvor meget hoveri den enkelte bonde skulle forrette. Arbejdet skulle bestemmes til visse gang- og spanddage, og det skulle fastsættes, hvor meget af hver slags arbejde, der skulle udføres på en dag. For hvert gods skulle bøndernes reglementer sammenfattes i et såkaldt generalhoverireglement, som skulle indsendes til landvæsenskollegiets godkendelse inden 15 måneder. Af disse reglementer har man bevaret ca. 400 (flest fra Jylland), heriblandt et fra Dragsholm og et fra Anneberg.²⁹

Man overlod til den enkelte godsejer at fastsætte hoveriets omfang, men man henstillede, at der blev vist mådehold, så ingen bønder skulle afkræves større hoveri, end de kunne tåle. Man appellerede samtidig til godsejerne om at finde veje til at gøre en total eller delvis hoveriafløsning mulig. I loven foreslås det bl. a., at det kunne ske ved at lade en del af hovedgårdsmarkerne dyrke ved anden arbejdskraft end hoveribøndernes (eller deres karles).

Generalhoverireglementerne er for de fleste godsers vedkommende en betydningsfuld kilde til hoveriets art og omfang, især fordi disse reglementer ofte hører til de ældste kilder til belysning af hoveriet ved det enkelte gods. Fra en hel del godser, deriblandt Dragsholm, har man dog bevaret noget ældre forpagtningskontrakter, som ofte indeholder en del om hoveriet.³⁰

I regeringen afventede man ikke at alle hoverireglementer skulle indkomme, men udstedte i stedet for en ny stor hoveriforordning 20/2 1771. Vi befinder os nu i Struensee-perioden, hvor landbosagerne tager en ny drejning, tildels under den fysiokratisk indstillede G. C. Oeders indflydelse. Denne hoverilov overlader det *ikke* til godsejerne selv at bestemme hoveriets størrelse; disse havde nemlig efter regeringens mening, såvidt det kunne bedømmes ud fra de indkomne generalhoverireglementer, krævet et alt for stort hoveri.³¹

Hovedprincippet i 1771-loven var, at hoveriet skulle fastsættes efter bøndernes hartkorn, således at fæstere med et vist hartkorn højst måtte afkræves hoveri, gang- og spanddage, i et vist antal. Samtidig blev det i loven fastsat, hvad der af de forskellige arbejder skulle regnes for et dagværk. Gennem et særligt billetsystem skulle bønderne modtage kvitteringer for det arbejde, der var udført. Opstod

der uenighed mellem husbond og fæster om hoveriet, kunne sagen forelægges amtmanden, hvorfra der var appelret til selve landvæsenskollegiet. Loven var tænkt som en midlertidig beskyttelse af bønderne, inden stavnsbåndet kunne løses.

Man indkaldte efterretninger om lovens virkninger, og det viste sig, at det højst tilladelige hoveri af mange godsejere blev anset for aldeles utilstrækkeligt, og resultatet var derfor, at man opgav at efterleve lovens bud. Hoveriansættelsen efter hartkorn fandt mange uretfærdigt, da forholdet mellem hovedgårdsmarkernes og bøndergodsets hartkorn varierede fra gods til gods.

Med Struensees fald og mindre radikale kræfters overtagelse af styret påvirkes også hoverilovgivningen, endda i en sådan grad, at loven af 12/8 1773 »om nøjere bestemmelse af hoveriet for fæstebonden udi Danmark« totalt ophæver al tidligere hoverilovgivning. Hovedbestemmelsen i denne forordning er, at alt *avlingshoveri* igen skal gøres ubestemt, eller, som det hedder, bestemt efter hvert steds skik og brug: I art. 6 nævnes dog en del arbejder uden for det egtl. avlingshoveri, som skulle bestemmes til et vist antal dage. Dette skulle ske gennem stedets amtmand og 2 landmænd, der ikke selv måtte være godsejere. Disse skulle udarbejde et hoverireglement for hvert gods (ekskl. avlingshoveriet), og samtlige reglementer skulle føres til protokols og indsendes til Rentekammerets godkendelse. En sådan hoveriprotokol efter forordningen 12/8 1773 findes også for Dragsholm amt.³²

1773-forordningen har traditionelt været bedømt som et tilbageskridt for så vidt angår bøndernes forhold, men tilbagevenden (eller vedbliven) til skik og brug indebar i reglen, at hver enkelt hovbonde fik sit hovmål, sit jordstykke, at dyrke, og det kunne have sine fordele.³³ På regeringsplan var hoverisagen gået i stå, og der skulle gå mange år før den atter blev taget op. Da Den store Landbokommision nedsattes i 1786 var det ikke hoveriet, men fæsteforholdene man tog fat på. Arbejdet resulterede som bekendt i forordningen 8/6 1787. Herefter koncentrerede man sig om stavnsbåndsløsningen, og først herefter igen tog man atter fat på de mange uløste problemer vedr. hoveriet. 25/3 1791 udstedes forordningen om god orden ved hoveriet. Der er ikke tale om en bestemmelse af selve hoveriet, men der sættes grænser for, hvordan gårdfæsterne måtte behandles, når de var til hove. Det skulle ikke længere være tilladt at prygle en fæste-

bonde eller hans kone.³⁴ 24/6 1791 udstedes en plakat, hvori gods-ejere og bønder opfordres til at forene sig om hoveriet. Hoveriet skulle bestemmes til visse pløje-, spand- og gangdage og evt. også efter hovmål. Normen for hoveriets omfang skulle være 1789. Men man forhastede sig ikke ude i landet med at få bestemt hoveriet, og et halvt år efter, 23/12 1791, kommer en ny plakat, som yderligere tilskynder til oprettelse af frivillige foreninger. Kunne husbond og bønder ikke komme overens, skulle kgl. udnævnte kommissærer rejse rundt på landets godser for at mægle. Fristen for indgåelse af frivillige foreninger blev gentagne gange forlænget; man mærker regeringens uvilje mod at gribe ind i godsernes »private« forhold.

Den endelige afslutning på hoverisagen sker med forordningen 6/12 1799. Det påbydes, at alt hoveri, hvor det ikke kunne afskaffes, skulle bestemmes. Foreningerne, som enten frivilligt eller ved hoverikommissionens mellemkomst, blev oprettet, skulle ikke kunne ændres uden Rentekammerets godkendelse. Dermed søgte man at forhindre, at godsejerne i fremtiden kunne udvide hoveriet vilkårligt. På Dragsholm gods blev der allerede 28/5 1792 sluttet en frivillig forening om hoveriet.³⁵

Hoveriet til Dragsholm, ca. 1750–70

De kilder, som kan belyse hoveriet til Dragsholm før ca. 1770 gør det desværre ikke muligt at besvare det helt afgørende spørgsmål i forbindelse med hoveriet, nemlig hvor stort *den enkeltes* hoveri var. Derimod giver kilderne (jordebøger, fæstebreve og forpagtningskontrakter) et ikke så ringe indblik i hoveriets art og organisering.

I jordebøgerne er der ud for hver fæster anført, hvorvidt han gjorde hoveri eller ikke, og ved de hoverigørende er der tillige anført, om der er tale om hel eller halv gårds hoveri. Derved får man mulighed for at følge ændringerne i antallet af hele gårdes hoveri til godset, og dermed også antallet af hoverifrie bønder:

År)*	Bøndergods (htk.)	Hele gd.hoveri	Hov- gørende	Hovfri	Bønder i alt
1753.....	1184-2-1-2	84 $\frac{1}{2}$	89	67	156
1755.....	1193-2-3-1	84 $\frac{1}{2}$	89	68	157
1758.....	1145-1-0-2	91 $\frac{1}{2}$	96	58	154
1770.....	1145-1-0-2	88 $\frac{1}{2}$	93	61	154

*) Kun år hvor hartkorn eller hoveri ændres).

Ovenstående oversigt viser dels at antallet af hoverigørende og hovfrie bønder er svingende fra 1753–70, dels at der er en tendens til at flere og flere af bønderne kommer under hoveriet. Ændringerne sker undertiden i forbindelse med køb og salg af bøndergods, men dog ikke altid (se 1770).

Lavest var antallet af hoverifrie bønder 1758–70, hvor »kun« godt $\frac{1}{3}$ af samtlige bønder under godset var opført som hoverifrie i jordebøgerne. Omk. 1758 ses Ris og Stubberup byer inddraget under hoveriet; efter jordebøgerne at dømme havde ingen i disse byer tidligere været hoveripligtige. Nedgangen i 1770 skyldes, at et par gårde i Vallekilde havde fået deres hoveri afløst med penge. Flere bønder blev hoveripligtige i perioden indtil 1770, og det er reelt et udtryk for en udvidelse af hoveriet ved Dragsholm. Ganske vist ved man ikke om forøgelsen af hovbøndernes antal betød en lettelse for de i forvejen hoveripligtige, men det er næppe sandsynligt. Nyopdyrking og intensivering af hovedgårdsdriften er snarere forklaringen på, at man inddrog flere under hoveriet.

Man bemærker (jfr. oversigten forrige side), at antallet af hele gårdes hoveri ikke er identisk med antallet af hoveribønder. Det skyldes at Starreklintes 9 fæstere, til trods for at de havde gårde med mere end 8 tdr. htk., i jordebøgerne er opført med halv gårds hoveri. Nogen forklaring på dette tilsyneladende ulogiske forhold har det desværre ikke været muligt at finde. Ingen steder antydes det i kilderne, at denne bys bønder skulle udføre en mindre part af arbejdet end de øvrige bønder, og man fristes til at tro, at det »halve« hoveri kun har figureret på papiret.

Den ældste, bevarede forpagtningskontrakt fra Dragsholm er dateret 15/12 1741, men den omfatter kun forpagtning af ladegården Rødegård (se s. 16). Da godsets hoveribønder iflg. kontrakten også skulle arbejde for Rødegårdsforpagteren, får man i glimt lidt at vide om hoveriets art. Eksempelvis kan nævnes behandling og hjemkørsel af 76 læs tørv, 30 læs bølgebrænde og 10 læs hjultømmer. Fra Mikelsdag til maj skulle daglig 1 hovbonde tærskes ved Rødegård. Endvidere havde forpagteren ret til 3 Københavns-rejser og et vilkårligt antal kørsler med korn til nærmeste købstad (Nykøbing eller Kalundborg). Endvidere tildeltes han 8 »driverejser« med kvæg til København.³⁶

Den ældste forpagtningskontrakt, som også gælder selve hoved-

gårdsavlingen, er dateret 23/12 1767, og den er stilet til en Abraham Blinkenberg. Kontrakten skulle have gyldighed fra 1/5 1768–1/5 1775. Iflg. denne kontrakt skulle hoveriet forrettes af bønderne i byerne Vallekilde, Bjergesø, Hørve, Starreklinte, Stubberup, Fårevejle, Ris, Asnæs og Høve. Godsets bønder i disse byer skulle udføre flg. arbejder ved hovedgården: 1. pløje, så og høste, 2. age og strø gødnin-gen, 3. lukke gærder, rense grøfter og holde dem vedlige, 4. rengøre engen, når tid er, slå og rive høet og sætte det i stak samt indage det, 5. sætte korn i stak, når det ikke kan være i laderne og siden køre det ind, 6. tærse, 7. skove, og 8. skære tørv.

Denne forpagtningskontrakt giver på flere punkter nærmere be-sked om de enkelte arbejder. Desuden nævnes, at bøndergodset var opdelt i 6 såkaldte bol, men kun bønder fra de 3 bol mødte på samme tid. Man mente, at hvis alle mødte på en gang, ville de let forsinke hverandre.

M.h.t. punkt 2, udagning af gødning, hedder det, at gødningen skal føres til jorder, som ligger bekvemt for bønderne, og som de er vant til at gødske. Om punkt 6, tærskning, oplyses, at ved begge gårde skal der tilsammen bruges 24 hoveribønder daglig. Det svarer til at hver bonde eller hans tjenestekarl i hele vintersæsonen måtte tærse på hovedgården i mere end 1 dag om ugen. Forpagteren skulle for egen regning sørge for en tærsker, som skulle kaste kornet og desuden have opsyn med hovtærskerne »at de ej tiden unyttigt bortdriver, men arbejder flittigt så længe dagen og tiden er, at der i rette og betime-lig tid kan blive optorsken.« Om skovning og tørveskær, pkt. 7 og 8 oplyses, at der i alt skulle behandles og hjemkøres 160 læs tørv og 70 læs brænde og 10 læs hjultømmer. Hertil skal dog sikkert lægges et ukendt antal læs til godsejerens egen husholdning. Til det hoveri, som er nævnt ovenfor, kommer de såkaldte rejser. Der skulle ialt præ-steres 120 rejser med læs til København årligt. Rejserne skulle fore-tages på de for bønderne mest belejlige tider, og der skulle gives 1½ dags varsel, og opholdet i hovedstaden måtte ikke strække sig over mere end 18 timer. Udover disse kørende rejser beregnedes 30 »drive-rejser« til København med stude, svin, og andre kreaturer. Hertil kom endelig et ubestemt antal købstadsrejser, som dog ikke måtte finde sted i pløje- og høsttid og »ikke heller i ond og dyb vej«. Uden ind-skrænkninger af nogen art kunne der kræves, at bønderne befordrede korn til udskibning ved Fårevejle strand. Asnæs-bønderne skulle hø-

ste og hjemkøre høet fra den såkaldte Kelstrup enghave i Vig sogn, og de skulle desuden befordre kvæg til og fra øerne i Lammefjorden (disse øer hørte under hovedgårdstaksten ligesom Hesseløen ved Rørvig).

På flere punkter virker forpagtningskontrakten ret fremskridtsvenlig. F. eks. skulle der tages hensyn til bøndernes travle tider, og de lange rejser skulle kun kunne kræves med et vist varsel. Begge dele bliver først påbudt ved forordningen 20/2 1771 (art. 7).

I grunden er det misvisende at kalde de bønder, som iflg. jordebøgerne ikke skulle gøre hel eller halv gårds hoveri for hoverifrie. Det viser sig nemlig, at den hoveriafløsning der betaltes, kun dækkede det egtl. avlingshoveri, hvorimod der fortsat skulle gøres rejser m. m. Dette kan man se af de pågældendes fæstebreve, hvor dette særlige hoveri ofte er specificeret. Således skulle de ellers hoverifrie Rørvig-bønder sejle heste til Hesselø, og bønderne i Holmstrup sogn skulle til trods for hoveriafløsningen, som det hedder i fæstebrevene, bringe »savskær«, tømmer og brænde fra Holmstrup skov til Dragsholm hovedgård. Ligeledes synes overførslen af kvæg til Lammøerne at have påhvilet samtlige bønder i Asnæs by, til trods for at en af byens fæstere årligt betalte 6 rd. af htk. 5-7-2-0 for at blive fri for hoveriet. I hans fæstebrev står nemlig, at han årligt skal køre en Københavns-rejse samt »forrette ø- og sognefogedtjenesten«. ³⁷

På grundlag af fæstebrevene kan man se, at rejserne i lige så høj grad har været krævet af bønderne med hoveriafløsning som af de øvrige bønder. Undtaget herfra var dog muligvis Holmstrup sogns bønder, idet fæstebrevene ikke omtaler pligt til Københavns-rejser. I jordebøgerne og fæstebrevene nævnes rejserne ikke ved de hoverigørende bønder, men generalhoverireglementet viser, at en eller flere rejser da (1771) hørte med til en hel gårds hoveri, og dette har sandsynligvis også været gældende for den foregående periode.

Vi vil senere vende tilbage til hoveriafløsningernes størrelse, her skal blot nævnes, at den almindelige afløsning før omk. 1770 var ca. 1 rd. pr. td. htk. Eksempelvis kan nævnes, at Dragsholms 4 gårde i Veddinge by, hvoraf 2 stod for htk. 9-4-0-1½ og 2 for htk. 9-0-1-2½, for hoverifriheden betalte henholdsvis 10 rd. og 10 rd. 3 mk. På hver af gårdene hvilede pligt til at køre 2 ture til København årligt, hvilket naturligvis må tages i betragtning ved en vurdering af hoveriafløsningens størrelse.

I spørgsmålet om hoverifrihed eller ikke synes to forhold at have øvet indflydelse, nemlig 1. afstanden til hovedgården og 2. byens størrelse (eller det antal gårde Dragsholm ejede i den pågældende by). Som eksempel på det første kan nævnes Holmstrup sogn, som lå $2\frac{1}{2}$ mil fra hovedgården, Rørvig 4 mil og Tolsager $1\frac{1}{4}$ mil. Som eksempel på det sidste kan nævnes Veddinge, hvor Dragsholm kun ejede 4 gårde. Den øvrige og største del af byen var endnu under kronen og havde altid været fri for hoveri, et forhold der kan have haft betydning for Dragsholm-bøndernes hoverifrihed.

Udover hvad ovenfor er nævnt om hoveriet ved Dragsholm i tiden indtil omk. 1770, kan kilderne kaste lys over et par sider af samtidsens syn på hoveriet, derunder på hvilken måde hovbønderne burde behandles.

Cirkulæret af 30/4 1768 bad godsejerne gøre rede for, hvordan de mente hoveriet bedst kunne bestemmes og reguleres på de steder, »hvor det af gyldige årsager, som vi ønsker at vide, ej aldeles kunne afskaffes.« Dragsholms daværende ejer Conrad Wilh. Adeler svarede, som de fleste af landets godsejere, negativt på spørgsmålet om mulighed for helt at afskaffe hoveriet. Han mente bl. a. ikke, at bønderne ville kunne magte at betale hoveripenge, da kvægsygen hærgede og næsten havde berøvet bønderne deres »fornemmeste« næringsvej. Argumentet mister lidt af sin vægt ved den omstændighed, at 58 af godsets bønder faktisk allerede betalte hoveripenge. Hvad angår bestemmelsen af hoveriet mente Adeler – atter på linie med den almindelige godsejermening – at det måtte bestemmes efter hovmål og ikke til et vist antal dage i forhold til hartkornet, sådan som cirkulæret foreslog. Begrundelsen for at foretrække hovmålene var dels, at ustadigt vejr ville umuliggøre en bestemmelse i dage, og dels at bønderne ville arbejde »med større flid og hurtighed«, når de hver især vidste hvor stort et areal, de havde at dyrke. Hovmålenes størrelse måtte simpelthen komme an på de lokale forhold, hvilket vil sige størrelsesforholdet mellem bøndergods og hovedgårdsjord.

Den anonyme Odsherreds-bondes samtidige beretning³⁸ viser et noget andet syn på hoverispørgsmålet (se s. 69). Denne bonde går, som man kunne vente, ind for en total afløsning af hoveriet, men indtil dette kunne realiseres måtte hoveriet indskrænkes og bestemmes ved lov. Om den pågældende bonde tilhørte Dragsholm gods vides ikke, men det kan udmærket tænkes, idet han stærkt beklager de

lange Københavns-rejser, som sjællandske proprietærer krævede af deres bønder. Vi ved, at Dragsholms bønder måtte foretage disse rejser, og den skrivende bonde *kan* derfor have gjort sine erfaringer ved dette gods.

Et andet sted i sin beretning kommer Odsherreds-bonden ind på de disciplinære forhold ved hovarbejdet. Han har intet imod, at en doven eller næsvis karl afstraffes korporligt, men han mener, at fogderne gennemgående har tiltaget sig for megen magt i så henseende. Som et à propos til dette kan anføres en passus i den tidligere omtalte forpagtningskontrakt fra 1767 for Dragsholm hovedgårdsavling: »Skulle nogen af bønderne eller deres folk findes modvillige eller genstridige og ikke forrette det dem tilskikkede hoveri som tilbørlig, angives det for mig (gødsejeren) eller min ridefoged her ved gården, da der så skal rådes bod, og den skyldige efter sagens medfør blive straffet, men forpagteren eller hans folk må ikke slå bønderne eller deres folk.« Denne bestemmelse i forpagtningskontrakten skulle snart vise sig at blive aktuel. 14/9 1769 kom et kun 12-årigt hovbud fra Stubberup under udkørsel af gødning ved et uheld til at påkøre forpagteren. Denne havde iflg. de senere vidneudsagn straks givet sig til at slå løs på drengen med sin stok. Ligeledes iflg. vidnerne fik drengen derved en blå stribe på ryggen og buler i hovedet. Episoden kom for birketetinget, som 15/11 1770 dømte forpagteren til at betale 18 lod sølv, 1 rd. til de fattige, samt sagens omkostninger, det var 10 rd.³⁹ Forpagteren tiltales og dømmes, fordi han havde sat sig ud over kontraktens ord, næppe fordi retten principielt fordømte korporlig afstraffelse af hovbude. Alligevel tyder denne sag på, at der ved Dragsholm ikke har hersket den vilkårlighed på hovmarkerne, som mange af samtiden skrifter giver forestilling om.

Hoveriet 1771–92

Generalhoverireglementet i henhold til loven af 6/5 1769 blev fra Dragsholm først indsendt i jan. 1771. Hovedgårdens 109 tdr. htk. anlås til 560 tdr. rugland, som er inddelt i 9 marker, hvoraf årligt de 5 tilsædes. Man ser altså, at Dragsholm havde indført kobbeldrift i lighed med de fleste hovedgårde på denne tid. Hoveriet til hovedgården udførtes af 95 bønder, der tilsammen stod for 90 hele gårdes hoveri. I gennemsnit havde hver hovbonde ca. 9 skp. hovedgårds

hartkorn at dyrke. Til sammenligning kan nævnes, at det samme gjaldt for bønderne under Anneberggårds gods, som dengang endnu var proprietærgods. Der var sjællandske godser med betydelig flere skp. hovedgårdshartkorn pr. bonde, men der var dog også enkelte med kun 6–7 skp.⁴⁰

Iflg. 1769-forordningen skulle hoveriet i reglementerne fastsættes til et vist antal ugentlige dage for såvel høsttid, som den øvrige tid. Ved Dragsholm gods blev hoveriet uden hensyn til de forskellige årstider sat til 1 spanddag og 2 gangdage om ugen. Dette gælder iflg. reglementet for alle 95 hoveribønder, altså også Starreklintes 9 bønder, som formelt kun skulle gøre halv gårds hoveri. Det årlige hoveri pr. bonde er altså beregnet til 52 spanddage og 104 gangdage. De forskellige hoveriarbejder nævnes, men det er ikke fastsat hvor mange dage, der skulle medgå til hver slags arbejde. Af hver hoveribonde krævedes flg.:

1. at pløje og så årligt $4\frac{1}{2}$ tdr. af alle slags sæd,
2. at slå, rive og hjemhøste høet omtrent 10 læs for hver,
3. at indhøste det såede korn,
4. at udføre og strø gødningen,
5. at tærse sæden,
6. at gøre årlig 2 Københavns-rejser og 6 rejser til nærmeste købsteder, hver gang med 3 tdr. rug, ærter eller boghvedegryn, 4 tdr. byg eller 5 tdr. havre,
7. at skove hver en favn brænde til hovedgården,
8. at skære og indkøre hver 8 læs tørv.

Der er som forordningen påbød ved hver slags arbejde anført, hvor meget der skulle udrettes for at det kunne regnes for enten en spand- eller en gangdag. Ved hjælp af disse opgivelser er det ved enkelte arbejder muligt at se, hvor mange dage der ville medgå. Således kan man se, at Københavns- og købstadsrejserne i alt blev beregnet til 12 spanddage. Hver bonde skulle befordre 8 læs tørv til hovedgården, hvilket skulle regnes for 1 spanddag.

Disse oplysninger om hoveriet til Dragsholm må ses i sammenhæng med de tilsvarende oplysninger fra andre godser, først da har man en mulighed for at skønne over hoveriets størrelse. Generalhoverireglementet fra Anneberggård, indsendt 30/11 1770, fastsætter hoveriet til samme antal dage, som Dragsholms reglement, altså 52 spand-

dage og 104 gangdage, 156 dage ialt. Man kan synes, at det var mange dage at fæsteren eller hans folk skulle arbejde på hovedgårdens marker, men for sjællandske proprietærgodser blev hoveriet dog i gennemsnit sat til mere end 200 dage om året pr. bonde.⁴¹ Hovedgårdsudsæden pr. bonde blev ved Dragsholm sat til 4½ tdr., men ved Anneberggård regnedes med 5 tdr. og hertil må lægges, at gårdene gennemgående havde mindre hartkornstilliggende end gårdene under Dragsholm.

Det er påvist, at der i mange tilfælde er grund til at stille sig kritisk over for generalhoverireglementernes angivelser, idet godsejerne gennemgående så deres fordel i at sætte hoveriet højere end det rent faktisk var.⁴² Man frygtede nemlig, at myndighederne ville sætte en øvre grænse for hoveriet, og ved at beregne sig rigeligt hoveri i reglerne håbede man at kunne påvirke udviklingen, så en evt. kommende lov ikke ville sætte det maksimale hoveri for lavt. Sådanne forhold kan også bevirke, at det billede 1771-reglementet giver af hoveriet ved Dragsholm ikke er helt sandt. Forpagtningskontrakternes oplysninger om hoveriet er næppe fuldstændige, og de er ikke brugbare i spørgsmålet om hoveriets omfang for den enkelte. Men den omstændighed at antallet af hoveridage sættes lavere end ved gennemsnittet af sjællandske godser kunne tyde på, at det opgivne hoveri svarer nogenlunde til virkeligheden.

Forordningen 20/2 1771 fastsatte det højst tilladelige hoveri for en gård med 6 tdr. htk. til 48 spanddage og 96 gangdage (art. 1). Var en sådan gård beliggende mere end ¾ mil fra hovedgården, skulle antallet af dage aftrappes efter afstanden til denne.

For gårde med mere end 6 tdr. htk. skulle antallet af hoveridage øges i langsommere takt, da man mente, at fæstegårde med stort hartkorn relativt dårligere kunne undvære folk til hoveriet uden fare for, at den hjemlige bedrift blev forsømt (art. 3). Ved Dragsholm ville gennemførelsen af 1771-forordningens normer betyde mere hoveri for nogle bønder og mindre hoveri for andre. Generalhoverireglementet havde ikke taget hensyn til gårdenes beliggenhed i forhold til hovedgården, hvilket 1771-forordningen gjorde, og dette forhold ville, om ellers loven havde nået at træde i kraft i praksis, have nedsat hoveriet for visse af byerne under Dragsholm.

Mens forordningen 1769 havde overladt til godsejerne at fastsætte, hvad der skulle regnes for et dagværk, sætter 1771-forordnin-

gen helt bestemte grænser herfor. Det viser sig ved sammenligning med Dragsholms generalhoverireglement fra samme år, at man her havde fordret en del mere udrettet på en dag end forordningen regnede med. F. eks. kan nævnes, at man ved Dragsholm regnede pløjning af 14.000 kv. al. for en spanddag, mens forordningen regnede det for tilstrækkeligt, at 10.500 kv. al. blev pløjet.

Forordningen forbyder ganske vist rejser på mere end 6 mil frem og tilbage, hvilket for Dragsholms vedkommende betød et totalt forbud mod Københavns-rejserne (ca. 10^{1/2} mil hver vej). Man har dog givet fortsat med at kræve rejserne også i de par år loven var i kraft; man har nemlig amtmanden over Dragsholm m. fl. amters beretning om, at loven ikke blev overholdt. Indberetningerne fra sommeren 1771 og vinteren 1772 kommer ikke ind på tilstandene ved de enkelte godser, og således heller ikke ved Dragsholm. 27/7 1771 skriver amtmanden generelt om sit distrikt: »Her har ikke været klagemål af nogen bonde over den allernådigste forordning under 20. februar, selv om hoveriets bestemmelse ganske blev tilsidesat.«⁴³

Forordningen 12/8 1773 gave kun godsejerne total frihed m.h.t. avlingshoveriet. En række arbejder, som ikke direkte kunne henregnes til dette, skulle bestemmes til visse gang- og spanddage ved amtmanden og to »landkyndiges« mellemkomst. Efter hoveriprotokollen for Dragsholm amt blev denne »anden gårdens tjeneste« for Dragsholm fastsat på flg. måde for hver hel gård:⁴⁴

	Spanddage	Gangdage
1. Til kornets rensning og opbringelse		12
2. Skovning af bygningstømmer og brænde	7	
3. Tørveskær og tørvenes hjemmagning	4	4
4. Kornstakke at indbringe i laden		10
5. Det oversblevne halm at udsætte		3
6. Håndlangere til ladegårdshusenes reparation		3
7. Vandsteders rensning og vedligeholdelse ved gården og i markerne	2	2
	13	34
til flytning for ejeren ved forandring af bopæl	2	
til forpagteren	1	

Kun ved et enkelt arbejde, nemlig 4. indbringning af kornstakke, havde Adeler beregnet 2 gangdage mere end kommissionen (amtmand + 2 kommissærer) fandt nødvendig. Af protokollen fremgår det

dog, at Adeler havde forsøgt at lægge lidt mere ind under det hoveri, som skulle bestemmes: »Hvad til anden slags hovtjeneste årlig at forrette er rekvireret, såsom at opbryde og afhakke sten i gårdens marker, samt klapjagt forbigåes, siden det ikke iflg. Rentekammeret kan henregnes til det arbejde, som i forordningens 6. art. er specificeret og navngivet.« Forordningen forbød det såkaldte »småhoveri«, hvorunder i hvert fald klapjagt måtte regnes, men var det lykkedes godsejeren at få det med i reglementet, var det på ny blevet legalt.

I årene efter 1773 er der ved Dragsholm en tendens til dels at lade nogle byer få mere eller mindre permanent hoveriafløsning, og dels til kollektivt at afløse visse arbejder med en pengeafgift. Kendskab til disse forandringer fås gennem jordebøger, fæstebreve og godsregnskaberne og disses bilag.

Fra 1773 og nogle år frem var Asnæs bys 17 gårdfæstere fri for almindeligt hoveri til hovedgården mod en årlig afgift på 9 rd. (Byens hartkorn var ligedelt og hver havde 7-7-1-1 tdr.). Fæstebreve fra disse år viser, at denne bys hoverifrihed var tænkt som en midlertidig foranstaltning. Den 24/2 1774 fik Niels Nielsen fæstebrev på en af byens gårde; i stedet for hoveri skulle svares 9 rd. årligt, »men forbemeldte hoveripengens svarelse vedvarer alene så længe indtil jeg (Adeler) måtte finde for godt, at fæsteren sammen med øvrige bymænd igen skal gøre sædvanlig hoveri.«⁴⁵ Hoverifritagelsen var dog ikke total, idet der fortsat skulle sejles kvæg til øerne i Lammefjorden samt høstes hø på Dragsholms enge i Kelstrup i Vig sogn (se side 98). Allerede i slutningen af 1770'erne blev hoveriet genindført i Asnæs, så forbeholdene i det nævnte fæstebrev har været alvorlig ment.⁴⁶

Mens samtlige bønder i Asnæs i nogle år fik hoveriafløsning, fik kun 1 af Bjergesøes 16 gårdfæstere hoverifrihed (ca. 1773-85⁴⁷), hvilket illustrerer lidt af den vilkårlighed, der prægede disse midlertidige hoveriafløsninger. Det var nu som i perioden før 1770 varierende hvor mange af godsets bønder, som måtte forrette hoveri in natura, og en gang hoverifrihed betød ikke nødvendigvis altid hoverifrihed. Grunden hertil må have været et forsøg på til stadighed at tilpasse hoveriet efter hovedgårdsdriftens arbejdskraftbehov.

Ved magelæget med kronen i begyndelsen af 1780'erne afstod Dragsholm for en stor del hoveripligtigt gods, og for at erstatte dette tab blev det hidtidige hoverifrie krongods, som nu kom under Drags-

holm, pålagt pligt til hoveri in natura. Ydermere ophævedes hoverifriheden for en del af det gods, som altid havde hørt under Dragsholm, det gælder 3 gårde i Vallekilde, 1 i Bjergesø (se ovenfor) og 4 i Veddinge. Veddinge er et udmærket eksempel på en by, hvor hoveri in natura og hoveriafløsning for en del af byen eller for alle ustandselig vekslede i 2. halvdel af 18. årh. Årsagen er nok, at byen havde tre lodsejere indtil i 1770'erne og først med mageskiftet i 1782 blev byen samlet under Dragsholm. Men ikke engang dette stabiliserede hoveriforholdene.⁴⁸

Den hoveripligt, som ved mageskiftet blev pålagt de tidligere kronbønder, skulle imidlertid vise sig ikke at gå glat igennem. De pågældende bønder ville ikke gå ind på deres nye husbonds hoverikrav, da de iflg. deres fæstebreve mente sig fritaget for hoveri. Derfor op-sagde 10 af de forhenværende kronbønder i Vejleby, Skippinge og Veddinge deres hoveri til Dragsholm pr. 1/5 1789.⁴⁹ De var af høflighed mod deres nye husbond i 1782 gået med til at forrette hoveri, da de havde fået at vide, at der kun skulle være tale om en midlertidig ordning indtil der blev gjort nogle nye »indretninger« ved hovedgårdsmarkerne, så hoveriet kunne formindskes. Da 6 år var gået uden at der var sket nogen forandring, var disse bønders tålmodighed bristet, og de forsøgte nu at holde på deres ret. Adeler indberetter sagen til Rentekammeret og mener sig i sin gode ret til at sætte disse bønder fra deres gårde, hvis de ikke vil makke ret.⁵⁰ I Rentekammeret holdt man imidlertid med bønderne, og udgangen på sagen blev, at disse bønder blev fri for hoveri, så længe de sad ved deres gårde, mod at betale 5 mk. pr. td. htk. i hoveriafløsning, således som hidtil havde gjort. For tabet af hoveripligten på de 95-7-1-1/2 tdr. htk., som disse bønder havde i fæste, tilkendtes Adeler en erstatning fra den kgl. kasse på i alt 207 rd. 4 mk. 13 1/2 sk. – nemlig 2 rd. 1 mk. pr. td. bondehartkorn.⁵¹ Når hertil lægges de 5 mk., som han modtog fra bønderne, kom afløsningen pr. td. op på 3 rd. Det var over den sædvanlige afløsning ved Dragsholm.

Rentekammerets holdning i denne sag er ganske bemærkelsesværdig. På den ene side støtter man fuldt og helt bøndernes berettigede krav, men på den anden side lader man det alligevel skinne igennem, at man forstår Adeler's krav om hoveri – ved at tilstå ham den nævnte erstatning. Sagen er også interessant, fordi den indkommer på et tidspunkt, hvor landbokommissionen havde taget hoverisagen op.⁵²

Hovbønderne under Dragsholm fik efterhånden mulighed for at købe sig fri for en del af hoveriet. Således kunne man fritages for Københavns-rejser mod at betale 4 rd. pr. rejse.⁵³ Fra 1785 ved man, at fritagelse for hovtærskningen kostede 6 rd. 4 mk. for hver hel gård. For disse penge holdt man standtærskere.⁵⁴ Således viser godsregnskaberne, at samtlige hovbønder i hvert fald i årene 1785–93 (1787 muligvis undtaget) havde købt sig fri for tærskningen.

Ligeledes blev det omk. 1785 almindeligt, at der betaltes »gærdepenge« – 1785 4 mk. pr. gård – for at blive fri for at vedligeholde gærder ved hovedgården. Man indgik årlige akkorder med bønderne, og afløsningen kunne variere fra år til år.⁵⁵

I konditionerne ved en forpagtningskontrakt på hovedgårdsavlingen fra 1785 kommer det tydeligere, end man hidtil har set, frem, at der må tages hensyn til bønderne, så deres eget brug ikke forsømmes. F. eks. skulle der så vidt muligt sås på hovedgården før bøndernes egen sædetid, og ingen måtte kaldes til hoveri for mindre end en hel dags arbejde. Bønderne skulle heller ikke længere påtage sig at sætte korn i stakke (jfr. hoveriprotokollen 1773 pkt. 4 og 5 side 103).

Hoveriforeningen 28/5 1792

På Dragsholm blev der sluttet en fredelig forening om hoveriets bestemmelse efter de forskrifter, som var givet i de to plakater fra 24/6 1791 og 23/12 samme år.⁵⁶ Foreningen er dateret 28/5 1792, og den skulle have virkning fra 1/5 1793. Reglementets fortegnelse over arbejdet ansat til visse dage er gengivet på side 107. Hver hel gård skulle for fremtiden yde 14 pløjedage, 2 krøjedage,⁵⁷ 12 harvedage, 60 spanddage og 176 gangdage. Hoveriforeningen er kun underskrevet af 79 af godsets bønder, skønt hovedgårdsavlingen fortsat var normeret til 90 hele gårdes hoveri. Forklaringen herpå er, at forpagteren lod hvad der svarede til 15 hovninger dyrke ved egne folk.⁵⁸

Ved sammenligning med generalhoverireglementet 1771 ses det, at hoveriet – i hvert fald på papiret – var vokset siden 1771. Ikke blot var det samlede antal af hoveridage steget fra 156 til 264, men hovmålene i hovedgårdsmarken var også blevet forøget. Udfra generalhoverireglementet kunne det beregnes, at hver bonde havde ca. 3½ tdr. kv. ld. at dyrke, men nu skulle hver hel gård være ansvarlig for godt 4 tdr. kv. ld. Forøgelsen skyldes, at det store udmærksområde på

*Fortegnelse over hel gårds hoveri til Dragsholm efter foreningen
28/5 1792.*

	Pløje- dage	Krøje- dage	Harve- dage	Spand- dage	Gang- dage
<i>1. post:</i> hver mand har i gd's marker et hov- mål af 4 td. 32/45 skp. ld. årl. at dyrke, hvortil er bestemt	14	2	12	–	–
<i>2. post:</i> ved øerne i Lammefjorden	–	–	–	–	2
<i>3. post:</i> ved engenes rensning	–	–	–	–	1
<i>4. post:</i> ved klining og rygning	–	–	–	1	2
<i>5. post:</i> ved reparationer og bygninger	–	–	–	2	3
<i>6. post:</i> ved tørven	–	–	–	3	6
<i>7. post:</i> ved ladegdens rengørelse og ved halmstakke	–	–	–	1	3
<i>8. post:</i> ved vandrenderne og ved vandste- ders rensning	–	–	–	2	2
<i>9. post:</i>					
a) ved brændet	–	–	–	5	–
b) egetømmer i tilfælde af nybygninger og store reparationer	–	–	–	1	–
<i>10. post:</i>					
a) ved de store enge	–	–	–	2	14
b) ved engene i markerne	–	–	–	1	7
<i>11. post:</i> ved kornhøsten	–	–	–	7	21
<i>12. post:</i> ved gødningen	–	–	–	10	5
<i>13. post:</i>					
a) ved tærskningen	–	–	–	–	58
b) ved langhalm	–	–	–	–	2
<i>14. post:</i> ved kornvarers opbæring på loft	–	–	–	–	14
<i>15. post:</i> ved kornvarers transport	–	–	–	16	–
<i>16. post:</i> ved kornstakkes indkørsel i laden	–	–	–	–	16
<i>17. post:</i> ved grøfter og gærder	–	–	–	3	16
<i>18. post:</i> ved iskælderens (dog kun hvert andet år)	–	–	–	1	1
<i>19. post:</i> Ved vejes reparation og desuden sneøsning	–	–	–	2	–
<i>20. post:</i> ved flytning af ejer el. forp	–	–	–	3	–
<i>21. post:</i> ved klapjagt	–	–	–	–	2
<i>22. post:</i> ved cirkulær-breve	–	–	–	–	1
<i>23. post:</i> ved befordring af læge til bønder- godsets syge kan antallet af spanddage ikke bestemmes					
	14	2	12	60	176

grænsen til Stubberup bys marker, også kaldet Bjergemarkerne, var blevet inddraget under hoveriet. I hvor høj grad dette areal var opdyrket i 1771 vides ikke, men i så fald var det, hvis man skal tro hoverireglementet, ikke sket ved hoveri. En synsforretning fra 1785 beskriver nærmere disse udmarker og deres dyrkning, men nævner intet om hvem, der dyrkede dem.⁵⁹

Andre kilder viser dog, at de allerede da helt eller delvist dyrkedes ved hoveri. F. eks. viser regnskabsbilag, at der i foråret 1787 blev udmålt 43 tdr. havre, som bønderne fra henholdsvis Hørve, Bjergesø, Vallekilde og Vejleby bol skulle så i Bjergemarkerne.⁶⁰

Hoveriforeningen anfører det maksimale hoveri, hvilket ses af, at flere af posterne ikke kom i brug hvert år (f. eks. flytning for ejer eller forpagter (post 20), arbejde i iskældereren (post 18)).

Man ved, at bønderne indgik årlige akkorder med deres herskab om afløsning af tærskning og gærdelukning i løbet af 1780'erne og 90'erne, hvilket betyder, at det virkelige hoveri først fremkommer, når der ses bort fra posterne 13–14, som tilsammen udgør ca. 90 gangdage og 3 spanddage. Man må ikke glemme, at bønderne måtte betale for at blive fri for disse hoveridage, så selv om hoveriet in natura ved fradragning af tærskning m. m. reelt kommer ned i nærheden af det antal dage, der krævedes i 1771, er der fortsat tale om en stigning. De 156 dage fra 1771 skulle jo i princippet omfatte hele hoveriet, altså også tærskning. Spanddagene var de mest krævende, og navnlig den kraftige forøgelse af disses antal i forhold til 1771 indicerer en kraftig udvidelse af hoveriet. På et enkelt punkt synes hoveriforeningen dog at have gjort det lettere for bønderne i forhold til tidligere: de blev fri for de forhadte Københavns-rejser, som betød fravær fra hjemmet i flere dage.

Nye undersøgelser har vist, at det gennemsnitlige antal hoveridage for 60 sjællandske godser, hvor der i 1790'erne blev indgået frivillige foreninger, var 8,8 pløjedage, 51,1 spanddage og 150,7 gangdage pr. gård.⁶¹ I sammenligning hermed synes Dragsholms 28 pløjedage, 60 spanddage og 176 gangdage et ret betydeligt hoveri.

Gregers Begtrup udgav i 1801 en oversigt over bl. a. hoveriet til en række sjællandske hovedgårde.⁶² Oversigten omfatter ikke Odsherred og derfor heller ikke Dragsholm, men flere af de omkringliggende godser er med. Opgivelserne om hoveriets størrelse ved et par af disse kan tjene til sammenligning med Dragsholm:

Egemarke og Alkestrup gods.....	10 pløjedage,	43 spanddage	og 172 gangdage.
Vedbygård.....	7 —	34 —	102 —

Disse tal viser atter et noget mindre hoveri, end det Dragsholms bønder var gået ind på ved hoveriforeningen. I virkeligheden har man svært ved at forestille sig, hvordan en sådan forening kunne komme i stand ved intern forhandling. Måske har bønderne ikke helt kunnet overskue, hvad de gik med til, og for dem har blot det at få hoveriet bestemt været et fremskridt.

Noget kunne tyde på, at man på Dragsholm erkendte, at hoveriet var vel stort. Følger man hoveriprotokollerne i det næste århundrede frem til hoveriets endelige afløsning i 1838, vil man nemlig se, at selv om foreningen fra 1792 stadig var i kraft, blev en stigende del af de arbejder, foreningen omfatter, udført ved anden arbejdskraft.⁶³

Som tidligere nævnt var bønderne i *Holmstrup sogn* kun delvis fri for hoveri. Fra fæstebreve helt tilbage fra ca. 1750 ved man, at arbejdet for hovedgården bestod i skovarbejde og transport af træ fra godsets skove i sognet. Hvor omfangsrigt dette hoveri har været har man dog først et nogenlunde mål for i 1794. Hoveriforeningen af 28/5 1792 gjaldt nemlig ikke Holmstrup sogn, da bønderne her aldrig havde haft direkte med hovedgården at gøre. For Holmstrup udarbejdedes 30/9 1794 en særlig fortegnelse »over det hovarbejde, som de hoverigørende gårdmænd i Holmstrup sogn forrette til deres herskab.«⁶⁴ Den indeholder i referat flg. punkter:

1. Hver »helt hoverigørende« bonde kører årlig 6 rejser til Dragsholm (Adelersborg) og Rødegård med tømmer,
2. hugger så mange rafter, stavre og gærdsel på sin grund, som godsejeren finder passende og leverer det frit på hovedgården,
3. fælder ege, elme og asketræer. De »slinges sammen« og lægges på lad, samt føres hen, hvor det behøves. Dette skal gøres så ofte det ønskes uden at bønderne nyder andet for det end 2 bønderlæs brænde årlig. Denne post kan ophæves af herskabet nårsomhelst,
4. af sådanne rejser kan der højst fordres 2 om ugen,
5. foreningen skal træde i kraft 1/5 1795,
6. holder sognets veje og fører grus og sand til reparation, når de tilsiges af skovfogden,
7. årligt levere 4 bud til klapjagt,

8. efter rigtig omgang mellem bønderne henter de, når det er nødvendigt, doktor til sognets syge.

Karakteristisk for denne forening er, at den egtl. kun er en omtale af hvad hoveriet kunne omfatte, og nogen bestemmelse af arbejdet i lighed med 1792-foreningen er der ikke tale om. Intet sted i denne forening henvises til nogen plakat om hoveriets bestemmelse, hvilket forklares ved at det arbejde, som Holmstrup-bønderne skulle udføre ikke havde »officiel« karakter. Det nævnes således hverken i generalhoverireglementet fra 1771 eller i hoveriprotokollen efter 1773-forordningen. Arbejdet i skoven har sandsynligvis særlig fundet sted om vinteren, hvor bønderne selv havde mest tid, og lidt brændsel kunne de i reglen sikre sig (jfr. pkt. 3), så nogen stor belastning har dette hoveri nok ikke været. Hertil kommer, at Holmstrup-bønderne i modsætning til de øvrige »hoverifrie«, altid synes at have været fri for Københavns-rejserne.

I 1799 blev Dragsholms ca. 430 tdr. ld. store udmark i Bjergene udlagt til husmandslodder, men samtidig forøgedes hovedgårdens indmarker, idet to af Bjergesø bys gårde nedlagdes i forbindelse med udskiftningen, og jorden, ca. 136 tdr. ld., kom under hovedgården. Arealet blev inddelt til 2 hovedgårdsmarker, således at der nu hørte 12 marker under driften i stedet for de 10, jorden var blevet inddelt i ved opmålingen i 1793.⁶⁵ Dragsholms bønder samledes 20/11 1799 på hovedgården og tilkendegav, bl. a. i amtmandens tilstedeværelse, at de var villige til at påtage sig driften af de to nye marker, nu hvor de slap for udmarkerne i Bjergene. Men de fastholdt, at 1792-foreningens angivelse af hovlodder på i alt højst 4 tdr. 32/45 skp., og det der fastsatte antal pløje-, krøje- og harvedage ikke måtte overskrides. I øvrigt skulle hoveriforeningen fortsat stå ved magt – naturligvis undtagen bestemmelserne om hoveri i udmarkerne.⁶⁶

I Bjergene havde i alt ca. 310 tdr. ld. været under plov, men heraf hvilede halvdelen hvert andet år, hvilket vil sige, at ca. 155 tdr. ld. årligt skulle dyrkes ved hoveriet.⁶⁷ Det må understreges, at dyrkningen var yderst ekstensiv og tildels uden tilførsel af gødning. Hvis kun halvdelen af det indtagne Bjergesø areal skulle tilsås hvert år (68 tdr. ld.) synes omlægningen at have været en gevinst for bønderne, selv om Bjergesømarkernes status som indmarker ville give mere arbejde pr. arealenhed end tilfældet havde været i Bjergemarkerne.

Hoveripenge

På grundlag af generalhoverireglementet fra 1771, diverse jordebøger og fæstebreve er det muligt at få en del oplysninger om den årlige hoveriafløsning for den del af bønderne, som var helt eller delvis fri for hoveri. Hoveriafløsningernes størrelse afhang utvivlsomt af, hvornår afløsningen fandt sted og naturligvis af, hvor lidt og hvor meget af hoveriet den pågældende blev fritaget for. Muligvis kan også landgildens størrelse og gårdens kvalitet have spillet ind.

For hele byer (eller Dragsholms del heraf), som havde fået hoveriet afløst før ca. 1770, eller gårde, som muligvis altid havde været hoverifrie, udgjorde hoveripengene godt 1 rd. pr. td. htk. F. eks. betales ca. 112 sk. i hoveripenge pr. td. htk. af Dragsholms gods i Veddinge, 107 sk. pr. td. i Tolsager og ligeledes 107 i Brokøb, men kun ca. 96 sk., altså 1 rd., pr. td. htk., i Holmstrup by. Dragsholms 10 gårde i Rørvig by betalte hver i alt 1 rd. 48 sk., skønt gårdene (ikke egaliserede) havde fra 2 til 4 tdr. htk. Her er det helt tydeligt, at hoveripengene ikke har været fastsat efter hartkornet. Den lave takst skyldes, at disse bønder var pålagt »Hesseløtjenesten«, hvortil de bl. a. selv skulle sørge for både til overfarterne.

Hvor 1 eller et par gårde i en by i modsætning til de øvrige var fri for hoveri, synes taksten også før 1770 at have ligget noget højere. Det kan nævnes, at 1 af Vallekildes 6 egaliserede gårde med htk. 7-6-0-2²/₃ svarede 9 rd. 32 sk. i hoveripenge, og en 7. gård i byen, som havde htk. 9-0-1-2, svarede 12 rd. I Høve by var en enkelt af byens 12 lige gårde (htk. 7-3-3-1/2) fri for hoveri, herfor betales 10 rd. 48 sk.

Omk. midten af 1780'erne viser de allerede eksisterende hoveriafløsninger stigende tendens. 2 gårde i Svinninge, som hver stod for htk. 13-1-1-0 havde i hvert fald siden ca. 1750 givet 11 rd. 1 mk. 11 sk. for at være fri for hoveri – eksklusiv de 2 obligatoriske Københavns-rejser. I jordebogen fra 1785 står disse gårde imidlertid for hver 15 rd. 27 sk. i hoveripenge, men da Københavns-rejserne nogenlunde samtidig synes at være ophørt, kan forhøjelsen muligvis forklares som en afløsning af disse. Tilsvarende forhøjelser ses i Veddinge og Ordrup byer. Iflg. jordebogen 1786 fik 1 af Fårevejles 12 gårde hoveriet afløst med godt 2 rd. pr. td. htk.

Hvor meget hoveripengene steg i de forskellige byer under Drags-

holm er vanskeligt at fastslå, da jordebøgerne i reglen anfører landgilde og hoveripenge under et. Som regel kan man dog regne med, at de stigende pengebeløb fra gårdene skyldes en forhøjelse af hoveripengene, som langt fra var så stationær en størrelse som landgilden.

Hoveriforhold ved Odsherreds gods

Kilderne til oplysning om hoveriforhold på krongodset i Odsherred er spredte og af mere »tilfældig« karakter end tilfældet var ved Dragsholm. Det drejer sig væsentligst om forskellige bilag ved godsregnskaberne, samt korrespondance mellem gods og Rentekammer.⁶⁷ Fæsteprotokollen er desværre lige så tavs om hoveriforhold som om landgilden.

Ved Odsherreds gods blev der kun krævet hoveri i normal forstand i perioden 1777–97. Godset var jo uden hovedgårde indtil Anneberggårds gods tilkøbtes i 1775.⁶⁸ I stedet for hoveri betalte bønderne ca. 5 mk. pr. td. htk. i »arbejdspenge«.⁶⁹ Denne meget lave sats for hoverifrihed bevarede helt indtil begyndelsen af 1790'erne.

En vis arbejdspligt havde de ellers hoverifrie bønder dog altid haft: de skulle vedligeholde herredets veje samt besørge visse ægter (rejser). At også andre arbejder undertiden kunne blive dem pålagt, tyder en klage fra bønderne, indsendt 16/3 1758, på. Klagen er stilet til kongen, og den omtaler »adskilligt hoveri og arbejde«, som bønderne hævder de uretmæssigt er blevet afkrævet.⁷⁰ Hvori dette arbejde har bestået omtales ikke nærmere, men der har muligvis været tale om indhegning af de gamle hestehaver fra rytteriets tid i Odsherred. Det hedder nemlig i conditionerne til auktionen over godset i 1757, at indhegningen af disse arealer er foretaget af kongens bønder, »uden for så vidt bevises kan, at nogen af de pågrænsende har lovlig været tilfalden for samme steder af Arilds tid forhen at skulle lukke og indhegne.«⁷¹ Klagen affødte en såkaldt »eksaminationsforretning«, som kendte bøndernes utilfredshed for ubegrundet. I forbindelse med denne sag kommer det i øvrigt frem, hvordan klagen var blevet til. En bonde ved navn Peder Pedersen Odbo i Egebjerg skal have gået omkring og indsamlet 8 sk. hos hver bonde, som ville være med til at klage. For det indsamlede beløb havde han ladet klagen skrive.⁷²

Hoveriet 1777–1790

Efter auktionen over Odsherreds gods i sommeren 1776 havde der været planer om at afløse hoveriet også for de bønder, der hidtil havde forrettet hoveri til Anneberg- eller Ellingegård (se side 22). Samtlige bønder havde været villige til at gå med til ca. 25 % forhøjelse af de sædvanlige hoveripenge, når blot de blev lovet, at de ikke mere skulle gøre hoveri.⁷³ Selv med en sådan forhøjelse ville afgiften for hoverifrihed ikke blive meget mere end 1 rd. pr. td. htk., hvilket f. eks. ikke var mere end Dragsholmbønderne ved denne tid måtte betale. Til yderligere sammenligning kan nævnes, at da hoveriet blev afløst ved Hørsholm gods allerede omk. 1760, blev taksten pr. td. htk. sat til 2 rd.⁷⁴

Bønderne blev imidlertid skuffede i deres forhåbninger om løfte om hoverifrihed, da det bestemtes at godset på ny skulle søges solgt, overvejende som hovedgårde med underliggende hoveripligtigt bøndergods.

Inden Anneberg kom under kronen havde bønderne i Lumsås, Højby sogn, forrettet hoveri til denne gård, og da de nu i 1776 erfarer, at der var sandsynlighed for at de alligevel ikke blev hoverifri, sender de en klageskrivelse til kongen. Samtlige »højst yderlig arme hoveribønder« beder om at de – som de var stillet i udsigt – må blive fri for »det forhen os bebyrdede hårde hoveri«. Om dette ønske ikke blev opfyldt, mente de sig nødsaget til at opgive deres gårde og gribe til betlerstaven for at opretholde livet.⁷⁵ Klagen hjalp dog ikke disse bønder; de forblev hoveribønder også med kongen som husbond.

Inddelingen af godset til auktionen i 1777 kom for Anneberggård og Ellingegård til at stå ved magt. Det betød, dels at de to gårdes »gamle« hoveribønder skulle forrette hoveri som hidtil, dels at en hel del oprindelige kronbønder fra de omliggende byer blev inddraget under hoveriet. Behovet for mere hoveri til de to hovedgårde udsprang først og fremmest af at hovedgårdsarealerne var blevet forøget ved 1777-inddelingen. Til Anneberggårds 70 tdr. htk. var beregnet 77¹/₄ hovning (hel gårds hoveri) og til Ellingegårds 67 tdr. var beregnet 63¹/₂ hovning. Til det gamle Anneberggårds gods havde iflg. 1773-hoveriprotokollen været beregnet 41 hele gårdes hoveri til 49 tdr. htk. Det vil altså sige, at hoveriet forøges med ca. 100 hele gårdes hoveri.

For Anneberggårds vedk. var udvidelsen af hovedgårdsmarkerne sket ved inddragelse af den tidligere hestehave, Borrevangen. I 1778 blev det besluttet, at Borrevangen skulle inddeles til ladegård under Anneberg. Arealet var 120 tdr. ld., og det skulle inddeles i 10 kobler af hver ca. 12 tdr. htk. Halvdelen af koblerne skulle årligt ligge til hvile, således at kun ca. 60 tdr. ld. tilsædes hvert år. Denne ladegård skulle også drives ved hoveri, men indtil den egtl. drift kunne komme igang (der skulle bl. a. hegnes og opføres avlsbygninger), diskuteredes det ivrigt, hvor mange og hvilke bønder, der skulle reserveres for dette hoveri.⁷⁶ Den kommission, der havde forestået inddelingen af godset i 1777 havde taget udgangspunkt i, at hver hovning ikke gerne skulle dyrke mere end 4 tdr. ld. årligt. Dette princip blev stort set også fulgt, da man til Borrevangsgården henlagde byerne Tengslemark, Nyrup og Klints i alt 14 bønder, som alle skulle gøre en hel gårds hoveri. Klint, der havde hørt under det gamle krongods, havde ikke været pålagt hoveripligt ved inddelingen i 1777, men oprettelsen af ladegården gjorde det nødvendigt at udvide antallet af hoveripligtige bønder.⁷⁷ Ingen af de bønder, der skulle dyrke Borrevangsgården, havde oprindelig været hoveribønder, og det er muligvis derfor, de gentagne gange klager over, at deres hoveri er for hårdt. I en klageskrivelse dateret 20/9 1782 hedder det: »Vi ere ikkun 14 til samme drivt henlagte bønder af fuldt hoveri, hvilket falder os få mænd alt for besværligt at udrette og trykker os således, at dersom vi ingen hjælpebrødre kan få til hoveriets bestyrelse i eftertiden, frygter vi for, at en del af os må nødes til at træde af fra vores ifæstehavende gårdes brug og nytte og overdrage dem til andre, thi vor egen markgerning må ligge og ej blive passet i rette tid, allerhelst i ustadigt vejrlig, eftersom vi ej andet kan udrette end passe hoveriet, som vores pligt og skyldighed er: Så er vores underdanigste bøn, til de høje herrer, at flere bønder af andre byer måtte blive henlagt til bemeldte Borrevangsgård, os til hjælp og hoveriets byrdes lettelse.« Senere i samme skrivelse beklager bønderne sig særlig over, at tærskningen falder dem besværlig, »da der er indhøstet en meget rig Guds velsignelse af alle slags sæd til samme gård.« De anslår, at det er nødvendigt med 7 hovtærskere dagligt, hvilket vil sige, at hver bonde i gennemsnit må sende et hovbud hver anden dag hele vinteren. Det forhindrer udnyttelsen af deres tyende og sinker tærskningen hjemme hos dem selv. Som et foreløbigt plaster på såret

anmoder de om at få et pengebeløb af godset, så de kan holde standtærskere.⁷⁸

Forvalter Jacob Hansen medgiver bønderne, at hoveriet er hårdt, idet de hver har 6–7 tdr. udsæd at så og dyrke årligt, og derforuden skal de brakke hver ca. 1 td. kv. ld. Han tilføjer, at hver mand har måttet bruge 7 rd. på at holde standtærskere, hvilket er nogenlunde lige så meget som de tidligere i alt gav for at være fri for hoveri.⁷⁹

Lidt kommer der ud af bøndernes klage, for de bevilges årligt 30 rd. til hjælp til betaling af standtærskere. Det bliver stillet i udsigt, at de i løbet af et par års tid kan regne med at få hjælp til hoveriet af Nygård bys bønder. Det var nemlig meningen, at der sideløbende med udskiftningen skulle foretages en ny inddeling af hoverigodset, så den bl. a. noget fraliggende Rørvig by kunne blive fri for hoveri in natura.

Den lovede ny inddeling lod vente på sig og efter et par års forløb klager bønderne ved Borrevangsgården atter over, at hoveriet er for hårdt og beder derfor endnu engang om, at de må blive flere om arbejdet.⁸⁰ Denne gang mærker man en vis irritation hos Jacob Hansen over de utålmodigt klagende bønder. Han siger, at selv om deres avlingshoveri er anseligt, er de ikke så dårligt stillet, for de har en række fordele, som andre hoveribønder ikke har. F. eks. ligger de nyopførte bygninger midt i markerne, så der ikke er langt at transportere gødning og korn, og da der ikke bor nogen forpagter på gården, har de kun avlingshoveriet at forrette; de skal f. eks. ikke skære tørv og skove. Og skulle deres hoveri sammenlignes med proprietærbøndernes, mener Jacob Hansen ikke, at de har noget at klage over. Af godsregnskaberne fra de flg. år kan man se, at bidraget til tærskningen blev sat op fra 30 til 60 rd., men hjælp fra andre byer fik de ikke.

Om hoveriet ved Anneberggård og Ellingegård vides ikke meget fra disse år, men da en del af de hoveripligtige bønder under disse gårde var vant til hoveriet fra før kronens overtagelse, kan dette forhold tænkes at have haft en dulmende virkning på evt. utilfredse nye hoveribønder. Anderledes med de hoveripligtige til Borrevangsgården, de var alle »nye i faget« og reagerede derfor nok kraftigere på den åbenbare forringelse af deres forhold, som hoveriet in natura førte med sig.

Sandsynligvis havde de bønder, som i henseende til hoveriet var

henlagt til Borrevangsgården, et hårdere hoveri end de øvrige bønder, fordi denne ladegårds marker for en stor del har været hidtil uopdyrket jord. Hertil kommer bistand ved transport af bygningsmaterialer og lign. i forbindelse med opførelsen af avlsbygningerne.

Netop i disse år, hvor Odsherreds bønder indsender klager over hoveriet var man i færd med at afløse hoveriet på kronens gods i Nordsjælland, og set i denne sammenhæng er udvidelsen af hoveriet på krongodset i Odsherred overraskende. Man ville åbenbart først se frugterne af de nordsjællandske reformer, før turen kom til det øvrige krongods. Ved resolution af 9/11 1785 bestemmes det da også, at bønderne på Odsherreds gods i lighed med andre kronbønder skal have ret til »frihed og ejendom«, og dermed mulighed for afløsning af hoveriet.⁸¹ Iflg. resolutionen skulle der udarbejdes forslag til, »hvorledes det hoveri, som er pålagt en del beboere på det odsherredske gods, som tilforn haver betalt arbejdspenge, kunne for så vidt nemlig dette for disse måtte være over deres evne, straks bedres eller afskaffes med mindst bekostning for den kgl. kasse.« Den sidste bemærkning er karakteristisk for den førte godspolitik.

Afløsning af hoveriet 1791–97

I overensstemmelse med resolutionen af 1785 om at hoveriet så vidt muligt skulle afløses på Odsherreds gods blev der i 1790 ført forhandling med bønderne om afløsningen ved Ellingegård, hvis forpagtning skulle fornys til maj 1791. I 1790 havde Chr. D. Reventlow i sin egenskab af Rentekammerets chef og ledende i landbokommissionens arbejde besøgt Odsherreds gods for at forhandle med amtmand Løvenskiold om gennemførelse af hoveriafløsning.⁸² 11/6 1790 havde Løvenskiold været på Ellingegård, hvor han havde foreslået bønderne fritagelse for hoveriet mod en afgift på 15 mk. pr. td. htk. Iflg. et brev, som Løvenskiold dagen efter skrev til Rentekammeret, skulle bønderne have været yderst samarbejdsvillige: »De erklærede alle byvis, at når de for alt hoveri til Ellingegård ved dens ny forpagtning måtte blive befriede, ikke alene var villige til derimod at betale et bestemt hoveripenge med 15 mk. pr. td. htk., men lod endog derom som en velgerning, og var alle ganske uvillige til under en ny forpagtning at gøre hoveri.« Overenskomsten blev godkendt i Rentekammeret 17/7 1790.

Umiddelbart herefter var der imidlertid nogle af bønderne, som havde fortrudt. Disse havde inspektør Trojel foreslået, at de i stedet for at betale hoveripengene kunne blive ved med at forrette hoveri, og det »manglende« beløb i den kgl. kasse ville forpagteren så til gengæld sørge for. Dette forslag faldt dog hverken i god jord hos amtmanden eller i Rentekammeret; tanken havde jo netop været helt at afskaffe hoveriet til denne gård.⁸³ I september samme år skrev Trojel til amtmanden, at bønderne nu hverken ville betale hoveripengene eller forrette deres sædvanlige hoveri. Sagen var virkelig gået i hårdknude, og resultatet blev, at Rentekammeret rejste tiltale mod bønderne. Fra 3/8 1792 til 9/1 1796 førtes der proces mod dem.⁸⁴

Den endelige dom ved højesteret 9/1 1796 omfattede ikke kun Ellingegårds bønder, men også bønderne under Borrevang og Anneberggård. Da forpagtningen ved de to sidstnævnte gårde i 1793 skulle fornys, havde hoveribønderne også her ønsket en afløsning. Det kunne der imidlertid ikke blive tale om, meddelte man bønderne, før der var faldet endelig dom i sagen om hoveriet ved alle hovedgårde på godset.

Højesteretsdommen fastslog flg. for Ellingegårds bønder: Akkorden mellem amtmanden og bønderne af 11/6 1790 om afløsning af hoveriet med 15 mk. pr. td. htk. skulle gælde for bønder, som havde fæstet gård efter at hoveriet var genindført i 1777, og for de »gamle« hoveribønder, hvis fæstebreve forpligtede dem til hoveri, d.v.s. fæstere som havde forrettet hoveri under Ellingegården, mens den var proprietærgods. Denne afgørelse kom til at betyde, at 52 bønder under Ellingegård skulle betale 15 mk. pr. td. htk. i hoveriafløsning, mens kun 17 kunne slippe med de gamle afløsninger på under 1 rd. pr. td.⁸⁵

For *Anneberg- og Borrevangsgårdens* vedkommende var højesteretsdommen en stadfæstelse af birketingsdommen af 8/11 1793, der fastslog, at kun bønder, som havde fæstet gård før hoveriet blev genindført, og hvis fæstebreve fritog dem for hoveri nu og i fremtiden, måtte være fri for hoveri. Derimod skulle alle, der havde fæstet gård efter 1777, og alle der ikke havde fæstebreve som fritog dem, fortsætte med at gøre hoveri til Anneberg- og Borrevangsgården.⁸⁶ De 35 bønder ved Anneberg og 11 ved Borrevang, som blev fri for hoveri, skulle fortsætte med at betale den gamle lave hoveriafløsning.

Højesteretsdommen bestemte, at alle bønder ved Ellingegård, så-

vel bønder med hoveriafløsning efter gammel som ny takst, skulle betale hoveripenge helt tilbage fra 1/5 1791. Det ser ud til, at man havde tænkt sig, at disse mange penge skulle betales på en gang, men i betragtning af, at de fleste af bønderne i disse år i forvejen havde store restancer af landgilde og skatter, var det ret usandsynligt, at de skulle være i stand til at betale straks.

Bønderne under Ellingegård reagerer på dommen ved en god månedstid senere at indsende en klageskrivelse til kongen uden om både forvalter og amtmand. (Disse modtog dog senere klagen fra Rentekammeret, så de kunne tage stilling til dens berettigelse). Bønderne mener sig i allerhøjeste grad uretfærdigt behandlet og erklærer sig ude af stand til at betale hoveripengene for de foregående 5 år, »da mange af os i de to sidste tørre år næppe har høstet det fornødne til vores husholdning.« De beder om at få en afdragsordning for hoveripengene og om at de bønder, der var dømt til at betale 15 mk. pr. td. htk. for hoverifrihed, må få denne afgift nedsat til 10 mk., hvilket var det samme som deres »medbrødre« i Kronborg amt skulle svare. Der henvises i øvrigt til, at de nordsjællandske bønder i forvejen havde bedre jorder og bedre afsætningsmuligheder for deres produkter.⁸⁷ Klagen blev stort set hverken bakket op af forvalteren eller amtmanden, og om bønderne fik henstand med betalingen af hoveripengerestancen er usikkert, men sikkert er det, at de ikke fik taksten for hoveriafløsning nedsat.

Det var ikke blot bønderne under Ellingegård, som var utilfredse med højesteretsdommen. De bønder under Anneberg og Borrevang, som var dømt til at fortsætte med hoveriet (61 ialt), følte sig tilsidesat og anmodede 22/2 1796 om at få hoveriet afløst med 10 mk. pr. td. htk., »eller om mere skulle fordres, da at erlægge efter nåde gunstigst betaling.«⁸⁸ Man mærker her, at bønderne nu næsten for enhver pris ønskede hoveriet afskaffet. Dette begrundede de selv med flg.: »Hoveriets besværlighed byder os på den ene side at søge om befrielse, og på den anden side fordrer nødvendigheden det, da vores slette kummerfulde liv ikke formår at udholde den dermed forbundne lidelse og arbejde.« I første omgang fik disse bønder dog ikke noget ud af deres ansøgning, idet amtmanden fandt tidspunktet for en afløsning af disse bønders hoveri for ubelejligt (sandsynligvis af hensyn til den siddende forpagter), og overfor Rentekammeret fremførte han, at »det kunne have sine følger nu at give dem (bønderne) håb om, hvad

der for fremtiden kunne blive muligt.«⁸⁹ Med det sidste har han sikkert ment, at bønderne ikke ville kunne forstå, at de måtte vente, hvis de fik at vide, at de senere kunne få deres hoveri afløst med penge.

Fra 1/5 1797 blev imidlertid også Annebergs og Borrevangs bønder fri for hoveri; det havde først kunne ske nu, da man ønskede at afvente den gældende forpagtnings udløb. Afløsningen blev sat til 3 rd. pr. td. htk., hvilket var mere end Ellingegårds bønder skulle betale, og rigtignok en del mere end de 10 mk., som bønderne havde foreslået i deres ansøgning det foregående år.⁹⁰ Nogle få bønder ville ikke straks acceptere tilbudet om hoverifrihed på de vilkår, de blev budt, men allerede i april 1800 erklærede de sidste to af disse »genstridige« bønder sig villige til at betale på lige fod med de øvrige bønder.⁹¹

Også de fremtidige fæstere under Odsherreds gods skulle betale 3 rd. pr. td. htk. i hoveriafløsning; det var for øvrigt også den takst, man havde opereret med i resolutionen af 9/5 1792 ang. odsherreds-bøndernes adgang til at opnå arvefæste. Fæsterne har kviet sig ved at skulle betale den i forhold til tidligere tid høje afgift, og af regnskabsantegnelserne ser man, at forvalter Trojel i perioden 1793–98 rent faktisk kun afkrævede nye fæstere 15 mk. pr. td. htk. Overfor Rentekammerets revision forsvarede han sig med, at han til de nye fæstere havde sagt, at de muligvis skulle betale den forhøjede afgift, men at han afventede Rentekammerets endelige afgørelse.⁹²

Sammenligning af hoveriforholdene ved Dragsholm og Odsherreds gods

Det faktum, at hoveriet først blev indført på krongodset i 1777 og totalt afløst før år 1800, er i sig selv et bevis for, at hoveriet som helhed ikke nåede at blive så belastende som ved Dragsholm. Ganske vist gjorde ikke alle Dragsholms bønder hoveri in natura, men det var gennem hele perioden en forholdsvis større del af godsets bønder end ved krongodset. Hermed er dog ikke sagt, at hoveriet for den enkelte hovbonde ikke føltes lige så tungt ved krongodset i den periode, man havde hoveri in natura på dette gods.

Vi ved desværre ikke meget om hvilke arbejder, der skulle udføres ved hoveri på krongodset, da hoveriet kun eksisterede i en periode indenfor hvilken, der ikke skulle udarbejdes officielle oversigter.

Endelig blev hoveriet afskaffet på et tidspunkt, hvor man fra de fleste proprietærgodser – heriblandt Dragsholm – har fyldige hoverieretterretninger (hoveriforeninger og hoverikommissionspapirer), og det vanskeliggør en konkret sammenligning mellem Dragsholm og Odsherreds gods' hoveri. Skal man dømme efter hyppigheden af klager, må man tro, at der i hvert fald for en del af kronens bønder har været tale om et ret hårdt hoveri. Sagen er dog den, at hoveribønderne under Dragsholm måske lige så ofte har tilkendegivet deres utilfredshed med hoveriet, men da klagerne sandsynligvis har været rettet til godsejeren eller hans folk i mundtlig form, kan vi af gode grunde ingen efterretning have derom. Skulle kronbønderne derimod klage til deres rette husbond, kongen, måtte det nødvendigvis foregå skriftligt, hvilket giver os bedre muligheder for kendskab til deres besværligheder.

Det er også muligt, at der skulle mindre til før bønderne under kronen klagede, end der skulle før proprietærbønderne, som var vant til hoveriet, gjorde det. Under kronen har bønderne under den nyoprettede ladegård Borrevang dog nok haft et avlingshoveri, som var større end Dragsholms-bøndernes. Efter generalhoverireglementet fra 1771 skulle hver fuldt hoverigørende bonde under Dragsholm være ansvarlig for 4½ td. udsæd, mens bønderne ved Borrevang iflg. forvalteren skulle sørge for 6–7 tdr. udsæd.⁹³ Til gengæld skulle Borrevangs bønder vistnok kun forrette egtl. avlingshoveri.

Indtil 1790 var hoveripengene (»arbejdspenge«) meget beskedne for alle på kronens gods i Odsherred. Før bønder som hele tiden havde boet på krongods ca. 5 mk., og for bønder, som havde bevaret hoverifrihed fra det tidligere proprietærgods Anneberggård ca. 7 mk. pr. td. htk. Dette er ikke meget forskellige fra, hvad der var almindeligt ved Dragsholm til ind i 70'erne og 80'erne. Herefter var hoveripengene stigende ved Dragsholm, mens de holdt sig uændret ved krongodset til 1791, og selv herefter var der bønder, som slap med 5 mk. pr. td. (se ovenfor). Forhøjelsen af afgiften til 3 rd. pr. td. htk. for en del gamle og alle nye fæstere under kronen modsvares næppe helt af lignende forhøjelser ved Dragsholm gods, men som før nævnt, er hoveripengene her sammenskrevet med landgildepengene i jordebøgerne, hvorfor de vanskeligt kan udskilles.

Stigningen i hoveriafløsningen i 1790'erne på Odsherreds gods må ses i sammenhæng med den vidt fremskredne udskiftning af fælles-

skabet og de dermed følgende driftsmæssige forbedringer, som i hvert fald på lidt længere sigt øgede bøndernes betalingssevne. Disse reformer kom senere på Dragsholm gods, og en helt tilsvarende forhøjelse af alle hoveriafløsninger dér ville derfor næppe have været gennemførlig.

Denne gennemgang af gårdmandshoveriet ved de to godser kunne let give det indtryk, at det alene var fæstebønderne, som fik hovedgårdsdriften til at fungere. Man må naturligvis ikke glemme, at en masse funktioner ved hovedgårdene udførtes ved husmænd, enten i form af ugedagsarbejde som betaling for brugen af fæstehus eller på dagløn. Befolkningstilvæksten i reformtiden falder navnlig indenfor husmandsklassen, hvilket betød, at der var tilstrækkelig arbejdskraft til hovedgårdenes drift, selv om gårdfæsterne i mange tilfælde fik hoveriet helt afløst. Det kunne f. eks. næppe tænkes at Dragsholms bønder havde fået lov til at købe sig fri for hovtærskningen allerede i 1780'erne, hvis der ikke havde været tilstrækkelig anden arbejdskraft at ansætte som »standtærskere«.

Et karakteristisk træk i reformperioden er overalt i landet, at husmændenes arbejdspligt til hovedgårdene udvides. Det kunne som f. eks. ved Dragsholm gods ske i forbindelse med tildeling af jordlodder til de hidtil jordløse husmænd. Således var betingelsen for at få en jordlod under Dragsholm bl. a. flg.: »Enhver husmand er forpligtet til, når jeg (godsejeren) fordrer det, at gøre årlig 52 dages arbejde for mig på egen kost, dog således, at ikkun tvende dages arbejde må i en uge fordres og for hver dags arbejde betales eller godtgøres i husmændenes afgifter 1 mk. 8 sk., alt under husfæstes fortabelse, om vægning fra husmændenes side finder sted.«⁹⁴ Husmændene kunne i værste fald komme til at arbejde 52 dage på hovedgården årligt, og herfor ville godtgørelsen i alt være 13 rd., men da afgiften for et fæstehus med jord i reglen ikke kom over 7–8 rd. årligt, betød det i realiteten, at husmanden var forpligtet udover afgiften for hus og jord.

Skatter, tiende og militærtjeneste

Landgilden og hoveriet var vel gennem hele perioden de ydelser, der vejede tungest i fæstebondens økonomi, men skatter og tiende tog dog også sin del. Soldatertjenesten hvilede udelukkende på bondestanden, men det var dog langt fra alle, der måtte »springe soldat«, hvorimod stavnsbåndet indtil ophævelsen i 1788 var trykket fast ned over hele den mandlige del af landbefolkningen.

Skatter

»Da jord er den betydeligste og varigste ejendom i staten, som er underkastet mindst forandring, kan den bekvemmere end nogen anden ejendom belægges med sådanne skatter, som bestandig give sikre og visse indtægter.«¹ Således mente Gregers Begtrup i 1803, og det var da også efter hartkornet, at de fleste og tungeste skatter blev opkrævet. Fæstebøndernes hartkornsskatter bestod egtl. af »den ordinære kvartal-matrikulskat«, kornskatten og en del mindre ydelser knyttet til militærets opretholdelse.

Den ordinære kvartalskat blev i 18. århundrede udskrevet på grundlag af matriklen 1688. Siden 1682 havde alle komplette sædegårde været fri for denne skat, men på landets bøndergods »det ufri kontribuerende hartkorn« hvilede den fortsat. Indtil 1746 var kvartalskatten blevet udskrevet ved årlige forordninger, men efter den tid var der tale om en fast årlig skat à 1 rd. 84 sk. pr. td. htk. En forhøjelse af denne takst skete først i 1813.²

Kornskatten er egtl. en proviantskat til flåden. Den blev opkrævet for et halvt år ad gangen, og ydelserne kunne fordres enten i korn eller penge. Siden 1731 havde denne skat i penge været fastsat til 76 sk. pr. td. htk., men skatten blev jævnlige opkrævet in natura i et omregningsforhold, der lå under kornets reelle værdi, hvilket for bønderne betød, at skattens tyngde blev større.³ Ved en forordning af 24/8 1791 blev det dog bestemt, at kornskatten hvert år skulle ydes i

penge med 1 rd. 20 sk. pr. td. htk. Denne takst var et gennemsnit af de foregående 20 års kapitelstakster.⁴ Trods forhøjelsen var denne ordning at foretrække for bønderne, bl. a. fordi de så slap for transporten af skattekornt og tabet ved den »indsvindning«, som myndighederne altid beregnede sig.

Snart viste det sig, at staten ikke kunne skaffe sig de nødvendige forsyninger af korn for de penge, der indkom ved skatten, og resultatet blev, at man i det sidste femår af 1790'erne atter udskrev skatten in natura.⁵

Efter hartkornet blev tillige opkrævet et antal andre skatter af varierende størrelse. De fleste af skatterne udgjorde kun nogle skilling pr. td. htk., men sammenlagt betød de alligevel noget. Eksempelvis kan nævnes munderingspengene fra 1785 – 1 sk. pr. td. htk., soldater-skatten fra 1788 (march- og dusørpenge) – 21 sk. pr. td. htk. Fourage-skatten forpligtede bønderne til – ligeledes i forhold til hartkornet – at levere årligt fastsatte mængder af havre, hø og halm til kavaleriet. Ganske vist fik de en vis godtgørelse for leverancerne, men til en lav pris. Odsherreds bønder skulle levere fouragen i Kalundborg.⁶

Efter hartkornet blev også doktor-, delikvent-, skriver- og dommerpenge udskrevet.⁷

Begtrup beregner i 1803 de samlede skatter pr. td. kontribuerende htk. til at være 5 rd.,⁸ og efter Falbe Hansens beregninger var det tilsvarende beløb i 1731 kun $2\frac{2}{3}$ rd.⁹ Der kan altså konstateres noget nær en fordobling af skatternes nominelle værdi pr. td. htk. i løbet af denne periode på ca. 70 år. Ganske vist var bøndernes skatteevne stigende i hvert fald i den senere del af århundredet, men de stigende priser på korn og animalske produkter forhindrede dog ikke, at det kneb for mange at betale de høje skatter til tiden.

Den stadige begrundelse for forhøjelse af eksisterende og udskrivning af nye skatter var de stærkt stigende udgifter til militæret.

Det var dog ikke alle skatter, der blev opkrævet efter jorden, man kendte også til personskatter eller kopskatter. Således var de i visse perioder hyppige ekstraskatter altid blevet opkrævet,¹⁰ og den ekstraskat, der i 1762 blev udskrevet til dækning af den igangværende oprustning, skulle hvile ens på alle personer over 12 år.¹¹ Hver person skulle yde 8 sk. pr. måned, altså 1 rd. årligt. Det var nu kun i princippet at alle skulle betale, for den forordning, der danner grundlag for skatten indeholder regler for, hvorledes de uformuende i sam-

fundet enten skulle kunne fritages for skatten eller slippe med at betale 4 sk. pr. måned, altså $\frac{1}{2}$ skat. Det tab, som staten derved ville lide, skulle dækkes af de formuende i samfundet.

Mens matrikelskatterne ingen særlig betydning havde for husmænd og inderster (de havde jo i reglen ingen jord), fik ekstraskatten det. Husmænd og andre småfolk havde ikke som gårdfæsterne fået deres skatteevne forbedret p.g.a. de højere kornpriser – tværtimod, for de måtte jo i stor udstrækning købe kornet. Det viste sig da også, at det blev i denne del af befolkningen behovet for hel eller delvis fritagelse for den nye ekstraskat var størst. Præsterne, der skulle udfærdige de månedlige mandtaller, skulle redegøre for, *hvem* der skulle fritages, men hverken fra sogne under Dragsholm eller Odsherreds gods findes der i mandtallerne oplysninger om, hvilke personer der blev fritaget.

Ved nogle af godsregnskaberne fra Dragsholm for perioden efter 1786 er der mandtalslister, som udover oplysningerne om antallet af personer over den skattepligtige alder, tillige anfører, hvor mange der p.g.a. fattigdom skulle fritages for skatten. Amtsregnskaberne indeholder i reglen kun tallet for de skattepligtige, sjældnere nævnes også hvor mange, der burde regnes som værende for fattige til at betale skatten. Når det drejer sig om beboere af Dragsholm gods, har man derfor kun i glimt, d.v.s. for enkelte år, mulighed for at konstatere, hvor stor en procentdel af samtlige personer over 12 år, som måtte fritages helt eller delvist for ekstraskatten.

Det forholder sig anderledes med Odsherreds gods, da der ved næsten hvert års godsregnskab er ekstraskattemandtaller, hvor også »de fattiges« antal er anført. Mandtallerne er opgjort efter sogne, og der er foretaget sammentællinger for hver af årets måneder.¹² Tabel 1 side 126 viser mandtallernes summer for december i næsten alle år fra 1762–1800. Det ses, at de der blev helt fri for skatten indtil 1770'erne, udgjorde under eller lige over 20 % af samtlige skattepligtige. Herefter stiger procenten for denne gruppe stærkt, og den er i 1780'erne og i begyndelsen af 1790'erne over 40. I de sidste år før år 1800 er der igen lidt færre »helt fattige«, d.v.s. under 30 %. Den gruppe, som måtte betale halv skat udgjorde nogenlunde konstant 10–15 %, i slutningen af 1790'erne dog ca. 20 %. Det vil altså sige, at den nedgang man mod slutningen af perioden ser i de totale fritagelser til en vis grad opvejes af den gruppe, der svarer halv skat.

Men tallene viser dog klart, at der var færre, der fik lempelser eller fritagelse i slutningen af 1790'erne end blot nogle få år før.

Det er en almindelig erfaring, at var muligheden for fritagelse for en afgift eller skat til stede, ville et stigende antal personer i tidens løb forsøge at udnytte den. Dette forhold bevirker, at man bør være sig for at aflæse tabel 1's procenttal som et sikkert mål for den økonomiske udvikling. Selv i år 1800, hvor man kan registrere en økonomisk stabilisering for både gård- og husfæstere, var der mere end 50 % af samtlige skattepligtige, som opnåede at blive helt eller halvt fritaget for ekstraskatten. I de første år efter skattens indførelse må den have ramt mange mindst lige så hårdt, eller hårdere end i 1800, men alligevel var der dengang kun ganske få, som gik fri. Trods denne »indbyggede« skævhed siger mandtallernes oplysning om »de fattiges« antal i forskellige år noget ikke uvæsentligt om den økonomiske tilstand ved godserne. Det viser sig f. eks. ret tydeligt, at antallet af fattige ved Odsherreds gods ret nøje følger restancernes vækst (tabel 2, side 137).

I 1780'erne var der både stigende restancer og stigning i fritagelsesprocenten for ekstraskat. Begge dele synes at have sammenhæng med en række år, der i regnskaberne gentagne gange betegnes som misvækstår. Nedgangen i fritagelsesprocenten lige før 1800 tør man på samme måde kæde sammen med de i almindelighed bedre økonomiske forhold.

Fattigprocenten var erfaringsmæssigt højest på krongodser, da tabet ved fritagelsen her kunne henregnes til almindelig omkostning ved godsdriften.¹³ På proprietærgodser var den tilsvarende procent ofte kun 5–10, hvilket bl. a. skyldtes at godsejerne af deres egen kasse skulle medvirke til dækningen af underskuddet over staten. For Dragsholm har det kun været muligt at beregne fattigprocenten for et par år, hvorfor muligheden for sammenligning med krongodset begrænses. I 1787 var 12,3 % fri for ekstraskatten ved Dragsholm, mens 38,5 % var fri ved krongodset i Odsherred, og i 1789 var de tilsvarende tal 15,6 og 44,7. Dette tyder på, at det også i denne del af landet har været lettere at blive fri for ekstraskatten, hvis man boede på krongods.

Udover de skatter, som i korthed er omtalt her, kan nævnes forskellige halvoffentlige afgifter som f. eks. bidrag til sognets fattigkasse og hjælp til syge.

Tabel 1. Ekstraskatten efter frd. 23/9 1762. Odsherreds gods.

Dec. md.	personer over 12 år	fattige		fattige i %	
		m. $\frac{1}{2}$ skat	fritaget	m. $\frac{1}{2}$ skat	fritaget
1763.....	2984	—	69	—	2,3
1764.....	3033	—	439	—	14,5
1765.....	2902	192	464	6,6	16,0
1766.....	2835	339	522	12,0	18,4
1767.....	2821	359	539	12,7	19,1
1768.....	2898	396	551	13,6	19,1
1769.....	3008	486	550	15,8	18,3
1770.....	3158	450	569	14,2	18,0
1771.....	2862	440	588	16,1	20,5
1772.....	2823	430	614	15,2	21,7
1773.....	2768	416	619	15,0	22,3
1774.....	2793	442	585	15,8	20,9
1775.....	2774	424	650	15,3	23,4
1776.....	3179	318	348	10,0	10,9
1777.....	3148	513	579	16,3	18,4
1778.....	3463	616	735	17,8	21,2
1779.....	3503	626	759	17,9	21,6
1780.....	3468	639	799	18,4	23,0
1781.....	3397	658	848	19,3	24,9
1782.....	2548	650	888	18,3	25,0
1783.....	3526	607	935	18,4	26,5
1784.....	3295	431	990	13,1	30,0
1785.....	3293	435	1025	13,2	31,1
1787.....	3670	419	1411	11,4	38,5
1788.....	3711	377	1599	10,2	43,1
1790.....	3687	427	1581	11,6	43,0
1792.....	3351	497	1524	14,8	45,5
1793.....	3351	565	1506	16,9	44,9
1794.....	3313	489	1560	14,7	47,1
1795.....	3293	480	1538	14,6	46,7
1796.....	3360	732	1176	21,8	35,0
1797.....	3345	745	1059	22,2	31,6
1798.....	3339	785	961	23,5	28,8
1799.....	3226	697	848	21,6	26,3
1800.....	3150	642	869	20,4	27,5

Dec. 1762, 1786 og 1791 mangler.

Tienden

Af al ikke privilegeret jord skulle i 18. århundrede ydes tiende af afgrøderne til præst, kirke og konge. Konge- og kirketienderne tilfaldt i mange tilfælde godsejerne, da de ejede en hel del af kirkerne, og da mange sognes kongetiende var solgt eller forpagtet til den lokale godsejer. Det er tidligere – kapitel II, side 16 – nævnt hvilke tiender, der hørte under Dragsholm, og det er også nævnt, at disse tiender i stor udstrækning var bortfæstet eller forpagtet til andre. Særlig almindeligt var det, at kirketienden var bortfæstet til sognepræsten i det pågældende sogn. I godsarkivet findes visse oplysninger om de tiender, der direkte tilfaldt godsejeren. Det er kun disse tiender, der her skal omtales.

Til det odsherredske krongods hørte efter at Anneberggårds gods var købt til, kongetienden af Vig og Højby sogne og kirketienderne af Vig, Rørvig, Egebjerg, Højby, Asmindrup og Odden sogne. Grevinge sogns tiender var derimod på intet tidspunkt under kronen.¹⁴

I princippet var tienden naturligvis altid en tiendedel af det, der blev avlet, men måden tienden blev ydet på kunne delvis forskubbe dens tyngde for bønderne. Tienden kunne enten tages direkte i »kærven« (altså på marken), i skæppen, eller der kunne være tale om en pengeafløsning. Tiendetagning i kærven skal ofte have betydet store ulemper for bønderne, som måtte lade kornet stå på marken til tiendetælleren indfandt sig. Endelig betød denne form for tiendetagning, at bønderne tillige mistede $\frac{1}{10}$ af halmen.¹⁵ Disse og andre ulemper blev undgået, når tienden først blev taget efter at kornet var tærsket. Ved tiende taget i skæppen blev der i reglen indgået 1 eller flerårige overenskomster om tiendens størrelse. Ulempen ved denne ordning, skriver Begtrup, var dog, at parterne havde svært ved at enes om, hvad der i gennemsnit for en årrække burde anses for en tiendedel af høsten.¹⁶ Også i denne forbindelse kunne bønderne jo se deres interesse i at opgive et høstudbytte, som lå under det virkelige. Begtrup oplyser i øvrigt, at den almindelige tiende, når den blev taget i skæppen, i Sæbygårds, Kalundborg og Dragsholm amter omk. 1800 var 4 skp. byg pr. td. htk.; det karakteriserer han som en slet eller måde- lig tiende i forhold til det øvrige Sjælland.¹⁷

Tiendeydelse i penge indebar i hvert fald én væsentlig fordel for bønderne, nemlig at de slap for transporterne med tiendekornet.

Forsøg på en fastsættelse af tienden var indeholdt i instruksen til generallandvæsenskollegiet af 15/4 1768, men bestræbelserne løb ud i sandet og først mange år efter, nemlig i 1810, kom der en forordning, der berettigede alle tiendeydere til at få afgiften fastsat til noget vist pr. år.¹⁸

Tienden til Dragsholm

Et fæstebrev dateret 3/7 1750 oplyser, at bønderne i Holmstrup sogn fæstede sognets kirketiende på fem mænds levetid for 56 rd. årligt. I indfæstning skulle gives 30 rd.¹⁹ At tienden i Holmstrup sogn allerede i 1750 var overladt bønderne mod en fast årlig afgift skyldtes formentlig, at dette sogn lå relativt fjernt fra hovedgården. Præcis hvor længe Holmstrup-bønderne bevarede denne tiendeordning er usikkert, men i hvert fald viser jordebogen 1802, at bønderne ikke længere havde tienden i fæste. I stedet for indgik de årlige akkorder med godset ud fra den grundbestemmelse, at godsets indtægt af tienden aldrig måtte komme under 176 rd.²⁰ Det ses heraf, at tienden var steget betydeligt siden 1750. Motiveringen for den højere tiende må søges i, at der i den forløbne tid var opnået en større produktion, hvoraf tienden kunne beregnes.

Udover dette ene eksempel er det desværre vanskeligt at få noget indtryk af i hvor høj grad de bønder, der ydede tienden direkte til Dragsholm, indgik akkorder om tienden i form af en fast årlig korn- eller pengeafgift. Kun ganske få regnskabsbilag fortæller nemlig noget om, *hvordan* tienden blev ydet. I 1786 og 1788 blev der indgået akkorder med de bønder, der skulle yde tiende til Dragsholm,²¹ men det kan ikke med sikkerhed siges, hvor meget der skulle ydes pr. td. htk. Til trods for at gårdene indenfor de enkelte byer i reglen havde lige stort hartkorn, synes de ikke at have leveret lige meget tiendekorn. Det ser ud til, at individuelle akkorder blev indgået, og at tienden for nogles vedkommende kun delvis blev erstattet af en forudbestemt mængde korn.

Tienden til Odsherreds gods

Tienderegnskaber findes bilagt de fleste års godsregnskaber for Odsherreds gods. På dette grundlag kan det ret sikkert siges, at tienderne, i hvert fald indtil der kom hovedgårde under godset, altid en-

ten var fæstet til bønderne til en ret lav afgift, eller der blev indgået årlige foreninger om leverancen. Således havde Højby sogns kirketiende siden 1754 været fæstet til sognemændene på 2 mænds levetid; afgiften pr. td. htk. var kun 2 mk. På samme måde havde Egebjerg sogns kirketiende været fæstet til sognemændene siden 1760, men her for en årlig afgift af 2 mk. 6 sk. pr. td. htk. Det sidste fæste vides at have vedvaret til ind i 1790'erne.²²

Med Anneberggårds gods fulgte Vig sogns kirke- og kongetiende samt kirketienden af Rørvig sogn. I 1771 havde den daværende ejer af Anneberg sluttet en 9-årig kontrakt om kirke- og kongetienden med bønderne i Vig sogn. Det drejede sig om tienden af 105 tdr. htk., som hørte til Rode, Eskildstrup, Sejstrup, Bognæs og Kollekolle byer. Sidstnævnte by havde som den eneste akkorderet sig tienden helt afløst med penge. For de to tiender skulle denne bys bønder give ca. 1 rd. pr. td. htk. De øvrige byer, som var med i tiendeakkorden, skulle give både tiende i havre og byg af hver td. htk., og bønderne i Eskildstrup skulle desuden yde en vis sum penge. Af hver td. htk. svarede flg. tiende: Rode 6 skp. byg og 2 skp. havre, Bognæs 6 skp. byg og 3 skp. havre, Sejstrup det samme og Eskildstrup 5 skp. byg, $\frac{2}{3}$ skp. havre og 2 mk.²³ Flere af de øvrige byer i Vig sogn indgik i tidens løb aftaler om flerårig fastsættelse af tienden i korn eller penge.²⁴ Derimod kan man se, at de ovenfor nævnte byer, som i 1771 havde indgået den 9-årige akkord, efter dennes ophør atter fik tienden taget i kærven.²⁵

For en del tiender synes de mere eller mindre permanente afløsninger selv omk. 1800 at have ligget noget under de 4 skp. byg, som Begtrup regnede for den sædvanlige afløsning pr. td. htk. for enkelt tiende. Endnu i år 1800 gav Højby-bønderne kun 2 mk. pr. td. htk. i afløsning for deres kirketiende. Til sammenligning kan nævnes, at Begtrup regnede de 4 skp. byg til 1 rd. Afløsninger foretaget senere i perioden lå dog som oftest noget højere. F. eks. havde Asmindrup-bønderne i 1785 indgået akkord om afløsning af enkelt tiende med 4 mk. pr. td. htk.²⁶ Da det i 1792 blev besluttet, at også kronbønderne i Odsherred skulle have adgang til arvefæste, regnede man med, at enkelt tiende pr. td. htk. skulle sættes til 1 rd. Når det blev dyrere at få tienden afløst skyldtes det dels, at der blev mere korn at tage tiende af som følge af større høstudbytte, og dels at priserne på korn steg kraftigt i slutningen af 1790'erne.²⁷

Militærtjeneste og stavnsbånd

Efter ophævelsen af Christian den 6.s landmilit i 1730 var der sket en kraftig afvandring fra mange af landets proprietærgodser, og for at komme denne udvikling til livs genindførtes landmiliten ved en forordning 4/2 1733. Samtidig indførtes stavnsbåndet, der foreløbig bandt den mandlige del af bondebefolkningen mellem 14 og 36 år til det gods, den hidtil havde hørt under. Formålet med bestemmelsen var først og fremmest at sikre et tilstrækkeligt antal karle ved godserne til fæste af gårde.

Det påhvilede nu godsejerne selv at udskrive soldater, og de kunne vælge, hvem de ville. Landet inddeltes i lægder à 60 tdr. htk. bøndergods, og hver lægd skulle stille en soldat. Senere gjorde man lægderne mindre, og resultatet blev, at en større del af bønderkarlene måtte springe soldat.²⁸

Oprindeligt var kun de 14–36 årige bundet til godset, men stavnsbåndet blev flere gange udvidet, og i 1764 gjaldt det drenge og mænd fra 4–40 år.²⁹ Allerede i 1746 var det blevet fastslået ved lov, at ingen landsoldat efter aftjent militærtjeneste måtte nedsætte sig på andet gods end det, hvorfra han kom, og han skulle, hvis det krævedes, være pligtig til at fæste gård der. Dermed var stavnsbåndet i realiteten gjort livsvarigt. Baggrunden for denne bestemmelse var den vanskelige situation, som kvægsygen netop i 1746 og flg. år skabte ved mange godser.

Tjenestetiden var ved militsens indførelse 6–8 år, men i 1741 blev den udvidet til 10–12 år.

Stavnsbånd og milit i sig selv var indrettet, så fæstevæsenet, og dermed godsøkonomien, blev tilgodeset bedst muligt. Således kunne en karl fritages for tjeneste ved at fæste gård, når han blot i stedet kunne stille en anden duelig karl. Afløseren blev i mange tilfælde en husmand eller inderste, som mod en vis betaling påtog sig byrden. I øvrigt kunne husmænd og inderster opnå frihed for at gøre ugedag eller svare huspenge, mens de var soldater. Ved siden af tjenesten kunne de i et vist omfang arbejde som karle eller daglejere, da militsen i reglen kun krævede søndagseksercits samt mønstring 4–7 uger årligt.³⁰

Under stavnsbåndet var der mulighed for at købe sig såkaldte fri-pas. Et sådant gav tilladelse til fast ophold uden for det gods, man

ellers var bundet til. Ved Odsherreds gods kostede et fripas hyppigst 30 eller 50 rd. samt et udstedelsesgebyr (ca. 12 rd.), og det har følgelig kun været de mere velstående karle, der fik råd til at købe sig fripas. Alligevel både søgte og fik en del karle fripas mellem år og dag. Ved Odsherreds gods var der f. eks. 25 karle, der søgte fripas i tidsrummet 1779–81.³¹ Alene i 1783 var der 7, der søgte. Ansøgningen om fripas var oftest begrundet med manglende højde, dårligt helbred eller andet, som alligevel ville gøre de pågældende uegnede til at være soldater.

Stavnsbåndet løstes ved forordningen 20/6 1788, og der sattes hermed et stop for den utiltalende handel med bønderkarlenes frihed samt for godsejernes uindskrænkede magt i forbindelse med udskrivningen. Militærtjenesten skulle fortsat kun hvile på bondebefolkningen, men efter 1788 skulle soldater ikke længere udskrives efter hartkornet, men efter folketallet, og det var amtmanden og ikke godsejeren, der udvalgte de karle, som skulle møde på session. Dels dette og dels friheden til at flytte til et andet og måske bedre gods var af afgørende betydning for bøndernes videre frigørelsesproces.

Stavnsbåndsløsningsforordningen indeholdt dog overgangsbestemmelser, således at båndene først i år 1800 skulle være endelig løst for alle.³²

Restancer

Regnskaber fra en stor del af landets godser kan vise, at det i det 18. århundrede til stadighed kneb for fæsterne at få betalt deres skatter og fæsteafgifter til tiden. Særlig i årtierne før reformerne iværksættes voksede restancerne mange steder ret voldsomt.

Restancelisterne ved godsregnskaberne giver uden tvivl nogle af de bedste informationer om de økonomiske forhold ved godserne. Ganske vist kunne efterladenhed i forbindelse med afgifternes indrivelse få til følge, at mange fæstere skyldte mere end de egtl. behøvede, men denne faktor synes at kunne udelades i hvert fald ved de fleste proprietærgodser, fordi disse ikke var tilstrækkelig velfunderede til at klare hovedgårdsdriften uden de løbende indtægter af bøndergodset. Hertil kom, at det som bekendt var godsejeren, der over for staten hæftede for bøndernes ubetalte skatter. Som omtalt i forbindelse med gårdforsiddelse må dette forhold regnes for en del af forklaringen på at forsiddelsesprocenten gennemgåene var højere ved proprietærgodser end ved krongodser; således også i Odsherred (se tabel 1 a og 1 c s. 36–37).

Desværre er der ikke bevaret regnskaber fra *Dragsholm* for hvert år indenfor perioden 1750–1800, og blandt de relativt få regnskabsbilag, der er bevaret, er der ikke mange specifikationer over restancer. Det betyder, at muligheden for at få detaljerede oplysninger om de enkelte bønders restancer til forskellige tider er stærkt begrænset.

Med mellemrum blev de fæstere, der iflg. fogdernes regnskaber var i restance, indkaldt for birke- eller herredstinget for at »tilstå« disse. Meningen var, at fæsterne skulle møde med deres kvitteringsbøger, så de kunne sammenlignes med fogdens noteringer. Blandt regnskabsbilagene fra *Dragsholm* findes et referat af en sådan »tilståelsesforretning« fra 1789.¹ Langt de fleste af de indstævnedede indrømmede deres restance, men der var enkelte, som enten ikke mødte, eller som ved fremmødet nægtede den påståede restance.²

Tabel 1 s. 136 er en oversigt over de samlede restancer ved Dragsholm så vidt de kan udledes af de bevarede regnskaber fra perioden.³

Bøndergodset var indtil ca. 1758 omk. 40 tdr. htk. større end i resten af perioden, og dette kan naturligvis være en del af forklaringen på de ret høje restancer i første halvdel af 1750'erne. En bedre forklaring er nok at se dem som eftervirkninger af tab p.g.a. kvægsygen, som også hærgede på disse kanter i slutningen af 1740'erne og begyndelsen af 1750'erne. Ved de år i slutningen af århundredet, hvorfra der findes regnskaber, ser man, at de samlede restancer var stærkt stigende efter at have ligget forholdsvis lavt i 60'erne og 70'erne. De højeste restancer ses i 1793, hvor alene pengere restancen var tre gange større end blot i 1786. I 1793 var Dragsholm bøndergods endnu ikke udskiftet af fællesskabet, og derfor kan de stigende restancer f. eks. ikke forklares som en følge af de landgildeforhøjelser, der kunne (og blev) gennemført ved udskiftningen. Men skatter og hoveripenge (hvor sådanne skulle svares) vides at være steget, og da de driftmæssige forbedringer ved godset endnu ikke var gennemført, kan denne disharmoni i »fremskridtene« tænkes at have haft indflydelse på restancerens størrelse.

Det er nævnt, at der fra Dragsholm kun er meget få specificerede restancelister, men til gengæld findes to kvitteringsbøger, som har tilhørt fæstebønder under godset.⁴ Da der vistnok i det hele taget ikke er bevaret mange af disse kvitteringsbøger, og da de for Dragsholm helt undtagelsesvis giver os mulighed for at følge enkelt bønderes betalingsevne igennem fæsteperioden, skal deres indhold refereres i hovedtrækkene.

Den ene kvitteringsbog begynder helt tilbage i 1737, og dens ejermand var gårdfæster Niels Rasmussen i Fårevejle by. Det lykkes ham at betale alle sine afgifter til tiden lige indtil han i 1744 får fæste på en lidt større gård i Veddinge by i samme sogn. (Gården i Fårevejle havde htk. 8-0-0-1¹⁹/₃₆ tdr., mens gården i Veddinge havde htk. 9-0-1-2¹/₂ tdr.). Om det har været flytningen til den større gård eller evt. kvægsygen, der har slået denne bonde ud af sit gode spor, er ikke let at sige, men i hvert fald skylder han i 1746 28 rd. 5 mk. 3 sk., og i 1750 er restancen vokset til 62 rd. 2 mk. 12¹/₄ sk. Niels Rasmussen dør i begyndelsen af 1750'erne, og i 1753 gifter hans enke sig med en mand ved navn Lars Eriksen, som nu får fæstebrev på

gården.⁵ Gården var da i god stand med fuld besætning, og den eneste hjælp den ny fæster fik ved tiltrædelsen, var lidt hjultømmer. I kvitteringsbogen, der nu overgår til Lars Eriksen, kan man se at forgængerens restance hæftede ved gården. Lars Eriksen magtede ikke at betale noget af på denne restance, og for ham selv kneb det i de flg. år en del med at få de årlige 10 rd. i hoveripenge betalt. Formentlig har man fra godsets side opgivet at få ham til at betale forgængerens restance, for i 1768 fik han den eftergivet. Selv skyldte han da kun 10 rd., og indtil 1773 betalte han alt rettidigt. Også de flg. år gik det nogenlunde, og da han ved birketinget i 1786 skulle tilstå sin restance var den forholdsvis beskeden, nemlig 18 rd. 2 mk. 3 sk. (korn og penge). Herefter voksede hans restance imidlertid, så den i 1789 var 65 rd. 2 mk. 7 sk. samt 2 tdr. rug, 34 tdr. 2³/₄ skp. byg, 12 tdr. 4 skp. havre og 2 skp. vikker. Her slutter kvitteringsbogen, og det er ikke muligt at se, om denne fæsters restancer fra nu af er fortsat med at stige.

Den anden af de bevarede kvitteringsbøger har kun tilhørt én gårdfæster, nemlig Oluf Madsen i Brokøb i Holmstrup sogn. Han fæstede i 1755 en forsiddergård, som sikkert har været i dårlig stand, for ved tiltrædelsen eftergives han det første års landgilde og hoveripenge, og indfæstning slap han også for. Kvitteringsbogen omfatter tidsrummet 1756–99. I 1756 havde Oluf Madsen 20 rd. i restance, i 1760 var restancen 82 rd., i 1765 117 rd., i 1770 173 rd., i 1775 210 rd. og i 1780 214 rd. Ved denne tid ser det ud til, at han har fået eftergivet en hel del af sin restance, og i resten af den periode, bogen dækker, betaler han stort set, hvad han skal til tiden.

Ovennævnte to eksempler på restanceforløb er næppe typiske – alene af den grund, at der er tale om lange fæsteperioder, som traditionelt er mere stabile også i økonomisk henseende end de korte. Begge eksempler viser dog det meget karakteristiske, at det var svært at få en allerede eksisterende restance betalt, enten det var fæsterens egen, eller en der var overtaget fra forgængerens ved gården. En beskeden restance blev hurtigt stor, fordi der næsten aldrig var år, hvor overskuddet rakte til andet end den strengt nødvendige føde til dyr og mennesker samt årets afgifter. Men viste fæsteren lidt god vilje, og fik han i en periode betalt årets skatter og afgifter, har der været gode chancer for at få en del af den gamle restance slettet, sådan som begge de ovennævnte fæstere under Dragsholm fik.

Særlig ved et proprietærgods som Dragsholm vil man på forhånd forvente, at skatterne først blev inddrevet. Kun en enkelt af de bevarede restancelister er specificeret, så det kan ses, hvori restancerne bestod. Af 113 gårdfæstere med restance i året 1748–49 skyldte 69 både landgilde (og evt. hoveripenge) og skatter. 40 skyldte fæsteafgifter, men ingen skat, og kun 4 skyldte skat og ellers intet.⁶ Det almindeligste var restancer af alle slags, men herefter er det mest almindeligt kun at skyldte de egentlige fæsteafgifter. Dette bekræfter altså, at det var fæsteafgifterne, man først undlod at betale, når det kneb.

Mageskiftet med kronen i 1782 fik en vis indflydelse på restanceforholdene ved Dragsholm. I en efterskrift til en liste over den gamle pengerestance til 22/9 1788 samt over de skatter, der endnu manglede at blive betalt af årets julikvartal, skriver Dragsholms daværende forvalter (ridefoged) Tolderlund: » . . . især finder jeg de, som har hørt kongen til, mest tilbageholdende med at erlægge deres skyld til rette tider og når påfordres.« Og lidt senere sammesteds: » . . . thi at de nu ingen penge har, nemlig Ordrup og Kårup mænd, synes jeg ikke rimeligt, da det er om sommeren de skal have deres afgifter af kreaturerne, og ikke som de andre bønder af kornet. I det ringeste måtte de dog kunne betale noget på denne tid.«⁷ Restancelisten viser faktisk, at restancerne er størst i de byer, Dragsholm helt eller delvist havde overtaget fra kronen. Hvor bønderne i Fårevejle, Ris, Vallekilde, Bjergesø og Starreklinte som oftest kun skyldte nogle få rd. havde bønderne i Veddinge, Kårup, Ordrup og Vejleby gennemgående langt højere restancer (20–60 rd.).

Dette lille hjertesuk fra Dragsholmforvalteren peger hen mod den ret forskellige »restancepolitik«, der førtes ved de to godser i Ods-

I regnskaberne fra *Odsherreds gods* findes for de fleste år inden for perioden 1750–1800 udførlige specifikationer over restancer af alle slags. Det er derfor i langt højere grad end ved Dragsholm muligt at tegne et billede af restancernes svingninger og sammensætninger. De muligheder, dette meget store materiale giver, er i denne sammenhæng langt fra udnyttet tilstrækkeligt, da hovedsigtet har været at trække nogle store linier, som kan gælde for godset i almindelighed.

Tabel 2 s. 137 viser de samlede restancer af alle slags, år for år i perioden 1750–1800. Sammentællingerne stammer fra de årlige regn-

Tabel 1. Samlede restancer til Dragsholm gods (diverse år).

År (1/5-30/4)	Penge Rd.	Byg Tdr.	Havre Tdr.	Rug Tdr.
1750-51.....	1221	361	32	
1751-52.....	1261	360	32	1
1753-54.....	1033	289	7	3
1754-55.....	1356	390	16	5
1755-56.....	1223	429	29	10
1757-58.....	606	442	15	6
1758-59.....	508	292	4	
1759-60.....	615	561	26	1
1762-63.....	757	341	6	
1763-64.....	613	205	1	
1765-66.....	753	234	4	1
1772-73.....	501	122	4	
1773-74.....	584	163	9	
1785-86.....	829	216	62	8
1786-87.....	1078	481	118	18
1787-88.....	1067	574	166	23
1788-89.....	1328	1003	231	34
1/11, 1793.....	2633	1482	303	67
1/5, 1794.....	2077	964	191	51
1/5, 1795.....	2208	1024	191	63

skaber og omfatter for pengerestances vedkommende også husfæsteres restancer. Disses andel af restancen var indtil ca. 1790 ret ubetydelig, men nåede herefter op på 2-3000 rd.

Da pengerestanten er bedst belyst i regnskaberne og de to grupper restancer i øvrigt i hovedtrækkene følger samme udvikling, skal først og fremmest pengerestanten følges.

Restancesummerne er indtil 1762 kun i meget ringe grad gårdfæsterestancer. En væsentlig del af beløbet skyldes nemlig en ubetalt skat af Ellinge skov. Kronen havde siden 1733 ligget i strid med Dragsholms ejer, om hvem der skulle betale skatten af jorden, og da man fra kronens side mente, at Dragsholm burde betale, opførte man hvert år beløbet som restance. I 1762 kom sagen for højesteret, og Dragsholm fritoges for skatten, hvorfor den ikke længere figurerer i restancelisterne.⁸ Foruden disse skatter bestod restancerne i 1750'erne af en gæld, den kgl. bygningsinspektør Fortling havde pådraget sig ved køb af en jord i Klint.⁹

Tabel 2. Samlede restancer til Odsherreds gods 1750–1800.

År	Penge rd.	Rug tdr.	Byg tdr.	Havre tdr.
1750.....	92			
1751.....	121			
1752.....	52			
1753.....	54	2	1	14
1754.....	57	2	1	14
1755.....	115	3	6	23
1756.....	117	3	6	23
1757.....	64	2	2	5
1758.....	132	2	2	6
1759.....	68	2	2	7
1760.....	126	3	2	6
1761.....	131	3	2	6
1762.....	190	3	2	7
1763.....	464			
1764.....	380			
1765.....	264			
1766.....	297			
1767.....	317			
1768.....	482			
1769.....	662			
1770.....	660			
1771.....	1375			
1772.....	1465		353	149
1773.....	427		63	13
1774.....	242			
1775.....	168			
1776.....	848	13	398	67
1777.....	938	7	269	52
1778.....	1019	6	249	34
1779.....	2215	6	354	83
1780.....	3578	6	407	144
1781.....	4087	12	383	157
1782.....	3667	6	370	117
1783.....	4541	311	1906	643
1784.....	8410	396	2982	1354
1785.....	8796	486	2946	1279
1786.....	10855	583	3362	1400
1787.....	11968			
1788.....	14743	682	3856	1895
1790.....	18693			
1791.....	13264	542	4537	1691

(Tabel 2. Samlede restancer til Odsherreds gods 1750–1800 fortsat).

År	Penge rd.	Rug tdr.	Byg tdr.	Havre tdr.
1792.....	14267	517	4354	1613
1793.....	14267	614	4654	1719
1794.....	13881			
1795.....	13807	590	4758	1752
1796.....	17067	562	4575	1703
1797.....	17700	529	4295	1525
1798.....	19825	491	3885	1382
1799.....	19619			
1800.....	16969	458	3414	1296

I 1763 var de hidtil ubetydelige bonderestancer vokset en del, hvilket muligvis skyldes en såkaldt misvækst i sommeren 1768.¹⁰ I de flg. år falder restancerne lidt igen, men fra 1768 til 1772 er de atter stigende. Begyndelsen af 1770'erne var næsten overalt i landet dårlige høstår, og mange steder var kvægpesten blusset op igen. At det også var dårlige tider ved Odsherreds gods vidner restancerne i sig selv om, men der er også et mere konkret vidnesbyrd. Godsforvalteren indsender 24/5 1774 en ansøgning til Rentekammeret for at bede om restanceeftergivelse for nogle bønder. Som årsag til deres fattigdom nævner han netop kvægsygen og misvæksten. Af hans henvendelse til Rentekammeret forstår man i øvrigt, at man der har anmodet ham om »alvorligt at påse restancernes inddrivelse«. ¹¹ Selv giver han lidt stolt udtryk for, at han dog nu i 1774 har fået nedbragt restancerne meget (jfr. tabel 2 s. 137), men at det skal blive endnu bedre.

Det blev det også et enkelt år, men herefter stiger restancerne næsten hvert eneste år indtil år 1800.

Fra 1775 omfatter restancelisten også Anneberggårds gods. Da kongen købte godset, var det uden restance, men da det var meget tørt i sommeren 1775 høstede heller ikke bønderne ved dette gods ret meget, og resultatet blev, at mange kom bagud med betalingen.¹² Tallene for perioden efter 1775 må vurderes i erindring om at det samlede gods nu var godt 300 tdr. htk. større end i årene forud.

Forvalteren søger i hvert års restanceliste at forklare og undskylde de stadig voksende restancer. I 1776, hvor restancerne viste stigende tendens, gør han udførligt rede for, hvorfor det er gået sådan. Man-

ge steder havde man det foregående år ikke fået pløjet ordentligt, da hestene havde været afkræftede p.g.a. mangel på foder, og følgelig var høsten mange steder blevet meget ringe. Hertil kom, at kornpriserne var faldet noget i forhold til tidligere, og det bevirkede, at bønderne havde haft vanskeligere ved at klare afgifterne end ellers.¹³ I midten af 1780'erne er situationen forværret: »Siden 1778 har der i Odsherred ingen frugtbar høst været, men i særdeleshed avlede bønderne i 1783 i almindelighed så ringe af alle slags korn, at størstedelen ikke engang havde føde til påsken 1784. De måtte, fordi de intet foder havde, sælge kvæget før vinteren for hvad lidet, de deraf kunne få. Hestene blev så udhungrede, at mange døde, og de der blev tilbage var så svækkede, at de dårligt kunne bruges til at pløje med, før græsset kom.«¹⁴ Ved at læse disse kommentarer får man en tydelig fornemmelse af, hvordan det ene dårlige år førte det andet med sig, og balancen mellem almindelig fattigdom og direkte nød har for de fleste været hårfin, fordi de intet ejede eller avlede, som ikke var en livsbetingelse.

Særlig hårdt ramte misvækstår de byer, der i forvejen var »skuffelige«. Tabel 3 s. 140 viser *gårdføsternes* samlede pengerestance for hvert tiende år, specificeret for byer og sogne. Man vil her kunne se, hvordan visse byer, hovedsagelig i Vig, Egebjerg og Rørvig sogne skiller sig ud ved en næsten eksplosionsagtig stigning i restancerne.

Den side af landboreformerne, der fra starten havde fået størst opbakning fra snart sagt alle kredse, var udskiftningen, grundforbedrende foranstaltninger samt driftomlægninger, og man var helt på det rene med, at sådanne foranstaltninger måtte iværksættes i Odsherred, om forholdene skulle blive bedre, og dermed restancerne nedbragt. Et udtryk for denne holdning var den kgl. resolution af 27/10 1777, der fastslog, at når godset i Odsherred skulle forblive under kronen, måtte det »sættes på god fod«.¹⁵ *Abildøre* i Egebjerg sogn hørte til de byer, der i restancelisterne altid fik kommentaren »skuffelig«, og den blev en af de første byer under Odsherreds gods, hvor man for at nedbringe restancen i 1777-resolutionens ånd tog kampen op mod den onde cirkel, der kendetegnede de »skuffelige« byers økonomi. I restancelisten for 1779 hedder det om denne by: »Denne bys beboere er ved nogle års misvækst gerådet i så yderlig armod, at de næsten aldeles intet har kunnet betale, desårsag er byen tagen under

Odsherreds gods:

*Tabel 3. Gårdfæsternes samlede pøngerestancer for hvert 10. år
i perioden 1750–1800.*

By	År	1750	1760	1770	1780	1790	1800
		Rd. Sk.	Rd. Sk.	Rd. Sk.	Rd. Sk.	Rd. Sk.	Rd. Sk.
Asnæs	u. Dragsh.	u. Dragsh.	u. Dragsh.			892 93	283 16
Tolsager	–	–	–			516 69	201 85
Høve	d.u.D.	d.u.D.	d.u.D.	81	31 89	370 43	373 74
Åstofte	4 92		9 62		35 81	229 78	153 60
Asnæs sg.	4 92		10 47		67 74	2009 91	1012 43
Grevinge			38 67		30 55	702 50	153 82
Gundestrup	8 83		2 54		21 77	522 14	
Plejerup					2 32	186 38	21 7
Engelstrup			10 46		15 8	245 41	22 37
Atterup	2 79		2 8		50 79	413 60	157 2
Sneglerup			14 49		32 34	325 88	155 3
Prejlerup			33		33 10	260 8	99 68
Ostrup			5 61		18 58	55 60	12 87
Holte						193 50	146 45
Frenderup			21 37		27 45	26 14	19 74
Herrestrup					43 77	162 32	
Torrendrup						36 43	
Grevinge sg.	11 67		105 67		275 91	3130 18	788 21
Kelstrup			19 23		47 88	715 48	226 14
Jyderup			10 68		37 13	644 7	541 5
Hønsinge			3 91		210 21	1280 76	1224 46
Lille Egebjerg					5 87	210 84	93 81
Sidinge					50	396 30	240 73
Rode						227 58	202 24
Eskildstrup					26 29	103 87	38 60
Kollekolle					33 61	183 97	76 70
Bognæs					29 29	149 15	99 54
Sejstrup						32 81	
Vig			18 65		30 8	1556 80	421 8
Vig sg.			52 55		471 72	5492 87	3164 53
Egebjerg					11 21	78 2	113 91
Ledstrup						33 24	17
Glostrup					25 32	43 83	67 30
Gelstrup			23 10			110 3	351 14
Hølkerup			23		6 50	14 55	179 26
Ulkerup			23 53		33 78		
Frostrup						8 27	14 81

(Tabel 3 fortsat).

	1750	1760	1770	1780	1790	1800
Abildøre	8 90		7 41	207 29	487 73	97 23
Bøsserup				10 29	28 11	109 59
Stokkebjerg					22 18	62 31
Bråde			62 86	10 41		
Unnerud				18 23		50 63
Egebjerg sg.	8 90		139 94	323 15	826 8	1063 34
Asmindrup				81 49	350 23	495 6
Svinninge			31 86	92 10	100 93	647 59
Skaverup					62 3	168 93
Brændt				6 55	31 56	25 54
Asmindrup sg.			31 86	180 18	544 79	1337 22
Højby	49		5	21 20	403 47	443 75
Tengslemark				19 85	358 80	289 74
Sonnerup			27		54 7	114 48
Holmstrup			5 54	14 91	192 7	75 81
Ebbeløkke					57 43	80 34
Stårup			22 42	2 82	48 62	53 78
Nygård			9 28	8	230 76	165
Nyrup			44 16	7 18	71 72	23 18
Klint					26 62	14 22
Gudmindrup				27 84	163 35	538 57
Stenstrup				4 58	477 72	957 67
Lumsås				11 20	501 22	1525 41
Højby sg.	49		86 71	74 8	2586 15	4281 95
Rørvig	1 64		12		187 73	256 43
Nakke	7 71		11 34		1244 43	705 24
Rørvig sg.	9 39		23 34		1432 20	961 67
Overby	1 73		15 92	12 92	221 50	607 31
Yderby			3 52	10 7	234	657 69
Odden sg.	1 73		19 48	23 3	455 50	1265 4
Hørve			83			
Vejleby				11 53		
Hørve sg.			83	11 53		
Kårup			12 78	7 38	u. Dragsh.	u. Dragsh.
Ordrup			1 32	24 60	—	—
Veddinge			1 32	17 95	—	—
Fårevejle sg.			15 46	50 1		
<i>Ialt i alle sogne</i>	<i>37 27</i>		<i>482 58</i>	<i>1465 74</i>	<i>16477 80</i>	<i>13874 49</i>
<i>Antal gdf. m. restancer . . .</i>	<i>10</i>	<i>0</i>	<i>70</i>	<i>158</i>	<i>384</i>	<i>244</i>

ny og bedre inddeling, hvorved dens avl allerede i år, som det første år er begyndt at bedres.«

Gårdfæsterrestancerne i tabel 3 er bedst sammenlignelige for årene 1790 og 1800, fordi godsets hartkornsstørrelse var uændret. I Asnæs, Grevinge, Vig og Rørvig sogne var restancerne i 1800 betydelig lavere, end de havde været 10 år før, hvorimod restancerne for sognene som helhed var højere i 1800 i Egebjerg, Asmindrup, Højby og Odden. Enkelte byer i disse sogne viste dog faldende restancer, det gælder f. eks. Abildøre i Egebjerg sogn, som tidligt var blevet nyinddelt.

Denne forskel mellem sognene har sikkert en vis forbindelse med udskiftningstidspunkterne. Det kan således nævnes, at Asnæs og Grevinge sogne, som havde faldende restance i 1800 var blandt de tidligst udskiftede på godset (slutningen af 1780'erne), mens f. eks. Højby sogn først blev udskiftet omk. 1800. Ved denne tid var Asnæs og Grevinge sogne begyndt at høste udskiftningens frugter.

Gårdfæsternes samlede pengerestancer var i 1790 16.477 rd., men kun 13.877 rd. i år 1800. Det er altså ret tydeligt, at forholdene økonomisk set var under stabilisering for en hel del af kronbønderne i Odsherred.

I de perioder i slutningen af århundredet, hvor restancerne var særlig høje, var der i udstrakt grad tale om *skatterestancer*. Det er karakteristisk, at flertallet af bønderne i en by ofte ses at skyldes skatter fra de samme år, et forhold der f. eks. kan skyldes, at hele byen de pågældende år har været ramt af uheld. Der er for de fleste byer en ret stor overensstemmelse m.h.t. det antal år, de enkelte bønder i en by er bagud med deres skat. F. eks. var i 1790 2–3 års skatterestance typisk for de bedst stillede byer (bl. a. i Grevinge og Asnæs sogne), hvorimod 7–8 års restance ikke var ualmindeligt i de dårligste byer i den nordlige del af Odsherred, hvor jordens bonitet lå lavere (f. eks. visse dele af Vig og Rørvig sogne).

Man tør vist regne med, at disse mange års restance med skatterne kun er blevet tolereret, fordi de pågældende bønder var fæstere under kronen. Ganske vist blev slutresultatet for en del, at de blev sat fra deres fæstegårde, men det skete i mange tilfælde først efter at de tilsyneladende helt var holdt op med at betale deres årlige afgifter. Det er tidligere omtalt, at forsiddelsesprocenten ved Odsherreds gods var forholdsvis høj lige omk. 1800 (se tabel 1 c s. 37). Grunden

hertil er bl. a. at på dette tidspunkt ville man have ryddet op i de store restancer, og det kunne i en hel del tilfælde næppe ske uden at en del måtte forlade deres fæstegårde. Allerede i marts 1790 gav Rentekammeret besked om at alle fæstere, som var 3 år eller mere bagefter med deres betalinger skulle tiltales for retten. Dog skulle der tages særlig hensyn til de mest duelige, og der skulle efter omstændighederne vises »forsvarlig dilation og skånsel, som og at ikke for mange eksekutions- og forsiddelsesforretninger på engang skulle drage til følge, at der blev mangel på nye fæstere.«¹⁶ Man skal altså ikke forledes til at tro, at den omtalte dilation og skånsel udelukkende skyldtes hensyn til fæsterne.

Disse påbud førte foreløbig ikke til nogen nedgang i restancerne og i et brev fra amtmand Løvenskiold dateret 8/3 1796 gøres den kgl. godsforvalter og inspektør Trojel bekendt med, at Rentekammeret beder ham »uopholdeligen, for så vidt det kan lade sig gøre uden at sætte de skyldige ud af stand til forsvarligen at drive deres steders avlsbrug, at inddrive restancen.«¹⁷

Netop i disse år blev der jo ofret store summer på udskiftningen af godset, og der kan derfor – og af mange andre grunde – nok have været behov for at få de retmæssige indtægter af godset hjem.

Sammenligning af restanceforholdene ved Dragsholm og Odsherreds gods er kun delvis muligt, da oplysningerne for Dragsholm er noget sparsomme. Der kan dog konstateres visse ligheden – og især forskelle – som bør trækkes frem.

I 1750'erne var der ret høje restancer ved Dragsholm, hvorimod disse var ubetydelige ved krongodset. I 1760'erne ser man ved begge godser restancelister uden voldsomme udsving. Ved Dragsholm er restancerne faldet noget, men ligger dog forholdsvis højere end ved krongodset. De dårlige høstår omk. 1770 slår stærkt igennem ved Odsherreds gods, men om dette også er sket ved Dragsholm kan ikke afgøres, for regnskaberne mangler. Den stigning i restancen, der her for alvor sætter ind i midten af 80'erne og som i hvert fald varer til midten af 90'erne, synes at løbe parallelt med udviklingen på krongodset, om end restancerne her accelererer hurtigere og når langt højere op – ikke blot nominelt, men også i forhold til godsernes størrelse. Den mest nærliggende forklaring på denne forskel må være, at den private godsøkonomi ikke kunne holde til så store restancer som krongodsøkonomien, der havde kongens kasse at tære på.

Forstrækninger

Lånekorn til vårsæden

Det er allerede i forbindelse med fæsteforholdene ved de to godser omtalt, hvorledes ikke så få fæstere fik hjælp ved fæstets tiltrædelse. Men dermed var ikke alle problemer løst, for selv fæstere, der havde fået en god start kunne senere komme i uføre; nogle af årsagerne er omtalt ved restancerne i forrige kapitel. Alternativet til at udsætte disse bønder var at give dem den nødvendige hjælp, så de kunne komme på fode igen. Hjælpen kunne, som vi har set, bestå i eftergivelse af gamle restancer, men den kunne også bestå i lån af sædekorn eller et kontant tilskud til f. eks. køb af nye heste, udbedring af bygningsskader eller andet.

Et særligt dårligt høstår kunne for mange bønder betyde, at de det flg. forår ikke havde tilstrækkeligt korn til udsæden. Da det var i godsejerens og bondens fælles interesse at markerne blev tilsået, var det naturligt, at bønderne som lån fik tilskud fra hovedgårdens kornmagasiner. (Denne afhængighed bøndergods og hovedgård imellem blev i datidens debat ofte brugt som et forsvar for den bestående struktur, idet man ikke mente, at bøndernes drift var mulig uden den nære tilknytning til hovedgårdenes »forrådskamre«).¹

Både ved Dragsholm og Odsherreds gods var det såre almindeligt, at en større eller mindre del af fæsterne modtog »lånekorn«. Da det altid drejede sig om tilskud til vårsæden var det kun byg og havre, der udlåntes. Renten for at låne var i Odsherred som andre steder 1 skp. pr. lånt td. korn, og meningen var, at det lånte skulle tilbageleveres med dette »opbud« umiddelbart efter høst samme år.

Specifikationerne over lånekornet findes naturligvis ved regnskaberne, og det betyder desværre, at man for *Dragsholms* vedkommende også på dette område har et noget spredt og ufuldstændigt materiale, men for en del år inden for perioden kendes dog det kvantum byg og havre, der udlåntes. Derimod er det kun for den senere del af perioden, det kan oplyses, hvor mange bønder, der hvert år lånte. I

Tabel 1. Korn udlånt til bønderne ved Dragsholm (div. år, korn i tdr.).

År	Byg	Havre	Bønder	År	Byg	Havre	Bønder
1750.....	737	250	–	1766.....	364	70	–
1751.....	678	221	–	1772.....	299	43	–
1752.....	677	230	–	1773.....	298	54	–
1753.....	615	211	–	1774.....	226	0	–
1754.....	521	141	–	1785.....	207	59	41
1755.....	654	182	–	1786.....	312	136	57
1756.....	660	185	–	1787.....	274	134	38
1757.....	628	173	–	1788.....	228	74	30
1758.....	653	188	–	1789.....	241	67	35
1759.....	592	186	–	1790.....	137	118	33
1760.....	654	196	–	1791.....	38	14	8
1763.....	507	156	–	1792.....	23	4	7
1764.....	338	103	–	1793.....	0	0	–
1765.....	376	101	–	1794.....	14	14	4

tabel 1 s. 145 er disse oplysninger samlet, og det ses, at de årlige forstrækninger i 1750'erne og i begyndelsen af 1760'erne svingede omk. 700–900 tdr. korn. Herefter er kornmængden faldende, og denne udvikling synes at kulminere i begyndelsen af 1790'erne, hvor intet, eller meget lidt, udlånes. Desværre er der ikke fundet oplysninger om evt. udlånt korn for perioden efter 1794, så det kan ikke ses, om den faldende tendens fortsætter.

En samlet synsforretning over Dragsholm gods fra 1785 kan sammenlignes med en specificeret liste over de bønder, der samme år lånte korn.² I synsforretningen er det angivet ud for hver enkelt bonde hvor meget, der regnedes som normal udsæd,³ og ved at sammenholde disse oplysninger med lånekornslistens kan man få et indtryk af hvor stor en del af udsæden, der gennemgående låntes. Det viste sig, at mindre end $\frac{1}{3}$ af godsets bønder lånte korn det år, og af de 41, der lånte fik 30 mindre end halvdelen af udsæden, mens 8 fik halvdelen eller mere. Kun 3 bønder fik til hele udsæden. I år hvor den samlede udlånte mængde korn var større, har der naturligvis dels været en større del af godsets bønder, som måtte låne, og dels har en større del end i 1785 lånt til det meste af udsæden.

Ved *Odsherreds gods* var det i flere perioder meget almindeligt, at bønderne lånte korn til vårsæden. Indtil slutningen af 1780'erne er der ved så godt som hvert eneste års regnskaber lister over det

Tabel 2. Korn udlånt til bønder ved Odsherreds gods (korn i tdr.).

År	Byg	Havre	Bønder	År	Byg	Havre	Bønder
1750.....	111	187	54	1770.....	372	395	158
1751.....	77	101	44	1771.....	1201	996	296
1752.....	52	137	50	1772.....	1202	589	?
1753.....	29	117	43	1773.....	697	480	190
1754.....	0	0	–	1774.....	195	94	64
1755.....	97	24	20	1775.....	160	47	40
1756.....	67	30	19	1776.....	280	439	127
1757.....	19	6	8	1777.....	411	399	136
1758.....	0	272	?	1778.....	237	203	90
1759.....	29	170	73	1779.....	646	296	177
1760.....	0	389	153	1780.....	271	339	116
1761.....	33	38	14	1781.....	538	410	164
1762.....	34	61	31	1782.....	476	726	231
1763.....	199	312	144	1784.....	1095	711	354
1764.....	103	87	50	1785.....	745	383	?
1765.....	241	149	81	1786.....	1575	820	?
1766.....	201	102	59	1787.....	980	613	?
1767.....	281	99	?	1788.....	142	153	?
1768.....	250	243	108	1789.....	1326	867	?
1769.....	187	108	49	1790.....	328	56	?

udlånte korn. Efter 1787 er der ikke fundet oplysninger om udlånt korn i godsregnskaberne, men derimod i godsets kopibøger. Disse slutter imidlertid i 1790, og for de sidste 10 år af århundredet har det desværre ikke været muligt at finde oplysninger om evt. udlånt korn.

Tabel 2 s. 146 viser på tilsvarende måde som tabel 1 for Dragsholm, hvor meget – og til hvor mange – der udlåntes af byg og havre.

Man ser, at der i forhold til godsets størrelse kun udlåntes beskedne mængder i 1750'erne og begyndelsen af 1760'erne. Herefter udlånes en del mere. I årene 1771–72 stiger mængden kraftigt, men falder igen i de gode år i midten af 70'erne. Den største mængde udlånes i 1786. I modsætning til tallene for udlånt korn ved Dragsholm, viser disse fra krongodset en tydelig overensstemmelse med hovedtrækkene i restancernes svingninger igennem perioden (se tabel 2 s. 137), hvilket egentlig ikke er overraskende. F. eks. stiger både restancer og lånekorn kraftigt i forbindelse med de dårlige år i begyndelsen af 70'erne, og noget tilsvarende kan iagttages efter den mislykkede høst

i 1785. Det viser sig ved sammenligning med restancelisterne, at de, der skyldte mest, også var de, der lånte mest. Der er ofte navnesammenfald mellem de to typer lister, men særligt efter de helt dårlige høstår måtte mange ellers gode betalere låne korn. I den senere del af perioden er det tydeligt, at en langt større del af kronens bønder lånte korn end tilfældet var ved Dragsholm. Dette er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at behovet ikke har været lige så stort der, men godsets kornbeholdninger har næppe været så udtømmelige, som kronens. Måske har bønderne også vidst, at de måtte gemme til foråret, hvis de ville være sikre på at få sået det flg. forår. Omvendt har kronbønderne måske vidst, at muligheden for at låne altid var tilstede. I Rentekammeret var man dog ikke interesseret i, at denne opfattelse skulle bestå hos bønderne, og i foråret 1780 indskærpede man forvalteren for Odsherreds gods, at han måtte vænne bønderne af med at låne korn. Man henviste i øvrigt til, at dette allerede var sket ved kongens andre gods.⁴

Forstrækninger til anskaffelse af heste

Ved omtalen af fæsteforholdene (s. 64) er det påvist, at der ved Dragsholm meget ofte blev givet de nye fæstere hjælp bl. a. i form af kreaturer, landgilddefrihed m. m.; det skete såvidt det kan ses ikke helt så ofte ved krongodset. Her synes man derimod at have været mere tilbøjelig til at give hjælpen i løbet af fæsteperioden, hvad listerne over kornforstrækningerne også peger i retning af.

I godsregnskaberne fra *Dragsholm* finder man dog af og til en bemærkning om, at en fæster har fået en eller flere heste »til avlingens fortsættelse«, hvilket tyder på at hjælpen er givet i løbet af en fæsteperiode.⁵ Muligvis har en sådan hjælp forekommet noget hyppigere end man har mulighed for at konstatere det, men mange godsregnskabsbilag mangler, hvorfor selve regnskabets poster, som kunne tænkes at indeholde sådan hjælp til bønderne, ikke altid kan uddybes nærmere. Denne evt. fejlkilde kan dog ikke ændre indtrykket af, at hjælpen til fæsterne i hovedsagen blev givet ved fæstets begyndelse.

De mange bilag til godsregnskaberne samt godsjournaler og kopi-bøger viser, at mange bønder under *Odsherreds gods* fik hjælp til indkøb af nye heste. Når en sådan hjælp blev bevilget, var det som re-

gel, fordi de pågældende »uforskyldt« havde mistet deres heste. Af hestesygdomme synes særlig »sniven« at have været udbredt, og den angreb i perioder mange heste så hårdt, at de enten døde eller måtte slås ned – det sidste vistnok til hindring af den videre smitte. Havde der været ildebrand på en gård, var det ofte gået ud over både heste og kreaturer, og man ser derfor, at en del af den brandhjælp, godset gav, bestod i penge til indkøb af andre heste. Hestehjælpen kunne i udflytningsperioderne også være en del af den »undsætning« godset bragte udflytterne.

Indtil 1776 fik bønderne efter al sandsynlighed sjældent forstrækninger til heste, men det skete dog. F. eks. fik en fæster i Frenderup by i Grevinge sogn 40 rd. til »bæsters indkøb« og nogle »brandlidte« bønder i Rørvig fik penge til samme formål.⁶

Det er vigtigt at understrege, at den hjælp bønderne fik sjældent dækkede de tab de havde lidt. Havde en mand mistet 3 heste, fik han måske penge af godset til køb af 1.⁷ At man ikke altid uddelte tilskud med rund hånd tyder flg. på: I 1782 havde en del bønder i Asmindrup mistet heste, og da de ikke selv havde haft råd til at købe sig nye, havde de ansøgt om hjælp. Forvalter Jacob Hansen indkøbte i første omgang blot to heste til de mest trængende, da priserne på heste var høje. Det var så hans agt at købe heste til resten, når priserne blev mere normale. Og for at få markarbejdet til at glide havde han ladet de hoverifri af de ramte bønder pløje for de øvrige. For denne betænksomhed roses han af Rentekammeret.⁸

Særlig i 1780'erne viser kilderne, at ansøgningerne om hestehjælp var i stigning. Nøden på dette område skyldtes både sygdom og fodermangel. Langt fra alle fik den hjælp de bad om, således fik nogle Rørvig-bønder, som var hoverigørende til Anneberg, afslag med den begrundelse, at de muligvis snart blev fri for hoveri, og i så fald måtte de kunne klare sig.⁹ Det er helt karakteristisk, at bevillingerne til hestehjælp gik lettere igennem, hvis det drejede sig om hoveribønder. Dernæst syntes det heller ikke uden betydning om en ansøger kunne betragtes som en god bonde (d.v.s. en god betaler). Om en bonde i Asnæs, som havde søgt, og fik, et par vognheste, hedder det i bevillingen fra Rentekammeret, at han får 30 rd. »i betragtning af, at han er en vindskibelig og brav bonde.«¹⁰

I slutningen af 1780'erne var der flere år medgået op imod 1000 rd. til bøndernes hestehjælp. Når forvalter og amtmand anbefalede

ansøgningerne gik de i reglen igennem, men f. eks. i 1787 beder man amtmanden grundigt undersøge, om behovet virkelig er så stort, som mængden af ansøgninger tyder på. Man giver udtryk for at tilskudene til heste syntes at have taget overhånd, og man mente, at bønderne blot havde fået for vane at søge om hjælp! Det pålægges amtmanden at forsøge at afskaffe ordningen, »da den kgl. kasse ellers derved for meget måtte blive bebyrdet.«¹¹

De nærmestfølgende år kunne hjælpen dog ikke afskaffes, idet sygdom tog hårdt på hestebestanden i årene 1789–93. Regnskaberne viser, at der blev gjort forsøg på at standse den smitsomme sygdom. I 1789 blev der givet 133 rd. til »kur« af syge heste, men det har dog ikke udryddet sygdommen, for et par år efter må der atter investeres i behandling af heste. Sygdommen synes at have grebet stærkest om sig i Gudmindrup og Lumsås i Højby sogn. Efter midten af 90'erne hører man ikke mere til problemet, og kun ganske få får tilskud til dækning af tabet ved mistede heste.

Brandskadehjælp

Iflg. Danske Lov 3–13–10 måtte en fæster ikke forlade sin gård, hvis den var brændt, »men han bør med husbondens og bymændenes hjælp, om han selv ej haver middel dertil at opbygge gården eller huset, førend han må derfra flytte eller gården eller huset opsige.« Da næppe nogen bonde selv havde midler til at genopbygge en nedbrændt gård, var det husbondens (godsejerens) pligt at yde økonomisk bistand. De øvrige mænd i byen måtte så hjælpe med oprydning og genopbygning. Loven bød, at der skulle gives hjælp fra godset, hvis bonden ikke kunne klare situationen selv, men intet om under hvilken form det skulle eller kunne ske. Hvilken og hvor stor hjælp der blev givet, vil oftest kun kunne ses i bilagene til regnskaberne. Blandt de få bilag fra *Dragsholms* regnskaber findes intet, som kan belyse hjælpen efter brand, men i selve regnskaberne kan en og anden randbemærkning give lidt. 2 gårde i Kajemose i Holmstrup sogn var nedbrændt i 1761, og hver af fæsterne fik 1 års frihed for at betale skatter.¹² I 1785 var 3 gårde i Veddinge brændt, og her fik hver 3 års skattefrihed.¹³ Hertil kommer ganske givet for begge byers vedkommende en mere kontant hjælp i form af penge eller bygningsmaterialer.

Fra *Odsherreds gods* er der så mange bilag til belysning af brandhjælpen, at man klart kan inddele hjælpen i 3 grupper: 1. fritagelse for skat og landgilde i 1 eller flere år, 2. bygningshjælp, 3. inventarhjælp (herunder også genopbygning af besætning) og 4. tilskud til føde for dyr og mennesker. Hvor meget og hvor lidt der blev givet afhæng naturligvis af skadernes omfang.

Den almindelige brandhjælp pr. nedbrændt fag hus var i 1778 4 rd. for stuehuse og 2 rd. for udhuse, men hen i 1790'erne blev der i reglen givet det dobbelte eller mere.¹⁴

Selv om der blev ydet hjælp, har en ildsvåde i en by nok alligevel været et hårdt slag. Et vidnesbyrd herom er f. eks. forvalterens bemærkninger i restancelisterne om at denne eller hin bonde er kommet i restance, fordi han ikke blev tilstrækkeligt hjulpet efter en ildebrand.¹⁵

De mange regnskabsbilag fra *Odsherreds gods* giver et mangesidigt billede af alle de situationer, hvor bønder og husmænd havde mulighed for at få en hjælpende hånd. Her må først og fremmest nævnes forvalter Jacob Hansens ihærdige bestræbelser, navnlig i 1780'erne, for at få Rentekammeret til at eftergive de hårdest trængte deres kornrestance.¹⁶ Ramte en haglbyge en kornmark, var der gode muligheder for at bønderne i den pågældende by kunne slippe med at betale en del af deres landgilde.¹⁷

VIII.

Fæstegårdens økonomi. (Formueforhold, udsæd og høstudbytte samt kreaturholdet)

Der er i det foregående overvejende set på fæsternes forhold i nær sammenhæng med hovedgård og godsledelse, men de driftmæssige forhold ved gårdene hører også med i billedet, når man vil forsøge at ridse de økonomiske vilkår op, og det samme er tilfældet med fæsternes formueforhold. Hovedkilderne til oplysning om disse emner er godsernes skifteprotokoller, synsforretninger samt de årlige indberetninger om høsten.¹

Udover regnskaber, fæsteprotokoller, og hvad der ellers hidtil er benyttet, er skifter og synsforretninger nyttige for forståelsen af bøndernes økonomi og livsvilkår i bred forstand. Fra Dragsholm er der bevaret skifteprotokol fra 1790 og fra Odsherreds gods fra 1776. At disse protokoller begynder så relativt sent betyder, at resultater udtaget af dette materiale ikke på nogen måde kan repræsentere hele perioden 1750–1800. Samlede synsforretninger findes ikke fra Odsherreds gods, men derimod fra Dragsholm. Det drejer sig om en synsforretning fra 1785, der omfatter hele bøndergodset, og om en fra 1801, der kun dækker godset i Hørve, Vallekilde og Fårevejle sogne. Det har heldigvis vist sig, at disse synsforretninger kan supplere de fåtallige skifters oplysninger.

Da skifterne er hovedkilden til dette afsnit, og da deres indretning er medbestemmende for pålideligheden af de oplysninger, der kan hentes ud af dem, skal her indledningsvis gives en kort oversigt over den almindelige skifteprocedure og lovgivningen på dette område.

Skifteproceduren og skiftelovgivningen

Skiftejurisdiktionen tilkom godsejeren for det bøndergods, han ejede (ved krongods den kgl. godsforvalter²). Selve skifteforretningen blev dog overværet af den stedlige birkedommer eller herredsfoged. Af en

fæstebondens bo havde godsejeren efter forordningen 15/1 1701 forlods ret til at udtage flg.: »1 plov med 8 dygtige bæster, 1 vogn og harve med fornødent redskab og så mange tønder sædekorn af alle slags, som til gårdens sæd udkræves.«³ Formålet med denne bestemmelse var at sikre, at gården var i forsvarlig stand til efterfølgeren ved stedet. For ryttergods var der allerede 10/8 1695 udstedt en forordning med lignende indhold som 1701-forordningens. Der var dog en forskel m.h.t. kravet om besætning. På ryttergods krævedes der kun 6 heste, men til gengæld yderligere 2 stude, 3 køer og 6 får.⁴ Selv om Odsherreds gods allerede i 1718 var ophørt med at være ryttergods, er det dog denne forordning man henviser til i skifteforretningerne 1766–1800.

Ved skiftet skulle boets aktiver og passiver gøres op. Det første skete ved at boet senest 30 dage efter dødsfaldet blev »registreret og vurderet« af 2 »uvildige« mænd i overværelse af en repræsentant for godset. Der er såvel ved Odsherreds gods som ved Dragsholm en tendens til at vurdere boernes effekter for lavt; noget tilsvarende kan konstateres ved andre godser.⁵ Derimod blev de effekter, som godset fordrede af boet vurderet rigelig højt, hvilket i høj grad har bidraget til at passiverne som oftest blev større end aktiverne.

Når der ikke var arvinger efter den afdøde, blev boets effekter sat på auktion, og man ser da, at boet altid indbragte mere, end det var vurderet til. Noget sådant var tilfældet ved samtlige skifteauktioner både fra Dragsholm og Odsherreds gods.

Boets passiver, »udgælden«, var først og fremmest, hvad godset krævede som nødvendig besætning, redskaber og korn. Dertil kom kravet om erstatning for forringelse af gårdens bygninger, fæld. Til udgiftsiden hørte naturligvis også restancer til godset, hvis sådanne forekom, samt privat gæld (til købmand, smed eller karle). Endelig var der udgifterne til begravelsen. Godsets krav om erstatning for fæld kunne indtil forordningen 8/6 1787 uden kontrol påkendes af godsejeren selv. Da der dengang ikke eksisterede noget bevis for, hvordan gården havde været ved tiltrædelsen, kunne der i teorien, og vistnok også i praksis, kræves helt uhyrlige erstatninger. Disse og andre muligheder for misbrug skulle fæsteforordningen 1787 sætte en stopper for. Iflg. forordningen skulle godsejeren ikke længere selv kunne bestemme, hvad der skulle udtages af et bo, nu skulle hans fordringer godkendes af »stedets almindelige dommer« efter at der

var foretaget »lovlig« synsforretning af 2 af retten udmeldte mænd.⁶ Disse synsforretninger skulle vedlægges skifteprotokollerne, men det blev de nu ikke altid. I skifteprotokollerne fra Odsherreds gods findes ikke en eneste sådan synsforretning, og i skifteprotokollen fra Dragsholm findes nogle få.

Grunden til at der ingen skifteprotokoller findes fra Dragsholm før 1790 er sandsynligvis den simple, at der ingen protokol førtes over skifterne. En forordning 12/2 1790 om skifteforvaltningen påbyder under bødestraf, at skifteforvalteren (godsejeren) skal lade føre skifteprotokol. Det siges i forordningen, at der rundt om har været megen uorden, fordi en del kun har gjort optegnelser på løst papir i stedet for at føre protokol.⁷ Sandsynligvis har denne forordning bevirket, at man fik bragt orden i skifterne ved Dragsholm. Ved Odsherreds gods har der i hvert fald været ført skifteprotokol fra 1769–75; selve protokollen er dog gået tabt, og den ældste protokol begynder 1776.

I de tilfælde, hvor arvingerne var enige efter en slægtninges død, og hvor der ikke var umyndige arvinger, blev der som regel ikke foretaget nogen registrering af boet. Ved Odsherreds gods skulle den kgl. forvalter i disse tilfælde give tilladelse til, at der intet skifte blev holdt. I skifteprotokollen kaldes disse private skifter »samfrændeskifter«. Begrundelsen for at undlade egtl. skifte var i reglen, at boet var så fattigt, at alle var sikre på at der ikke blev noget at arve. For Odsherreds gods var der i den 25-årsperiode, skifteprotokollen dækker, for gårdfæsterboernes vedkommende 44 private skifter og 279 almindelige skifter. Skifteprotokollen fra Dragsholm (1790–1800) viser for gårdfæstere 7 private skifter og 32 almindelige. Ved Dragsholm blev der dog ret ofte foretaget en vurdering af boet, selv om skiftet var privat, og ved de forskellige gennemsnitsberegninger i det flg. vil tal fra disse vurderinger naturligvis blive medregnet. Derimod må for begge godser skifter uden vurdering og registrering lades ude af betragtning.

Formueforhold

I langt de fleste boer blev der intet tilovers til arv, når indgæld og udgæld blev sat op mod hinanden. Ud af 279 skifter i gårdfæsterboer ved *Odsherreds gods* var der kun overskud til arv i 27 tilfælde

– d.v.s. i 9,6 %. Af 342 skifter i husmands- og indsidderboer samt skifter efter tjenestefolk, ligeledes fra Odsherreds gods, var der kun 32, der havde overskud, altså 9,4 %. For tiåret 1790–1800 var de tilsvarende procenter for *Dragsholm*: gårdfæsterboer 12,8 % og husmandsboer 7,9 %. Der kan ikke foretages nogen generel sammenligning mellem de to godser på dette punkt, da tallene fra *Dragsholm* kun bygger på en tiårsperiode, hvor de tilsvarende fra Odsherreds gods bygger på ca. 25 år (1776–1800).

Ved krongodset synes der ikke at være forskel på hvor hyppigt der blev noget til arv i henholdsvis gårdfæster- og husmandsboer. Det synes der derimod at være ved *Dragsholm* i det begrænsede tidsrum, vi har kendskab til. Med et rundt tal kan man vist sige, at ca. $\frac{1}{10}$ af alle skifter i Odsherred (efter gårdfæstere, husmænd m. m.) gav overskud til arvingerne. En del af forklaringen på, at der så forholdsvis sjældent blev noget at arve, er den måde, hvorpå boerne blev vurderet (se ovenfor), men dette forhold forklares naturligvis også ved en reel fattigdom. Alligevel må man sige, at spørgsmålet arv eller ikke i sig selv ikke afslører, hvilken grad af fattigdom fæsteren og hans familie har måttet leve under.

Overskuddet til arv kunne være stærkt varierende. Nogen klar forbindelse mellem gårdenes størrelse og arvens synes der ikke at kunne konstateres ved nogle af godserne. Overskuddet i gårdfæsterboerne kunne svinge fra nogle ganske få rigsdalere til over 300, ja i ganske enkelte tilfælde betydelig mere. Man kunne forvente, at overskud i skifter foretaget nærmest år 1800 var størst, men det kan ikke påvises for Odsherreds gods, og for *Dragsholms* vedkommende er materialet for begrænset til nogen konklusion i den retning (i tiårsperioden 1790–1800 var der kun 5 gårdfæsterskifter med arv). Det er mere specielle faktorer end gårdstørrelserne, der har været bestemmende for, hvor stor indgælden og det evt. overskud blev. For begge de odsherredske godser er det typisk, at i de boer, hvor der var stor arv, havde der været indtægter af andet end selve landbruget. F. eks. var der i skifteprotokollen fra *Dragsholm* et skifte, der viste overskud til arv på 1136 rd. Skiftet er fra 24/4 1798, og det holdtes i boet efter gårdmand, sognefoged og vurderingsmand Jens Jensens kone i Veddinge. Da boet blev gjort op, viste det sig, at Jens Jensen havde mere end 1000 rd. til gode hos forskellige mennesker i Odsherred (gårdfæstere, husmænd og købmænd). Der er næppe tvivl om, at denne

bonde var blevet holden af sin pengeudlånsvirksomhed mere end af det, gårdens drift indbragte.⁸

Fra Odsherreds gods er der lignende eksempler på, at det snarere var bierhvervet end landbruget, der havde været forudsætning for boets overskud. Efter en gårdfæster i Nygård i Højby sogn, død i 1797, var der et overskud på 1087 rd. Manden havde drevet udlånsvirksomhed i den store stil, bl. a. med kakkelovne.⁹

Boernes indgæld bestod først og fremmest af gårdenes »inventarium«, altså redskaber, kreaturer, sæde- og fødekorn, men enkelte ting blandt det egtl. bohavne havde dog også en vis værdi, så som bilæggerovne og kobberkedler. Der er ellers ikke mange værdigenstande i boerne, men nogle gårdfæsterboer skiller sig ud. F. eks. var boet efter gårdfæster Jens Jacobsen og hustru i Ebbeløkke temmeligt rigt på forskelligt indbo, da det blev vurderet 15/1 1784. Her fandtes flere store kobberkedler, ca. 30 tinfade og -tallerkener, 1 tekedel, 1 egetræsskab med skuffer o.s.v. Til trods for at gården kun havde 4½ td. htk. blev boet vurderet til 701 rd., og til arv for de efterladte 2 små børn blev der 100 rd.¹⁰

Rede penge var der sjældent i gårdfæsterboerne, men efter et ægtepar i Vig var der dog (30/12 1784) i et egeskab gemt 24 rd.¹¹ Registreringerne taler undertiden indirekte om den ikke-materielle side af tilværelsen gennem de ting, boet rummede. I nogle boer var der en salmebog og en bibel, men det var ikke almindeligt, og andre bøger nævnes aldrig.

Vurderinger af boer fra egne, hvor fiskeri var det naturlige bierhverv til landbruget viser, at andele i større eller mindre både i mange tilfælde udgjorde den væsentligste del af boets værdi. I Rørvig havde alle gårdmænd i hvert fald del i en »overførselsbåd«, men en sådan andel blev ofte kun vurderet til nogle få rd. (bådene blev brugt til overførsel af heste til stutieriet på Hesselø). Gårdfæster Jens Pedersens bo i Rørvig blev 30/3 1787 vurderet til 485 rd., og i denne sum indgik flg.: ⅓ part i en »jagt« (d.v.s. yacht) = 200 rd., ¼ i en stor båd (kaldes »De fire brødre«) = 30 rd., ⅓ i en overførselsbåd = 10 rd. og endelig ⅕ i en fiskejolle = 2 rd. 4 mk., hvilket i alt giver 242 rd. 4 mk. Bådene udgjorde i dette tilfælde ca. halvdelen af boets værdi.¹²

Ved Odsherreds gods var indgælden stigende for gårdfæsterboernes vedkommende i de 25 år, der her arbejdes med. Ganske vist må

de højere vurderinger i slutningen af perioden i nogen grad tilskrives prisstigninger på kreaturer, korn og andet i gårdene, men dette alene forklarer næppe stigningen, der må også være tale om en reel forbedring af forholdene. Ikke blot var det man ejede mere værd end tidligere, men der var også mere af det.

Nedenstående tabel viser de gennemsnitlige vurderingssummer ved Odsherreds gods 1776–1800, dels pr. gård, og dels pr. td. htk.

Tabel 1. Indgælden ved gårdfæsterboer. Odsherreds gods 1776–1800.

	Ant. sk.	Rd. i alt	Tdr. htk. i alt	Rd./gd.	Rd./td. htk.
1776–80.....	53	9966	315	187	31 $\frac{1}{2}$
1781–85.....	57	12953	349	228	37
1786–90.....	54	12994	325	240	40
1791–95.....	51	13072	308	256	42 $\frac{1}{2}$
1796–1800.....	64	22925	379	358	60 $\frac{1}{2}$
	279				

Man ser, at der i det sidste femår af perioden er en betydelig stigning i den gennemsnitlige vurderingssum. Dette må ses i sammenhæng med, at mange af gårdene da var udskiftet af fællesskabet, og en del som følge heraf nyopbygget og mindre brøstfældige end tidligere. Det var i øvrigt i samme periode at indfæstningerne steg (se s. 59), og sammenholder man disse to faktorer, har man et kontant udtryk for, at gårdene og deres inventar var i bedre stand end tidligere i århundredet, og derfor mere værd.

En tilsvarende beregning er ikke foretaget for Dragsholms vedkommende, da værdien af heste og det øvrige inventar efter forordningen 15/1 1701 ikke altid er opgivet og medregnet i den samlede indgæld for hver gård. En gennemsnitsberegning af vurderingernes størrelse ville derfor let give et skævt billede. Den typiske vurderingssum, når alt var medregnet, var i slutningen af århundredet nogenlunde på linie med vurderingerne ved krongodset. Men da gårdene i gennemsnit var lidt større ved Dragsholm vil det måske reelt sige, at gårdene her blev vurderet lidt lavere end ved krongodset.

Til den restance, godsregnskaberne viser for de enkelte bønder, skal i en hel del tilfælde lægges et ikke ringe beløb i »løs gæld«, hvis man vil se en fæsters gæld under et. Det er oplysninger, der kan fin-

des ved skifternes beregninger af *udgælden*. Ved Odsherreds gods skyldte bønderne ofte penge til købmænd i Nykøbing, den lokale smed og undertiden også til tjenestefolkene. Det viste sig, at ca. 45 % af alle gårdfæsterskifterne fra perioden havde en sådan »anden gæld«. Som regel af størrelsesordenen 10–20 rd., men også beløb på 100 rd. forekommer.

Også i *husmandsboerne* gjorde godset sine krav gældende, idet man beregnede sig erstatning for husfæld, som oftest 1 rd. pr. fag. Blandt husmænd og andre småkårsfolk blev der endnu sjældnere end hos gårdmændene noget tilovers til børnene. Mange boer var belastet med gæld, og begravelsen skulle jo også betales. Langt de fleste ejede ikke meget andet af værdi end deres tøj og sengetøj samt nogle får og gæs; nogle havde også 1 ko. Både fra Dragsholm og Odsherreds gods er der eksempler på indsider- eller husmandsboer vurderet til 1 eller 2 rd.¹³ Men det var dog hos fåtallet, det stod så sløjt til. Beregner man gennemsnittet for vurderingerne af husmandsboerne ved Dragsholm 1790–1800, når man op på ca. 24 rd. pr. bo. For Odsherreds gods var de tilsvarende gennemsnit i femårsperioder (grundlag 339 skifter):

1776–80	20	rd.
1781–85	20	rd.
1786–90	23 ^{1/2}	rd.
1791–95	26	rd.
1796–1800	45	rd.

Husmandsboerne ved Odsherreds gods steg altså nogenlunde i samme takt som gårdfæsterboerne. Især er der grund til at hæfte sig ved den stærke stigning i århundredets sidste femår. Mange husmænd havde nu fået en jordlod, og følgelig havde de også mere inventar i form af redskaber og kreaturer. Til sammenligning med de 45 rd. for sidste femår kan nævnes, at 36 husmandsboer vurderet ved Dragsholm i samme periode kun nåede et gennemsnit på 29 rd. Denne forskel afspejler helt klart, at Dragsholms husmænd fik jordlodder (de der fik!) senere end husmændene under kronen.

Udsæd og høst

Indtil udskiftningen af fællesskabet var markerne i de fleste af Ods herreds byer delt i tre vange, som det dengang var almindeligt på Sjælland. Vangene blev kaldt bygvangen, rugvangen og fælleden. Omdriften har været den sædvanlige for trevangsbruget: først såedes der vårsæd, så vintersæd, og tredje år lå marken udyrket hen til græsning for kreaturerne. De vigtigste afgrøder var byg og rug, men også havren spillede en rolle; den såedes ofte i et stykke af rugvangen. Boghvede, ærter og vikker dyrkede man i de fleste byer, men i forhold til de tre hovedkornarter var det i ubetydelig mængde. Hvede var endnu i slutningen af 18. århundrede ualmindelig på bøndergodset, hvorimod hovedgårdene dyrkede en del hvede.

Ved Odsherreds gods søgte man at lære bønderne at dyrke kartofler allerede omk. 1770, men nogen succes har det næppe været så længe markerne blev dyrket i fællesskab.¹⁴ Til græs og hø brugte man det, der kom af sig selv, men i løbet af reformtiden vandt kløveren indpas i Odsherred. Synsforretningen fra Dragsholm 1801 viser, at de fleste bønder da havde flere tdr. ld. kløver i vækst.¹⁵ Ved Odsherreds gods var man så småt begyndt med kløverfrø i 1778, og i mange af de flg. års regnskaber ser man, at godsinspektør Trojel indkøbte kløverfrø til uddeling blandt bønderne.¹⁶

Skifterne er en udmærket kilde til oplysning om, hvor meget der såedes ved de enkelte gårde. Man må dog ved benyttelse af skifterne være opmærksom på, om den angivne udsæd er hvad godset fordrede (den sekvestrerede udsæd), eller om det er hvad der virkelig var sået. Det viser sig nemlig, at der i næsten alle tilfælde er forskel på disse to størrelser. Den sekvestrerede rugsæd er kun angivet ved vurderinger foretaget mellem høst og det tidspunkt på efteråret, hvor rugen såedes, det vil ofte sige helt ind i november måned. Det betyder, at der er relativt få skifter, der oplyser den sekvestrerede udsæd af rug. Det forholder sig anderledes med den sekvestrerede udsæd af byg og havre, der er nemlig flere skifter, der oplyser den sekvestrerede udsæd end den virkelige.

Et udsnit af skifter fra *Odsherreds gods* fra hele perioden 1776–1800 er søgt anvendt til en sammenligning af den sekvestrerede og den faktiske udsæd ved dette gods. Der er benyttet skifter fra Grevinge, Egebjerg, Rørvig, Asnæs, Fårevejle og Hørve sogne:

Den gennemsnitlige udsæd i tdr. pr. gård. Odsherreds gods 1776–1800.

	Rug		Byg		Havre	
	S	F	S	F	S	F
	5,5	5,5	12,6	9,7	5,8	4,9
Ant. sk.....	(21)	(44)	(64)	(36)	(63)	(39)

S = sekvestreret udsæd. F = faktisk udsæd.

Ganske vist er hele det store odsherredske gods ikke dækket ind i denne beregning, men de skifter, der er anvendt er dog fra så forskellige egne af godset, at tallene må regnes for repræsentative for godset som helhed. Tallene viser dels forholdet mellem de tre kornarter m.h.t. mængden, og dels forholdet mellem den sekvestrede udsæd og den faktiske. Det er for andre godser påvist, at der særlig ved rug synes at være forskel på den mængde godset krævede og den mængde, der i almindelighed blev sået.¹⁷ Dette synes dog ikke at have været tilfældet ved Odsherreds gods, hvor der i gennemsnit krævedes og såedes lige megen rug, 5,5 tdr. Derimod var der ved byg en forskel på næsten 3 tdr. og ved havre på knap 1 td. Da tallene bygger på et forholdsvis lille materiale skal de dog ikke opfattes for bogstaveligt, men de viser i hvert fald klart, at der også ved krongodset var en tilbøjelighed til at beregne sig mere udsæd end bønderne kunne eller ville så. Det er i øvrigt en faktor, der har drevet passivside op i de enkelte skifter.

Som det også vil kunne ses af ovenstående beregning, blev der sået omtrent lige så megen byg, som havre og rug tilsammen. Det svarer udmærket til den dominans, byggen havde som landgildekorn (se s. 87), og i forbindelse med sine årlige indberetninger om høsten bemærker amtmanden i 1782, at byg var hovedsæden, og at bønderne af rug normalt ikke såede meget mere end de skulle bruge til landgilde og skattekorn. I gennemsnit såedes der til hver gård kun *ca. 20 tdr. korn* af alle slags i sidste fjerdedel af århundredet.

Skifterne fra *Dragsholm* er ret mangelfulde i deres oplysninger om udsæd, og da der som nævnt først er skifter fra 1790, er materialet ikke anvendeligt i spørgsmålet om udsædens størrelse. I stedet for kan synsforretningerne 1785 og 1801 benyttes. Synsforretningen 1785, der omfatter hele godset, er ikke dateret, men den er muligvis udfærdiget om foråret som synsforretningen 1801, der er dateret 20/4.¹⁸

Usikkerheden m.h.t. dateringen af 1785-forretningen bevirker, at man ikke kan vide, om de opgivne udsædsmængder ved gårdene er, hvad der var sået, eller om det er, hvad man gerne ville have, der skulle sås. Forfatteren er tilbøjelig til at tro det sidste, da der for byer, hvor gårdene havde ens hartkorn er regnet med nøjagtig lige stor udsæd af alle slags. Det er næppe sandsynligt, at bønderne selv i de egaliserede byer såede præcis lige meget, og det viser sig da også, at synsforretningen fra 1801 for de samme byer anfører forskellig udsædsmængde for lige store gårde. Da denne synsforretning var fra slutningen af april er det sandsynligt, at en vis del af det korn, der anføres *var* sået, hvilket forhøjer dens kildeværdi.

Den gennemsnitlige udsæd af rug, byg og havre pr. gård ved Dragsholm var i 1785 og 1801 flg.:

Dragsholm synsforretning 1785 (141 gårde):

Udsæd af rug i alt.....	776 tdr.	Pr. gård	5,5 tdr.
Udsæd af byg i alt.....	1558 tdr.	Pr. gård	11,1 tdr.
Udsæd af havre i alt.....	524 tdr.	Pr. gård	3,7 tdr.
Udsæd i alt.....	2858 tdr.	Pr. gård	20,3 tdr.

Dragsholm synsforretning 1801 (94 gårde), Hørve, Vallekilde og Fårevøjle:

Udsæd af rug i alt.....	544 tdr.	Pr. gård	5,8 tdr.
Udsæd af byg i alt.....	1364 tdr.	Pr. gård	14,5 tdr.
Udsæd af havre i alt.....	460 tdr.	Pr. gård	4,9 tdr.
Udsæd i alt.....	2368 tdr.	Pr. gård	25,2 tdr.

Oversigten viser, at den gennemsnitlige udsæd pr. gård var ca. 5 tdr. større i 1785 end i 1801. Man bør dog opfatte synsforretningernes opgivelser som omtrentlige, og måske som liggende i underkanten af virkeligheden, fordi bønderne aldrig var interesseret i at sætte deres udsæd (og høst) for højt, da de frygtede det ville betyde højere afgifter.¹⁹ Men da disse forbehold må gælde begge synsforretningerne, er der intet der tyder på, at den større udsæd i 1801 ikke er udtryk for en reel stigning i forhold til 1785. Stigningen forekommer naturlig, idet hele Dragsholms bøndergods var udskiftet i 1801. Mange havde fået mere jord under plov, og under den almindelige intensivisering af driften måtte der mere sædekorn til end tidligere.

Om den samme udvikling fandt sted ved *Odsherreds gods* kan ikke siges præcist på grundlag af skiftematerialet, som er den eneste til-

gængelige kilde til udsæden ved dette gods. Udskiftningen strakte sig over det meste af den 25-årsperiode, der dækkes af skifter, og da en del gårde fik ændret deres hartkornstilliggende i forbindelse med udskiftningen, er det vanskeligt at drage sammenligninger før og efter udskiftningen m.h.t. udsædens størrelse.

Sammenligner man forholdet mellem kornarterne ved de to godser ses det, at der såedes en del mere byg ved Dragsholm end ved Odsherreds gods; det svarer ret nøje til landgildekornet. Tages det i betragtning, at der var flere store gårde ved Dragsholm end ved krongodset, synes der ikke at have været væsentlig forskel på hvor meget korn, der såedes i gennemsnit pr. gård.

Hvor meget høstedes der så? Spørgsmålet har i almindelighed været diskuteret en del, således regnede Falbe Hansen med højst 4 fold i gennemsnit på bondejord i 1770'erne og 1780'erne. Hans beregninger byggede på Begtrups angivelser samt i nogen grad på de indberetninger om høsten, der fra midten af 1770'erne hvert år skulle indsendes til Rentekammeret. Siden har Fridlev Skrubbeltrang peget på, at et gennemsnit på 4–5 fold er mere sandsynligt.²⁰

Den eneste forholdsvis gode kilde til oplysning om, hvor meget der høstedes i Odsherred er de nævnte Rentekammerindberetninger om høsten.²¹ Desværre er der først bevaret indberetninger fra Dragsholm amt fra 1784. Til gengæld er de indberetninger, der findes, takket være amtmand, baron M. H. Løvenskiold, yderst fyldige i forhold til indberetningerne fra mange andre amter. Løvenskiold indsamlede meget udførlige oplysninger fra godserne, og fik som regel overslag over hvor meget man ventede at høste både på hovedgårdene og bøndergodset.²²

En gennemgang af samtlige indberetninger fra Dragsholm amt for perioden indtil 1800 har desværre afsløret, at der visse år mangler indberetninger fra begge godser, og visse år fra et af dem (det gælder særlig Dragsholm gods). Det siger sig selv, at disse lakuner dels vanskeliggør en sammenligning mellem godserne i henseende til foldudbyttet, og dels forringer materialet i almindelighed.

Nedenfor er indholdet af indberetningerne fra Dragsholm og Odsherreds gods gengivet summarisk for de år, hvorfra oplysninger haves. Når der i indberetningerne stod f. eks. 3 à 4 fold er det her skrevet som 3,5 fold.

Indberetninger om høsten i Dragsholm amt 1784–96 (div. år):

<i>Odsherreds gods</i>					<i>Dragsholm</i>				
tids- pkt.	Rug	Byg	Havre	Gen- snit	Tids- pkt.	Rug	Byg	Havre	Gen- snit
–	1784	3	5	3	–	1784	4	6	2,5
24/9	1785	2,5	4	3,5	21/9	1785	3	5	3
9/9	1786	3	4,5	3	15/9	1786	4	4,5	3
10/9	1787	4	4,5	4					
8/9	1788	3	4	4					
1/9	1789	3	4	4,5	20/11	1789	mdl.	mdl.	god
8/9	1790	5	6	5					
–	1791	3	5	4,5	8/10	1791	3,5	6	4,5
20/9	1792	3	4	5	20/8	1792	3	4,5	4,5
28/11	1794	4	3	3	26/11	1794	4	5	5
9/9	1796	5	6	6	8/9	1796	8	9	7

For *Odsherreds gods* er den længste periode uden lakuner 6-årsperioden 1784–89. I denne periode var det gennemsnitlige foldtal for alle kornarter under et kun 3,7. Dette er mindre end gennemsnittet for hele det område, baron Løvenskiold indhentede oplysninger fra (Kalundborg, Sæbygårds og Dragsholm amter). Gennemsnitsfoldudbyttet for hele området var nemlig 4,6 i samme 6-årsperiode. Her i 1780'erne var det ved *Odsherreds gods* rugen, der havde været dårligst, således var der i gennemsnit kun høstet 3,1 fold af rug, men 3,7 af havre og 4,3 af byg. For perioden 1790–96 (1793 og 94 mangler) er det gennemsnitlige foldtal for de tre kornarter steget til 4,5. Særlig 1796 synes at have været et godt år.

For *Dragsholm* er der så store spring i materialet, at de perioder for hvilke, der kan beregnes et gennemsnitsudbytte, bliver temmelig korte. 1784–86 var gennemsnittet dér 3,9 fold mod 3,4 ved *Odsherreds gods* i samme periode. For årene 1791, 92, 94 og 96 var det gennemsnitlige foldtal for *Dragsholm* 5,3 mod kun 4,3 ved krongodset. Det ses altså, at der gennemgående er opgivet en større høst ved *Dragsholm gods* end ved krongodset.

Disse foldangivelser må naturligvis opfattes som omtrentlige tal, idet der de fleste år er tale om et skøn over høsten, inden kornet var udtærsket. Tallene er dog snarere for lave end for høje. Godsledelserne må nemlig for en stor del have bygget deres skøn over høstens størrelse på grundlag af bøndernes udsagn, og disse har ganske givet

ikke overvurderet det forventede resultat. Desværre er der ikke indberetninger fra Odsherreds gods i de år, der altid i regnskaberne betegnes som misvækstår (ca. 1779–83). Det ville ellers have været interessant, om man ad denne vej kunne se, hvad man konkret forstod ved »misvækst«. Forvalteren ved Odsherreds gods knytter af og til et par kommentarer til foldtallene. F. eks. hedder det i indberetningen fra 1790, at det var det mest frugtbare år, der i meget lang tid havde været i Odsherred, og i 1796 skriver forvalter Trojel, at det var et af de bedste år han kunne mindes i Odsherred (han havde boet der siden begyndelsen af 1770'erne). Alle bønder havde det år en rig høst – dog undtaget udflytterne på magre og kolde jorder.

Udsving i høstudbyttet på en halv eller hel fold i gennemsnit over nogle år betød forholdsvis meget i tider, hvor der stadig blev høstet så relativt lidt, i hvert fald målt med nutidens målestok. Det var måske blot en halv folds stigning, som kunne bevirke at en bonde kunne undgå at låne sædekorn til høj rente, og det var måske afgørende for, om han fik betalt sine afgifter til tiden. Der er næppe tvivl om, at de stigende høstudbytter i løbet af 1790'erne er en af forklaringerne på, at der ved århundredskiftet ses en nedgang i restancerne. En medvirkende årsag til at forholdsvis færre Dragsholm-bønder havde restancer og lånte sædekorn end kronens bønder, kan være den, at de høstede lidt mere end kronbønderne (jfr. oversigten over indberetningerne s. 162). Hvad der høstedes i Odsherred i slutningen af 18. århundrede, var på ingen måde mere, end der høstedes de fleste andre steder. Omk. 1802 regnede Begtrup med ca. 5 fold på sjællandsk bøndergods.²³

Kreaturholdet

Kvægholdets størrelse til forskellige tider er et udmærket mål for, hvordan bønderne klarede sig, for ved siden af kornavlens spillede kvæget en stor rolle i fæstegårdens økonomi. Således kalder forvalteren ved Odsherreds gods ligefrem kvægavlen og kvæghandelen for bøndernes vigtigste næringsvej – underforstået, at når indtægterne heraf svigtede, stod det slet til.²⁴ Kvægholdet og husdyrbestanden i det hele taget var nært knyttet til kornavlens, for svigtede høsten kunne det som tidligere nævnt knibe at få foder til hele vinteren, og det betød, at der ofte solgtes mere kvæg end gården egtl. kunne tåle.

Til oplysning om kreaturholdet ved Odsherreds gods er udelukkende benyttet skifter. I langt de fleste vurderinger er hvert enkelt husdyr nemlig opført ved alder, farve m. m., og ikke mindst denne udførlighed gør, at man tør fæste lid til skifterne, når det drejer sig om at få noget at vide om kreaturholdet. (Først senere fik man officielle kreaturtællinger).²⁵ I tabel 2 s. 165 er gengivet resultaterne af en sammenregning af kreaturangivelser i 127 skifter fra *Odsherreds gods 1776–1800*.²⁶ Særlig tallene for det gennemsnitlige antal heste og hornkvæg pr. gård må anses for pålidelige, hvorimod tallene for småkreaturerne er mere usikre, idet skifterne er upræcise i angivelserne af disses antal. Således er det i ca. 25 % af vurderingerne enten ikke oplyst, om der var lam i boet, eller der står f. eks. blot 2 får »med deres grøde«. Det betyder, at fåreholdet sandsynligvis har været noget større ved Odsherreds gods, end tallene i tabel 2 viser.

I skifterne skelnes der som regel mellem svin og grise, men grænsen mellem de to kategorier er usikker, og de bør i det store og hele ses under et.

I gennemsnit havde gårdene under Odsherreds gods 6–7 voksne heste, og hertil kom i reglen 1–2 føl og/eller plage. Hesteholdet synes at have været meget nær konstant i løbet af 25-årsperioden. Færrest heste var der dog i femåret 1781–85. Netop i disse år var det at mange mistede heste p.g.a. sygdom og fodermangel, og det kan meget vel være disse tilstande, tallene afspejler.

Også hornkvægholdet var mindst i begyndelsen af 1780'erne, hvor gårdene i gennemsnit kun havde 5–6 stykker kvæg.

Lige indtil slutningen af århundredet havde gårdene for det meste under 3 malkekøer, og alt i alt sjældent mere end ca. 30 stykker kvæg.

Som kilde til kreaturholdet har skifterne den ulempe, at de ikke viser hvor mange kreaturer, der var på de fattigste gårde, altså forsiddergårdene. Ved Odsherreds godsregnskab for 1801 findes nogle udsættelsesforretninger fra forsiddergårde i Hønsinge og Egebjerg, som giver et indtryk af hvor få kreaturer, der kunne være ved sådanne gårde. På 6 forsiddergårde var der ved hver af de 5 kun 1 ko og 1 eller 2 kalve, og at dømme efter udsættelsesforretningen var der overhovedet ikke kvæg på den 6. gård, men kun heste. De fleste af gårdene havde 5 heste, og enkelte færre.

For *Dragsholm* er det indenfor et endnu snævrere tidsrum, der kan

Tabel 2. Det gennemsnitlige kreaturhold pr. gård. Odsherreds gods. 1776–1800. Kildegrundlag: skifter.

	Heste				Hornkvæg			
	Ant. sk.	Hopper og heste	Plage og føl	I alt	Tyre og stude	Køer	Ungkvæg	I alt
1776–80.....	24	6,4	1,6	8,0	1,0	2,6	3,2	6,8
1781–85.....	28	6,2	0,9	7,1	0,7	2,4	2,4	5,5
1786–90.....	23	6,4	1,0	7,4	1,1	2,4	3,2	6,7
1791–95.....	23	6,7	1,8	8,5	1,0	2,9	4,1	8,0
1796–1800.....	29	6,2	1,8	8,0	0,7	3,2	3,3	7,2
127								
	Får				Svin			Kreaturer i alt
	Ant. sk.	Får	Lam	I alt	Svin	Grise	I alt	pr. gård
1776–80.....	24	8,4	0,8	9,2	2,1	5,1	7,2	31,2
1781–85.....	28	9,5	–	9,5	1,3	4,2	5,5	27,6
1786–90.....	23	10,0	0,5	10,5	1,3	4,2	5,5	30,1
1791–95.....	23	8,3	2,6	10,9	1,3	2,6	3,9	31,3
1796–1800.....	29	9,1	1,2	10,3	1,0	2,0	3,0	28,5

Tabel 3. Det gennemsnitlige kreaturhold pr. gård. Dragsholm 1785, 1790–1800 og 1801. Kildegrundlag: synsforretninger og skifter.

	Heste				Hornkvæg			
	Hopper og heste	Plage og føl	I alt	Stude	Køer	Ungkvæg	I alt	
1785.....	7,7	1,7	9,4	–	2,8	3,5	6,3	
1790–1800.....	8,0	2,0	10,0	0,7	3,5	3,1	7,3	
1801.....	8,3	–	–	–	5,3	–	–	
	Får			Svin	Svin		Kreaturer i alt	
	Får	Lam	I alt	Svin	Grise	I alt	pr. gård	
1785.....	11,6	–	11,6	1,6	–	1,6	28,9	
1790–1800.....	10,8	1,1	11,9	1,9	5,5	7,4	36,6	
1801.....	–	–	–	–	–	–	–	

skaffes oplysninger om kreaturholdets størrelse. Brugbare som kilder er naturligvis skifterne 1790–1800, og desuden synsforretningerne 1785 og 1801. Synsforretningen 1785 anfører for hver gård under godset hvor mange heste, føl og plage, køer, ungvæg, får og svin, der var. Derimod nævnes der ikke stude, lam eller grise. Disse grupper er dog muligvis medregnet under nogle af de øvrige, men det tør ikke med sikkerhed siges. Tabel 2 s. 165 viser gennemsnitstallene pr. gård efter synsforretningen 1785, skifterne 1790–1800 og synsforretningen 1801. Dragsholm-bønderne havde gennemgående lidt flere heste end kronbønderne.²⁷ Derimod synes kvægholdet og fåreholdet ikke at afvige meget fra hinanden ved de to godser. Efter 1785-synsforretningen var det gennemsnitlige kreaturhold pr. gård ca. 30 stykker, men dette tal kan være lidt for lavt, idet der er usikkerhed om, hvorvidt alle stykker småkvæg og grise er medregnet. Synsforretningen 1801, der som tidligere nævnt kun dækker Hørve, Vallekilde og Fårevejle sogne, er ufuldstændig m.h.t. kreaturholdet, da den kun medtager malkekøer og heste over 3 år. Mens hver gård iflg. 1785-forretningen kun havde 2,8 stykker malkekøer, havde de i 1801 ikke mindre end 5,3. Visse fejl og mangler ved materialet til trods kan det dog sikkert siges, at kvægholdet (malkekøer) var større i 1801 end 16 år tidligere. Dette er ikke nogen usædvanlig udvikling, for over hele landet øgedes kvægholdet, og mejeriprodukterne fik stigende betydning.²⁸

Ved de grupper, hvor synsforretningernes oplysninger og de, der kan udledes af skifterne, kan sammenlignes, synes der at være nogenlunde overensstemmelse. Således synes skifterne at bekræfte, at antallet af malkekøer var stigende i 90'erne. Efter skiftematerialet var det samlede gennemsnitlige kreaturhold pr. gård 1790–1800 mere end 36 stykker, en betydelig stigning i forhold til 1785-tallene, også selv om disse skulle ligge lidt for lavt. Under alle omstændigheder kan der konkluderes, at der i perioden 1790–1800 var flere kreaturer pr. gård ved Dragsholm end ved krongodset, forskellen skyldes dog overvejende et større hestehold ved Dragsholm. Det kan have spillet ind, at flere bønder under Dragsholm havde hoveriet at tage hensyn til, hvorfor de måtte holde flere heste.

Gennem hele perioden 1776–1800 havde mere end 50 % af *husmændene ved Odsherreds gods* kreaturer, men for de fleste drejede det sig kun om 3–4 får samt nogle høns og gæs. Indtil ca. 1790

havde omk. 20–30 % af husmændene 1 ko, mens dette gjaldt for over 40 % i første femår af 1790'erne. I sidste femår havde ca. 50 % af husmændene 1 eller flere køer. Disse tal er beregnet på grundlag af samtlige husmandsskifter fra perioden 1790–1800, hvilket vil sige 337.

Ved *Dragsholm* havde 23 % af husmændene 1 ko (i enkelte tilfælde 2) i tiden 1790–1800 (grundlag 87 skifter). Det stigende antal køer hos husmænd under Odsherreds gods har uden tvivl forbindelse med tildelingen af jordlodder ved udskiftningen. Når færre husmænd ved *Dragsholm* havde køer skyldes det sikkert, at udskiftningen og tildelingen af jord til husmænd her fandt sted noget senere.

Inden udskiftningen, hvor de fleste huse ved begge godser var jordløse, havde husmændene ikke som gårdmændene formel ret til at sende deres kreaturer på græs på byens fælled eller i udmarkerne. I praksis havde husmændene dog nærmest vundet hævde på græsningsretten. Da udskiftningen medførte ophævelse af de store fællesgræsninger ville husmændenes fremtidige muligheder for at få deres køer og får græsset blive afhængig af, om gårdmændene ville indlade dem på deres enemærker. Bl. a. dette forhold var baggrund for lovgivernes bestræbelser for at sikre at så mange hidtil jordløse huse som muligt ved udskiftningen fik en mindre jordlod tildelt.²⁹ Denne kompensation viste sig i Odsherreds og mange andre steder at være så god, at flere husmænd end tidligere fik mulighed for at føde 1 ko eller 2.

Udskiftningen af fællesskabet

Dyrkningsfællesskabet og det århundredgamle trevangsbrug var den væsentligste hindring for fremskridt ved bondebrugene. Siden den første landbokommission blev nedsat i 1757 havde ophævelse af fællesskabet da også stået på programmet, og alle – også de mere konservative kræfter – indså det samfundsnyttige og nødvendige i denne side af reformbevægelsen. Opgaven var enorm, og uendelig mange mageskifter måtte iværksættes, for at landets lodsejere kunne få deres jord mest muligt samlet, hvilket var en forudsætning for at få gang i ophævelsen af fællesskabet. Jo mere man beskæftiger sig med udskiftningsforhold, desto mere forstår man, hvilken præstation det i virkeligheden var at gennemføre en så revolutionerende reform på så relativt kort tid (en væsentlig del af landets jord var udskiftet af fællesskabet ved udgangen af 18. århundrede, og omk. 1830 var udskiftningen så at sige gennemført overalt¹).

Fællesskabet havde flere grader. Der var dels lodsejerfællesskabet, dels markfællesskabet mellem flere byer og endelig dyrkningsfællesskabet mellem landsbyens bønder. Det siger sig selv, at det skulle blive en lang og besværlig vej, der førte til endemålet, nemlig at hver bonde i byen fik sin jord indhegnet for sig. Det bestående system var ikke blot fastlåst ved traditionen, men også ved loven. Således bestemte Danske Lov 3-13-13, at ingen bonde måtte indhegne nogen jord uden sin husbonds eller de andre bønders samtykke, og ingen lodsejer kunne frahegne nogen jord uden samtlige lodsejeres samtykke. Denne bestemmelse ophæves ved de første udskiftningsforordninger 1758-60.² Herved var det første skridt taget mod den gradvise ophævelse af fællesskabet, som kendetegner udviklingen frem til 1781.

Forordningerne 1758-60 tilstræbte primært en ophævelse af byernes fællesskab i de store overdrev. Dette mål skulle fremskyndes ved at den største lodsejer i en by skulle kunne kræve sin part af overdrevet udskilt, og andre lodsejere i byen – hvis sådanne fandtes –

skulle være pligtige til at deltage i omkostningerne. Ca. 10 år senere, 28/7 1769, kom forordningen »om fællesskabets videre ophævelse«, som tillod enhver, der ejede jord sammen med andre, at indhegne sin part, men på egen bekostning. For overdrevene gjaldt dog fortsat bestemmelserne fra de første forordninger, men det henstilledes til landets lodsejere, at overdrevene udskiftedes inden 4 år. Det blev de naturligvis langt fra.

Forordningen 13/5 1776 tillod nu ikke blot hver lodsejer at få sin jord samlet på et eller højst tre steder, men nu skulle de øvrige lods- ejere være pligtige til at deltage i omkostningerne ved opmåling og taksering. Til at forestå den egentlige udskiftning havde kongen stillet autoriserede landinspektører til rådighed; de lønnedes af kongens kasse. Endvidere udlovede man årligt 1000 rd. i bygningshjælp til udflyttere.

Disse udskiftningsforordninger havde særlig tilstræbt udskiftningen mellem lodsejere og byer, hvorimod den store udskiftningsforordning 23/4 1781 satte udskiftningen mellem de enkelte landsbybønder i centrum. Denne forordnings bestemmelser vil senere blive nærmere omtalt.

Grundforbedringer og tidlige udskiftninger i Odsherred

Landbokommissionen af 1757 indkaldte forud for udstedelsen af de første udskiftningsforordninger via amtmændene betænkninger fra landets godsejere om deres syn på udskiftning af overdrevene, adskillelse af de enkelte byers marker m. m. Der skulle pludselig tænkes i helt nye baner, og ude omkring var interessen for at ændre noget ved det bestående ikke overvældende. Således heller ikke i Odsherred. Fra Dragsholm svares der, at man er villig til at udskifte et stort overdrev i Holmstrup sogn mellem de af Dragsholm ejede byer, en selvejermølle og en mølle ejet af kronen. Derimod mener man ikke, at det nogen steder vil være en fordel at frahegne de enkelte byers marker, hvor de ligger i indbyrdes fællesskab. Kommissionens cirkulære bad også godsejerne tage stilling til mulighederne for opdyrkning af overdrevene og anden grundforbedring. Hertil svarer man fra Dragsholm, at det omtalte overdrev i Holmstrup, som »efter

gamle folks sigende« ikke havde været brugt til sæd i hundrede år, »til dels ved flid og arbejde med tiden blive både belejlig og bekvem til sædeland.«³ Også fra Odsherreds gods er der indsendt betænkning, og den giver et stærkt indtryk af hvor splittede mange byers marker var. Holdningen over for det nye er, som man kunne vente fra et krongods, betydelig mere positiv, end man så ved Dragsholm.

Nogen praktisk reaktion på de tidlige udskiftningsforordninger finder man tilsyneladende ikke i Odsherred. Det ser nemlig ud til, at det første virkelige initiativ tages ved udskiftningen mellem lodsjeere og byer af det store overdrev Ellinge lyng i 1770–71. Lodsejerne var kongen, Dragsholm og Anneberggårds ejer. De enkelte byer fik tildelt deres part af overdrevet, men det er betegnende, at bønderne i mange af byerne var imod, at de skulle til at frahegne deres overdrevspart. De undskyldte sig med, at de kun havde tørv at hegne med, og da det alligevel ikke ville holde, kunne de jo lige så godt undlade at hegne!⁴

I de indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse, som Rentekammeret lod indkalde i 1770'erne, finder man ingen specielle oplysninger om Dragsholm gods, men om proprietærgodserne i Kalundborg, Sæbygårds, Dragsholm og Holbæk amter hedder det i almindelighed, at der har fundet en del nyopdyrkning sted, at mange vandløb er oprenset, krat ryddet og mere i samme retning.

For krongodsets vedkommende er indberetningerne lidt fyldigere. Således hedder det i 1773, at ophævelsen af fællesskabet på Ellinge lyng var gennemført for fem byers vedkommende, nemlig Vig, Ll. Egebjerg, Hønsinge, Jyderup og Høve. Høve bys part var allerede »ganske opbrudt«. Overdrevsudskiftningen var også igang andre steder ved godset, f. eks. var Egebjerg overdrev blevet delt mellem 10 af de omliggende byer. I løbet af 70'erne frahegnede en del byer deres vange fra nabobyerne, og moser blev udgravet, så de kunne bruges til tørveskær og eng.⁵

Da man i 1777 opgav at afhænde det odsherredske gods besluttedes det, som tidligere omtalt, at tage fat på at forbedre godset, og det skulle naturligvis først og fremmest ske ved ophævelse af fællesskabet. To år efter var 8 af de i alt 61 byer, hvor kronen havde jord i Odsherred, fuldstændig fri af fællesskab med andre byer. 14 byer havde 2 eller alle 3 vange frahegnede, men var på overdrevet i fæl-

lig med andre byer. 15 byer havde kun 1 vang frahegnet andre byer, og 24 byer lå stadig helt i fællig med nabobyer. Kun 2 gårde var udskiftet af fællesskabet, men i nogle »forsøgsbyer« i Egebjerg sogn ville snart flere komme til.⁶

Den egentlige udskiftning mand og mand imellem kom ved Ods herreds gods først virkelig igang i 1782, og ved Dragsholm skete dette først i 1797. Men ved begge godser, særlig ved krongodset, havde der dog været forskellige »forspil« i form af forsøg på driftomlægninger kombineret med enkelte udflytninger.

Kobbelbrug med delvis udskiftning

Sideløbende med bestræbelserne for at få fællesskabet ophævet var der nogle steder gjort forsøg med nye driftsformer til afløsning af det gamle trevangsbrug. På hovedgårdene var trevangsbruget i 1770 forlængst afløst af det holstenske kobbelbrug, hvor jorden var inddelt i 8–12 marker, hvoraf ca. halvdelen årligt hvilede (se s. 100). Kobbelbruget betød en bedre vekseldrift, og hvor det gennemførtes, steg høstudbyttet. Hovedmanden bag den første landbokommission A. G. Moltke havde allerede i 1760'erne fået den holstenske kobbeldrift indført på sit bøndergods til grevskabet Bregentved og i 1776 offentliggjorde han en skildring af de heldigt gennemførte reformer, og navnlig slog han på i hvilken grad disse havde vist sig at være til hans egen fordel rent økonomisk.⁷ Dette moment var jo altafgørende for den frivillige gennemførelse af lignende reformer ved andre private godser.

Denne »reklame« for nytten ved forbedring af agerbruget har muligvis inspireret den kommende godsinspektør F. W. Trojel til at forsøge noget lignende i *Odsherred*.

Bråde og Hølkerup byer i Egebjerg sogn samt Stårup i Højby var blevet delvis »amputeret« ved omlægningerne i 1777 (se s. 24), og Abildøre by i Egebjerg sogn var ved denne tid så »skuffelig« som tænkes kunne; disse byer skulle alligevel opmåles, og det var utvivlsomt derfor de blev rammen om nogle interessante forsøg. Af nogle indberetninger fra Trojel og Jacob Hansen 1778–79 ses det, hvori de konkret bestod.⁸ I *Bråde* blev 1 gård udflyttet på overdrevet, hvor den fik sin jord samlet. Jorden skulle inddeles i 9 kobler. Byens øv-

rige jord skulle også nyinddeles i kobler, men ellers forblive i fællesskabet. I *Abildøre* havde man udflyttet 2 gårde, som tilsammen havde fået 10 tdr. htk. Disse bønder ville for at spare hegn have jorden i fællesskab, således at hele arealet inddeltes i 10 kobler. Resten af byen skulle som i Bråde forblive i fællesskab, men have den nye driftform gennemført.

I *Stårup* agtede Trojel at gennemføre en dobbelt udflytning på samme måde som i *Abildøre*, men hertil fik han ikke Rentekammerets accept. Man var interesseret i en total udskiftning og ikke i etablering i nye fællesskaber. Resultatet blev, at der i *Stårup* udskiftedes og udflyttedes 3 gårde.⁹

I *Hølkerup* blev hele bymarken nyinddelt i 10 kobler, som byens 13 gårde fortsat skulle dyrke i fællesskab.

Det er så heldigt, at der for tiden umiddelbart efter at disse omlægninger blev gennemført (d.v.s. 1780) findes forskellige udtalelser, som viser, hvad der kom ud af bestræbelserne. I sommeren 1780 besøgte en deputeret fra Rentekammeret godset, og han bemærkede, at bønderne i disse byer var fornøjede, og at sæden på deres marker stod godt. Ligeledes iflg. hans udsagn skulle der være mange bønder under godset, som længtes efter at få noget tilsvarende gennemført i deres byer.¹⁰ I foråret 1780 var Johan Ludvig Reventlow, der ejede Brahetrolleborg på Fyn, på besøg. Han fik forevist *Hølkerup* by, og gav bagefter udtryk for at kornet havde stået godt, og at disse forsøg burde følges op andre steder.¹¹ Disse udsagn bekræftes af den daværende amtmand de Cederfeld, som tilføjer, at indfæstningerne i disse byer var stigende – de byer, der tidligere havde været så slette, at man hidtil kun med største besvær havde fået bortfæstet de fæsteledige gårde.

Såvel Jacob Hansen som Trojel så en total udskiftning af fællesskabet som målet, men for at spare argumenterede de begge for alternativløsninger, der lå i forlængelse af det, der var indført i ovennævnte byer. I Rentekammeret valgte man dog klogeligst at tage skridtet fuldt ud og gennemføre total udskiftning og udflytning.

Ved *Dragsholm* blev der ikke gennemført nyinddelinger af markerne, før den egentlige udskiftning fandt sted. Man kender dog til et udkast til en kombineret driftomlægning og udflytning fra 1784. Det drejede sig om *Vejleby* i *Hørve* sogn, der 6/5 1784 blev udskiftet mellem lodsejerne. Disse var *Dragsholm* (htk. 90–4–3–0 tdr.), præ-

sten i Vallekilde (htk. 3-6-2-1/2 tdr.), Hjembæk kirke (htk. 3-6-2-0 tdr.) og Universitetet, som ejede en gård med 8-4-2-0 tdr. htk. Ved den lejlighed blev byen naturligvis opmålt, og der var for Dragsholm åbnet muligheder til at foretage nyinddelinger eller en regulær op-hævelse af fællesskabet.¹²

Man syntes indstillet på at vælge den første mulighed, og der blev udarbejdet en udskiftningsplan, hvorefter 2 af Dragsholms 11 gårde skulle udflyttes, og hver af disse gårdes marker inddeles i 7 kobler. Den øvrige bymark skulle samlet inddeles i 7 kobler, som hver skulle have 18 lodder, således at hver af de i byen boende bønder fik 2 lodder – en god og en dårligere – i hvert kobbel.

Synsforretningen over godset fra 1785 viser, at Vejlebys marker var inddelt i 3 vange, og resultatet blev da også, at byen først udskiftedes i 1798. Måske er planen strandet på bøndernes modstand, for de to bønder i byen, som var udset til at flytte ud, var meget utilfredse, og de gik personligt til hovedgården for at klage deres nød. De undskyldte sig med, at de var gamle, hvorfor de ikke ville kunne magte en udflytterlod, og desuden havde de forbedret deres gårde meget og ville derfor nødig flytte fra dem og byen.¹³

Udskiftning af Odsherreds gods 1782–1800

Den store udskiftningsforordning 23/4 1781 samlede alle tidligere forordninger om udskiftningen af fællesskabet.¹⁴ Den var indholdsmæssigt i direkte forlængelse af 1776-forordningen. Enhver lodsejer i en by kunne, når han ønskede sin gård eller gårde udskiftet, kræve, at der lagdes en udskiftningsplan for hele byen. De hermed forbundne udgifter påhvilede alle byens lodsejere. For at sætte fart i udskiftningen mellem bønderne lovede regeringen udflytningshjælp à 50–100 rd. pr. gård.

1781-forordningen rummer vigtige bestemmelser om, hvordan udskiftningen rent praktisk skulle foregå. Enten kunne der udskiftes efter mindelig overenskomst efter hartkornet, eller der kunne udskiftes efter forudgående opmåling og taksation.¹⁵ Den sidste metode er i Odsherred som andre steder langt den mest almindelige.

For at hindre at bønderne modsatte sig udflytning blev det ved lov bestemt,¹⁶ at de var pligtige dertil, hvis deres husbond ønskede det.

Samtidig fik proprietærene efter visse regler ret til at fratage gård-fæsterne jord, når de til gengæld fik nedslag i landgilde og hoveri. De måtte fratages indtil 4 tdr. ld. i forbindelse med udskiftningen; formålet skulle dog være enten at gøre alle byens gårde lige i hartkorn eller at plante skov eller oprette husmandslodder. For at få proprietærene til frivilligt at iværksætte udskiftning på deres bøndergods gav forordningen 15/6 1792 dem efter en nærmere fastsat skala ret til at kræve renter af udskiftningsomkostningerne hos bønderne. Når det i mange tilfælde var så svært at formå de private godsejere til at udskifte, skyldtes det netop, at de veg tilbage for den øjeblikkelige økonomiske belastning, der var forbundet med en vel gennemført udskiftning.

Da udskiftningen af Odsherreds gods og Dragsholm kronologisk ikke er sammenfaldende, skal der i det flg. gives en adskilt oversigt over de to godsers udskiftning. Fremstillingen vil dog være koncentreret om de samme hovedpunkter, nemlig udskiftningstidspunkter, udflytningsprocent, udskiftningsfigurer, spørgsmålet om jord til husmændene samt hjælp til udflytning.¹⁷

Udskiftningstidspunkter

3 af de tidligere nævnte forsøgsbyer under Odsherreds gods var beliggende i Egebjerg sogn, og det var da også her, man først tog fat, da den egtl. udskiftning begyndte. I 1781 opmålttes 7 byer i dette sogn: Ulkerup, Lestrup, Gelstrup, Egebjerg, Glostrup, Unnerud og Frostrup. Den endelige udskiftning mellem byernes bønder fandt dog først sted i 1782.¹⁸ Herefter var der en pause i udskiftningerne til 1787, men nu tog man til gengæld også fat for alvor. I 1788 udskiftedes ikke færre end 11 byer, alle i Asnæs, Vig og Grevinge sogne, og i 1792 var alle byer i denne del af godset færdigudskiftet, og aktiviteten samledes derefter om den nordlige del af godset, d.v.s. byer i Egebjerg sogn, som ikke allerede var udskiftet, Asmindrup, Højby og Odden sogne. Når udskiftningen kom senest her, var det fordi man havde ønsket at tage hensyn til hoveriet, som man mente bønderne ville have vanskeligt ved at klare samtidig med det store arbejde, som udskiftningerne og navnlig udflytningerne medførte.¹⁹ Hoveriet blev endelig afviklet i 1797, og netop i dette år begyndte udskiftningen af disse nordlige sogne, hvis bønder hidtil for en stor

del havde forrettet hoveri. Umiddelbart forinden, 1795–96, havde man ingen udskiftninger foretaget. Nedenstående oversigt viser dels hvilke år, der blev foretaget udskiftninger, dels af hvor mange byer under godset:

År	1782	1787	1788	1789	1790	1791	1792
Udsk. byer	7	4	11	3	9	1	2
År	1793	1794	1797	1798	1799	1800	
Udsk. byer	3	1	5	3	6	2	

Afgørende for hvor mange byer man årligt kunne overkomme at udskifte har naturligvis været byernes størrelse, samt i hvor høj grad de lå i fællesskab med andre byer.

Udskiftningen i Egebjerg sogn i 1782 var usædvanlig ved at der ikke blev foretaget nogen taksation af byernes jorder, som tilfældet var ved alle senere udskiftninger ved godset. Det normale for kron-gods var en taksation af bedste jord til 24, og mindre god jord blev sat til lavere takster.²⁰ Jorden skulle takseres efter den bedre tilstand, den ville komme i, når »hindringer på overfladen« var ryddet af vejen (f. eks. sten, krat m. m.), idet den kgl. kasse ville give tilskud til disse grundforbedringer. Planerne for alle udskiftninger i tiden efter 1782 blev udarbejdet af landinspektør Aschlund, formentlig i samarbejde med godsinspektør Trojel. I udskiftningsplanerne for de enkelte byer bestemtes det, hvor mange gårde der skulle flyttes ud på markerne. Som regel foregik fordelingen af lodderne ved lodkastning. Før udskiftningen indgik bønderne foreninger med godset, dels om hvilken hjælp de skulle modtage derfra, og dels om hvilken hjælp indboerne skulle yde udflytterne. Til den direkte hjælp ved flytning af gårdene kom bistand i form af korn og gødning i det (eller de) første vanskelige år.

Udflytningsprocenten

Før udskiftningen kom igang havde Rentekammeret indhentet betænkninger om dens mulige forløb hos Jacob Hansen, F. W. Trojel og naturligvis amtmanden. Mens amtmanden havde ment, at man ville kunne nøjes med at udflytte 50 ud af de dengang 482 gårde ved

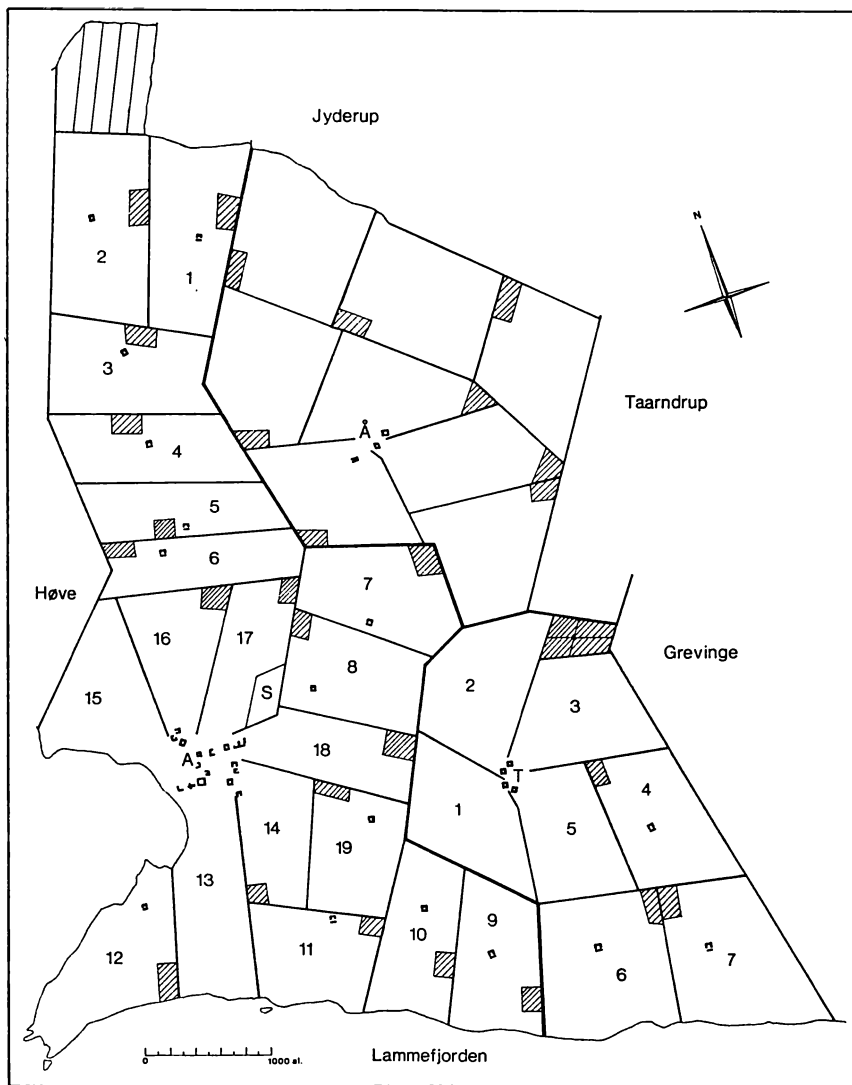

Fig. 1. Udskiftningsfiguren i Asnæs (A), Åstofte (Å) og Tolsager (T), alle Asnæs sogn. Kortet er tegnet på grundlag af det originale udskiftningskort, som blev tegnet ved opmålingen af disse byer i 1787 (Matrikelarkivet). Grænserne mellem byernes marker er markeret med en kraftigere kontur; loddernes nr. er udskiftningsplanens. På det originale kort er lodderne i Åstofte endnu ikke nummereret, ligesom der for denne by ikke er angivet, hvor på udlodderne gårdene skulle placeres. På udskiftningskortet er de nye lodder overalt tegnet oven på de gamle inddelinger af landsbyerne, og de mange gårde og huse i Asnæs

godset, havde de to repræsentanter for godset regnet med at ca. $\frac{1}{3}$ af gårdene, d.v.s. ca. 160 måtte udflyttes, for at loddernes form kunne blive forsvarlig. I virkeligheden blev der udflyttet langt flere gårde end selv Jacob Hansen og Trojel havde forestillet sig.

For 39 byer, fordelt over hele godset, er det undersøgt, hvor mange af byernes gårde, der udflyttedes. Byerne er m.h.t. udskiftningstids-punkter fordelt over hele udskiftningsperioden.²¹ Af i alt 372 gårde i disse byer blev 220 udflyttet. Der var altså en udflytningsprocent på ca. 59. Der var i denne periode 55 byer under godset, men resultatet fra de 39 byer, store som små, må regnes for repræsentativt. Det er en ret høj udflytningsprocent i forhold til de fleste sjællandske godser, hvor denne iflg. Begtrup's angivelser typisk kan beregnes til 40–50.²² Ved krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter, der blev udskiftet i midten af 1780'erne, var udflytningsprocenten i gennemsnit for begge amter kun 42.²³

Hvor mange gårde man skønnede nødvendigt at udflytte afhang naturligvis især af byernes størrelse. I byer med mange gårde var det ofte nødvendigt at udflytte forholdsvist mange gårde for at de enkelte lodder kunne få en passende form. På fig. 1 s. 176 (tegnet på grundlag af det originale udskiftningskort fra 1787) kan Asnæs by med sine 13 udflyttede gårde ud af 19 ses som et eksempel herpå.

Udskiftningsfigurerne

Ved gennemsyn af et antal udskiftningskort fra Odsherreds gods får man indtryk af, at de mange udflytninger har været en fordel m.h.t. loddernes form. Mange byer er udskiftet i blokke, d.v.s. temmelig rektangulære lodder selv for de ikke-udflyttede gårde. Eksem-

by svarer sikkert mere til forholdene før de mange gårdudflytninger (13 i alt). Ved Åstofte og Tolsager var det derimod tydeligt markeret, hvordan gårdene i byen ville ligge efter at udflytningerne var sket.

De skraverede felter er husmandslodder, og den med S mærkede lod ved gård 17 i Asnæs er skoleloden. De aflange lodder nordvest for Asnæs marker var »aflagt« til 5 af byens indbogårde.

Nærmest byen danner udskiftningsfiguren i Asnæs en uregelmæssig stjerne, hvor lodderne er smallest nærmest byen, mens lodderne længere borte fra byen er af mere hensigtsmæssig form. Det sidste gælder også flertallet af lodderne i de to andre byer, men i Tolsager, hvor 4 af de i alt 7 gårde blev liggende fik et par af lodderne (nr. 2 og 3) nærmest trekantform.

pelvis kan nævnes Stenstrup, Gudmindrup og Ebbeløkke i Højby sogn (udskiftet 1798–99). En anden almindelig figur er stjerneudskiftning omk. byen og udskiftning i blokke længere ude. Dette gælder bl. a. Asnæs (udskiftet 1788), hvilket ligeledes vil kunne ses på fig. 1. Udskiftningsfiguren for Asnæs er yderligere interessant, fordi den viser, hvordan landskabets form har spillet en rolle, i dette tilfælde den tilgrænsende Lammefjord. De 2 andre byer på kortet fig. 1, Åstofte og Tolsager (udskiftet 1789 og 90) var begge betydelig mindre end Asnæs, d.v.s. henholdsvis 8 og 7 gårde, men da 5 gårde blev udflyttet i Åstofte og 3 i Tolsager blev næsten alle lodder blokformede.

Jord til husmænd

Et centralt problem ved enhver bys udskiftning var, om der kunne blive jord til husmændene, og i givet fald til hvor mange og hvor meget til hver. Da en del udskiftningsberegninger mangler, og da alle de bevarede ikke klart oplyser, hvor mange husmænd, der fik jordlodder ved udskiftningen, kan det ikke siges præcist, hvor stor en del af husmændene ved Odsherreds gods der fik jord.

Udskiftningsforordningen 1781 påbød ikke, at husmændene skulle have jord, men det henstilledes, at man sikrede de hidtil jordløse en erstatning for den tabte græsningsret. Den lille Landbokommission af 1784, som primært arbejdede med reformer på krongodset i Nordsjælland, anslog, at en rimelig erstatning ville være lodder på ca. 4 tdr. ld.²⁴

Gregers Begtrup skriver, at husmænd ved de kgl. godser havde fået tildelt jord efter princippet 1½ tdr. ld. til takst 24 (bedste jord). Dette areal kunne dog være alt fra 2–10 tdr. kv. ld., alt efter jordens beskaffenhed.

I hvor stor udstrækning husmændene i de enkelte byer fik jord afhæng af, hvor meget man mente gårdfæsterne kunne »tåle« at afgive, dernæst naturligvis af, hvor mange husmænd der var i forhold til gårdantallet. F. eks. afgav 17 gårdmænd i Asnæs en jordlod (se fig. 1), men da der var knap 30 husmænd i byen, blev der ikke jord til alle.

Folketællingen 1801, som netop skelner mellem husmænd med og uden jordlod, viser, at der i de sogne, hvor kronen var så godt som ene lodsejer, nemlig i Asnæs, Grevinge, Vig, Asmindrup, Højby,

Rørvig og Odden var i alt 484 husmænd med jordlod. Det vides ikke nøjagtigt, hvor mange husmænd der i 1801 hørte under Odsherreds gods, men i 1790 var der 527 (se s. 26). Dette tal har sikkert været noget større 10 år senere, men ved at sammenholde de to tal får man dog et nogenlunde indtryk af, hvor mange husmænd der fik jord. 75 % af samtlige er næppe for højt et tal.²⁶

Til gengæld fik ikke alle, hvad der svarede til 1½ td. ld. af bedste jord. Således fik husmændene i Asnæs kun, hvad der svarede til 1¼ td. ld.

I langt de fleste tilfælde blev husmandslodderne placeret ved markskellene mellem gårdene,²⁷ men undertiden lagdes flere ved siden af hinanden i en koloni. Som eksempel på noget sådant kan nævnes, at man i Høve havde omdannet overdrevsparten af Ellinge lyng til en husmandskoloni med 19 lodder og i Tolsager (fig. 1) fik 4 husmænd deres lodder samlet ved udskiftningsplanens gård nr. 3.

Udflytningshjælp

En meget væsentlig forudsætning for at de mange udflytninger kunne gennemføres i så relativt jævnt forløb var den udflytnings- og udskiftningshjælp, der blev givet bønderne. Hjælpen blev givet på flere planer, dels en vis frihed for skatter og afgifter, og dels en kontant sum i bygningshjælp. Bagefter kunne der desuden gives sædekorn og besætning.

Afgiftsfrihed. Af 199 udflyttergårde fik 154 fritagelse for skatter, landgilde og hoveri eller hoveripenge i 2 år, 40 gårde fik samme fritagelse i 3 år, 3 gårde fik det i 4 år og 1 gård i 5 år.²⁸ Det ses altså, at de 2 års fritagelse for afgifter var det almindeligste. Blev der udflyttet til en særlig vanskelig lod, kunne der gives flere års fritagelse.

Bygningshjælp. Selve flytningen af gårdene skulle bymændene klare indbyrdes, men selv om udflytterne fik hjælp af de der blev tilbage i byen, var det et stort arbejde at nedbryde gårdene og bygge dem op på ny. En del materialer fra de gamle gårde kunne nok bruges igen, men meget træværk var for dårligt til genanvendelse.

1781-forordningen lovede alle en vis hjælp fra statens side, men med proprietærerne som administratorer inden for det enkelte gods, kunne hjælpen jo fordeles ret vilkårligt. Ved krongodset i Odsherred

kan man se, at det beløb der gives pr. gård var stigende i løbet af udskiftningsperioden. Ved de tidlige udflytninger i Egebjerg sogn omk. 1780 blev der givet 100–150 rd. pr. gård (3 rd. pr. fag stuehus og 2 rd. pr. fag udhus), mens der omk. 1800 blev givet 7 rd. pr. fag stuehus og 3 rd. pr. fag udhus, hvilket pr. gård i reglen beløb sig til 230–50 rd.²⁹ Udover den kontante hjælp fik bønderne egestolper til en fordelagtig pris.

Når en bondes hartkornstilliggende blev forøget ved udskiftningen fik han i hvert fald i perioden efter 1788 1 plovhest og 4 tdr. sædekorn som gave for hver tdr. htk. hans marker forøgedes med. Denne hjælp havde Trojel givet bønderne i nogle byer i Grevinge sogn i 1787, og ved en resolution af 31/5 1788 blev det fastslået, at dette skulle være en regel for eftertiden. Denne hjælp gjaldt både udflyttere og indboere.³⁰

Hegns- og grundforbedringshjælp. Begtrup fremhæver krongodset i Odsherred for sine gode hegn. Han mener, at de gode hegn skyldes, at kongen har givet sine bønder forskellig hegnshjælp.³¹ Udflytterne fik dækket $\frac{2}{3}$ og indboerne $\frac{1}{3}$ af udgifterne til hegn. En forordning 18/4 1781 omhandlende kronens skove indskærpede efter bestemte regler, hvad bønderne skulle plante og sætte af sten eller risgærder. Hvis kravene ikke overholdtes, skulle der bødes noget vist pr. manglende favn gærde; havde nogen derimod plantet eller sat mere gærde, end de var pligtige til, blev de belønnet.³² Hertil kom »ekstra-præmier« til de særlig flinke bønder, som havde sat både mange og gode gærder.³³

For at fremme plantning af træer oprettede man en »træskole« i Ulkerup, og herfra fik de udskiftede gårde et vist antal træer, som de havde pligt til at holde vedlige.³⁴

Grundforbedringshjælp fik både indboere og udflyttere, men iflg. sagens natur var behovet for hjælp af denne art størst ved de stenede og hidtil uopdyrkede udlodder.

Jacob Hansens og Trojels beregninger fra før udskiftningen af de enkelte byer begyndte gik ud på, at udgiften for den kgl. kasse med udflytning af $\frac{1}{3}$ af gårdene alt i alt ville beløbe sig til ca. 81.000 rd. Som påvist blev betydelig flere gårde udflyttet, og udgiften til hele udskiftningen må langt have overskredet ovennævnte beløb. A. F. Bergsøe nævner i 1837, at der i 1792 allerede var brugt 75.000 rd. til formålet, og da var jo langt fra alle byer udskiftet.³⁵

Udskiftningen af Dragsholm gods 1797–99

Udskiftningstidspunkter m. v.

Allerede i 1778 havde der været planer om en regulær udskiftning af Brokøb by i Holmstrup sogn under Dragsholm. Godsets daværende ejer Conrad Wilh. Adeler havde ansøgt om at måtte nedlægge 3 af Brokøbs 7 gårde »til lettelse af fællesskabets ophævelse og bøndernes udskiftning samt udflytning på hver sin lod«. Rentekammeret ville imidlertid ikke tillade, at næsten halvdelen af byens gårde blev nedlagt. Der kunne højst blive tale om 1 eller 2 gårde, og der skulle i så fald oprettes 2 huse med 4–6 skp. ld. for hver nedlagt gård.³⁶

Oplysningen er interessant, dels fordi den viser, at der 20 år før udskiftningen kom igang blev gjort forsøg i den retning, og dels fordi man ser Rentekammerets begyndende omsorg for at sikre husmændene jord i de tilfælde, hvor der dispenseredes for forbudet mod nedlæggelse af gårde. Adeler har muligvis ikke kunnet acceptere denne besked, i hvert fald hører man ikke mere til sagen, og godset udskiftes først 1797–1799.

Når der gik så forholdsvis lang tid før udskiftningen begyndte, kan det tænkes, at godset økonomisk ikke magtede opgaven før. Siden 1783 lånte ejeren af Dragsholm (fra 1785 Conrad Wilh. Adeler søn, Frederik Adeler) gentagne gange med sikkerhed i godset. Da godset skulle udskiftes blev der lånt 30.000 rd. i Kreditkassen til finansieringen.³⁷ I bevillingen hed det, at pengene var nødvendige for »efter bøndernes ønske at kunne bestride det vidtløftige godsets udskiftning.« Denne passus kunne tyde på, at bønderne selv havde presset på for at få fællesskabet ophævet. I samme retning peger det, at bønderne i Brokøb, som skulle have været udskiftet i 1778, i 1793 ansøgte godsejeren om at få deres jord udskiftet. Adeler svarede dem, at han intet havde imod dette, når de blot selv ville klare udgifterne! Overfor amtmanden tilkendegav han, at udskiftningen næppe ville blive bønderne til nytte.³⁸ En vis skepsis overfor nytten af reformer kombineret med en ikke alt for god økonomi, har sandsynligvis været de vigtigste grunde til den forholdsvis sent gennemførte udskiftning af Dragsholms bøndergods.

Udskiftningsproceduren var stort set den samme som ved krongodset: opmåling og taksation af jorden, hvor bedste jord sættes til takst 24. For hver by, eller for et antal byer, blev der udarbejdet

konditioner, efter hvilke henholdsvis gårdfæstere og husmænd skulle udskiftes. På grundlag af disse konditioner blev der siden indgået foreninger mellem bymændene, bl. a. om den hjælp indboerne skulle yde udflytterne. Bønderne havde ingen indflydelse på hvilke gårde, der fik lov at blive i byen, og udlodderne fordeltes ved lodkastning. Fra Hørve, Vallekilde og Holmstrup sogne er bevaret næsten alle udskiftningspapirerne, mens man fra Fårevejle kun har taksationerne. Udskiftningskortene er kun bevaret for nogle byer, men ved godsets jordebog for 1806 findes et sammenfattende udskiftningskort for hele godset fra 1805. For Holmstrup sogn findes et separat kort (fig. 2 og 3).

Udflytningsprocent og udskiftningsfigurer

I alt blev 69 gårde udflyttet, mens 65 blev tilbage i landsbyerne. D.v.s. at udflytningsprocenten kan beregnes til 51,5. Altså noget lavere end ved krongodset. I nogle byer blev der nedlagt gårde for at skaffe jord til husmændene, således blev 1 gård i Veddinge nedlagt, og på dens grund oprettedes 9 husmandslodder. Principielt gjaldt forbudet mod at nedlægge bøndergårde også i udskiftningsstiden, men efter en forordning af 25/3 1791 var det tilladt at nedlægge gårde, når jorden udstykkedes i husmandslodder.³⁹ I Brokøb blev 2 fæstledige gårde lagt sammen til 1 gård med over 10 tdr. htk. Denne gård fik arvefæste straks ved udskiftningen (kaldes »Grudmosegård«, se fig. 3).

Det er for en stor del blokudskiftninger, man ser ved Dragsholm gods, men i Vallekilde, Bjergesø, Vejleby og Fårevejle byer er indbolodderne mere langagtige og spidse nærmest byen (som ved stjerneudskiftninger). I Fårevejle er stjernen skæv p.g.a. beliggenheden ned til fjorden på samme måde som i Asnæs (se fig. 1). I Holmstrup sogn har skov og engområder i meget høj grad været bestemmende for, hvilken form lodderne kunne få.

Jord til husmænd

Principperne for tildeling af jord til husmænd var iflg. Begtrup de samme som ved krongodset, d.v.s. jordlodder à 1½ td. ld. til takst 24.⁴⁰ Af de eksisterende udskiftningskonditioner for husmænd ses, at

der i de fleste byer fra hver gårds lod blev taget, hvad der svarede til 1½ td. ld. af bedste jord. I Brokøb fik husmændene dog kun 1 td. ld. af bedste jord. I Holmstrup, Axelholm og det tidligere Birkenæs fik husmændene jord på 4 nedlagte gårdes marker. Det drejede sig dog i alt kun om 9-6-2-1 tdr. htk., som udstykkedes i 16 husmands-lodder.

Ved Dragsholm var det i langt højere grad end ved krongodset almindeligt at placere husmandslodderne i kolonier, se f. eks. Veddinge (fig. 2).

Det er vanskeligt at fastslå nøjagtig hvor stor en del af godsets husmænd, der fik en jordlod ved udskiftningen, da jordebøger, udskiftningsberegninger og udskiftningskort ikke stemmer overens i dette spørgsmål. Yderligere kompliceres det hele af, at visse husmænd fik mere end en lod. I 1806 var udskiftningen for længst tilende, og jordebogen for dette år viser, at ud af 244 huse havde 195 en jordlod - d.v.s. ca. 80 %. Når så forholdsvis mange kunne få jord, skyldes det først og fremmest, at hovedgårdsudmarken Bjergene blev udstykket i 35 husmandslodder. Hver af lodderne var på 2½ skp. htk.

Udskiftnings- og udflytningshjælp

For så vidt angår udflytningen måtte hver enkelt bys beboere i meget høj grad klare sig selv.⁴¹ Indboerne skulle som sædvanlig hjælpe med selve udflytningen, og dernæst skulle de enten give eller låne udflytterne langhalm og mursten. I Vejleby afgav f. eks. de 6 indboere til lighedeling mellem de 5 udflyttere 10 læs langhalm og 800 stykker mursten.

Det var skik, at indboerne hjalp med genopbygningen af udflyt-tergårdene, men i Bjergesø blev bønderne enige om at sætte en grænse for denne bistand, idet de vedtog, at hvis nogen udflytter ønskede at bygge mere end 44 fag, måtte han klare sig selv.

Udflytterne måtte flytte frugttræer og andre planter med sig, hvis de skønnedes at kunne klare flytningen, og desuden måtte de bruge stenene fra deres gamle havegårde.⁴²

Nogen hjælp fra godset fik bønderne dog også ved udskiftningen. Til udflytterne blev der givet landgildefrihed i 1 eller flere år, alt efter loddernes beskaffenhed. Skattefrihed kunne komme på tale, hvis udflytterloddet var særlig vanskelig, men det var ikke godset, der

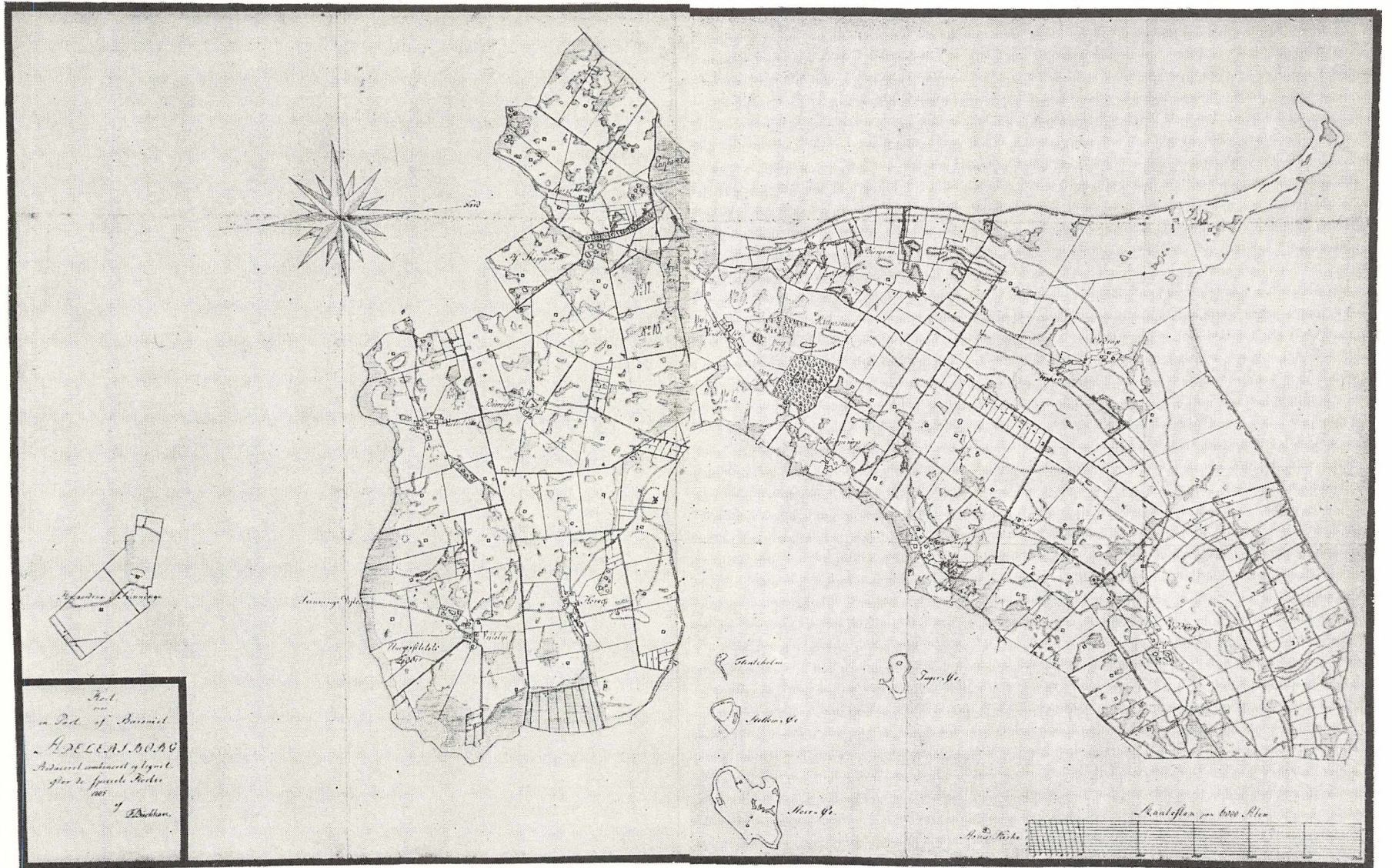

Fig. 2. »Kort over en Part af Baroniet Adelsborg. Reduceret, combineret og tegnet efter de specielle Kort 1805 af F. Buchhave«. De specielle kort (d.v.s. udskiftningskort for de enkelte byer) er ikke bevaret, og dette kort synes at være det tidligste, som viser Dragsholms bøndergør udskiftningen. Kortet findes indklæbet bagest i jordebogen 1806. Adelsborg godsarkiv pk. 17 (LA).

gav skattefriheden, for de andre mænd i byen skulle betale skatten af den pågældende lod.⁴³ Det almindeligste var, at der kun blev givet 1 års landgildefrihed, hvilket flg. er et udtryk for. Af 38 udflytteri-gårde i Hørve, Vallekilde og Holmstrup sogne fik 20 gårde kun 1 års landgildefrihed, 3 gårde fik 1½ år fri, 13 gårde fik 2 år, og kun 2 gårde fik 3 års fritagelse.

Bygningshjælp

Blev der bygget inden for det første år efter udskiftningen, kunne der gives en bygningshjælp på 8 rd. pr. fag stuehus og 4 rd. pr. fag udhus. Blev der derimod først bygget i det 2. år var hjælpen 1 rd. mindre pr. fag. Hvad en fæster byggede over 10 fag stuehus og 30 fag udhus, fik han imidlertid ingen hjælp til. D.v.s. at der til en gård, som genopbyggedes inden for det første år efter udskiftningen, maksimalt kunne gives 200 rd. Hertil kom tilskud af egestolper og andet tømmer. Bønder, der byggede særlig gode grundmurede gårde, kunne desuden præmieres med helt op til 80 rd.⁴⁴

Sammenholdes oplysningerne om udskiftningen af de to godser, træder visse forskelle og ligheder frem.

Til lighederne hører, at der ved begge godser synes at være udskiftet fornuftigt, således at for mange langstrakte lodder blev undgået. Dette kunne ske, fordi temmelig mange gårde blev flyttet ud på markerne. Ved krongodset var det ca. 60 % og ved Dragsholm ca. 50. Forskellen på de to procenter må tilskrives forskellige geografiske forhold og bystørrelser mere end grundlæggende forskelle i planlægningen.

Ved begge godser fik et stort flertal af husmændene en jordlod; ved Dragsholm ca. 80 % af samtlige husmænd og ved krongodset ca. 70–75 %.

Til forskellene hører først og fremmest de forskellige udskiftningstidspunkter. Finansieringsmulighederne samt forståelsen for reformernes betydning for godsøkonomien har været afgørende for, hvornår de to godser blev udskiftet. Det er i den forbindelse karakteristisk, at Dragsholm som proprietærgods først udskiftes efter at proprietærene i begyndelsen af 1790'erne var lovet forskellige fordele, hvis de ville udskifte.⁴⁵

Det har utvivlsomt været lettere at være udflytter ved Odsherreds gods end ved Dragsholm. Ved Dragsholm gjaldt afgiftfriheden ved udflytning kun selve landgilden, hvor der ved krongodset også blev givet skattefrihed. Hertil kom, at langt flere synes at have fået 2 års landgildefrihed ved krongodset end ved Dragsholm.

Ganske vist var bygningshjælpen pr. fag højere ved Dragsholm end ved Odsherreds gods, men den var til gengæld behæftet med betingelser, som ikke stilledes ved krongodset. Hvor den endelige bygningshjælp ved Dragsholm ikke kunne overstige 200 rd. var den ofte 230–50 rd. ved krongodset.

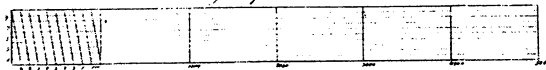
Endelig fik Dragsholm-bønderne ikke grundforbedringshjælp, og der er intet sted fundet noget om en evt. hegnshjælp.

Til trods for at Dragsholms udflyttere fik mindre hjælp end udflytterne ved Odsherreds gods blev udflytningerne dog gennemført hurtigt og formentlig uden økonomisk ruin for nogen. Synsforretningen over Dragsholms bøndergods i Vallekilde, Hørve og Fårevejle sogne fra 1801 viser, at man allerede næsten overalt havde fået gårdene udflyttet, og bønderne på udflytterlodderne var igang med at plante og med at inndele deres marker i kobler. Den hurtige gennemførelse af udskiftningen af Dragsholm gods har sikkert været betinget af de frugtbare år i slutningen af 1790'erne, samt de gode priser på det bønderne producerede. Denne gunstige situation har samtidig bevirket, at behovet for hjælp har været mindre end ved udskiftninger foretaget f. eks. i 1780'erne.

Santel's

Messstafel von 6000 Ellen

Post
 Hof Hain
 Besitzt
 H. J. C. B. B. C. B. G.
 1780
 Messstafel von 6000 Ellen
 von
 J. B. B. B.

X.

Slutning

Den grundlæggende idé for denne undersøgelse af fæstebondeforhold i Odsherred har været et forsøg på at sammenholde oplysninger fra henholdsvis krongodset Odsherreds gods og proprietærgodset Dragsholm. På mange områder har kilderne imidlertid vist sig så forskellige både m.h.t. kvalitet og kvantitet, at en egtl. sammenligning mellem godserne ikke har kunnet gennemføres. På en lang række områder har det dog været muligt at fremdrage oplysninger, der var egnede for sammenligning. Hovedtrækkene af resultaterne skal her kort sammenfattes.

Når der ses på hele 50-årsperioden 1750–1800, var der en nogenlunde lige stor del af bønderne ved de to godser, som sad ved fæstegård til deres død, nemlig ca. 40 %. Dette ligger på linie med gennemsnitsberegninger fra andre sjællandske godser. Derimod var der for det meste forskel på, hvor hyppigt fæsterne forsad deres gårde ved Odsherreds gods og ved Dragsholm. Forsiddelsesprocenten for Dragsholm, 24 i gennemsnit, svarer ret nøje til beregninger for det øvrige Sjælland. I perioden 1766–1800 var forsiddelsesprocenten ved Odsherreds gods derimod kun 17,7, altså betydelig lavere end ved Dragsholm.

Grundet kildernes mangler er det ikke muligt helt nøjagtigt at sige, hvor mange fæstere, der afstod deres gårde godvilligt, men alt tyder på ca. 12–16 % af samtlige fæstere ved begge godser (dog betydelig flere i en periode i 1770'erne ved Dragsholm).

Ved begge godser var det ligeledes uhyre almindeligt, at fæstegårdene gik »i arv« til slægtninge, således var familiefæsteprocenten både ved krongodset og Dragsholm på ca. 50; det må efter sjællandske forhold anses for en høj procent. Det er karakteristisk for begge

Fig. 3. »Kort over Holmstrup sogn, Baroniet Adellersborg tilhørende. Reduceret, combineret og tegnet efter de specielle Kortet 1805 af F. Buchhave«. Kortet findes ved Dragsholms jordebog 1806, Adellersborg godsarkiv pk. 17 (LA). Jfr. forklaringen til fig. 2, s. 184.

godser, at familiefæste blev mere almindeligt i den senere del af perioden. Dette kendetegner i øvrigt også udviklingen andre steder i samme periode.

Hvis en fæster under Dragsholm havde forsidet sin gård, var det så godt som udelukket, at f. eks. hans søn kunne få fæste på gården efter ham. Ved krongodset derimod synes forsiddelse ikke at have udelukket familiefæste.

Til trods for hyppigere familiefæste, højere indfæstninger o. a., som peger i retning af økonomisk og social fremgang, ser man både ved Dragsholm og ved krongodset forholdsvis høje forsiddelsesprocenter i slutningen af århundredet. Dette er imidlertid næppe udtryk for tilbagegang i almindelighed, men blot lokal begrundede følger af uheldige udflytninger til fugtige og vanskelige jorder.

Ved Dragsholm var de gennemsnitlige fæsteperioder på over 20 år, hvilket efter datidens forhold var en ganske lang periode. Kun længden af fæsteperioder, hvis udgang blev forsiddelse, kan sammenlignes ved de to godser, og begge steder synes selv mange forsiddere at have siddet ved gård i en hel del år.

Ved Dragsholm var der i hele perioden betydelig færre, der betalte indfæstning, end det var tilfældet ved Odsherreds gods. Til gengæld blev der indtil lige omk. 1800 afkrævet Dragsholm-bønderne større beløb. Særlig ved Odsherreds gods må flere betale mere i sidste femår af århundredet, et helt klart udtryk for de opadgående konjunkturer.

Fæstebønderne fik ved begge godser forskellig hjælp fra godset, men der synes at have været forskel på, hvornår en fæster havde størst mulighed for at få en tiltrængt hjælp. Ved Dragsholm var det også før 1787 almindeligt, at de nye fæstere fik forskellig direkte hjælp, hvis der var mangler ved gårdene. Dette kan ikke i så høj grad siges at gælde for krongodset, men her gav man til gengæld med rundere hånd i løbet af fæsteperioderne – især i form af eftergivelse og henstand med restancer. Og restancer var der i lange perioder rigeligt af ved begge godser, men dog flest ved Odsherreds gods. Her svulmede restancelisterne voldsomt op i forbindelse med misvækstår i begyndelsen af 1770'erne, og siden viste det sig næsten umuligt at nedbringe dem. Først lige omk. 1800 begyndte det at gå den rigtige vej igen, men da var godset også næsten færdigudskiftet, og der var udfoldet stor flid med henblik på restancernes inddrivelse.

Da så mange regnskaber fra Dragsholm er gået tabt, kan det ikke ses, om den samme udvikling fandt sted her, hvor restancerne også havde været meget høje i begyndelsen af 1790'erne.

Alt i alt får man dog indtryk af, at kronbønderne i højere grad kunne forvente hjælp fra godset i de vanskelige situationer. Dette træder særlig tydeligt frem i forbindelse med udskiftning og udflytning.

I almindelighed var Dragsholm-bøndernes fæsteafgifter noget højere end kronbøndernes. Landgilden til Dragsholm lå før udskiftningen højere end ved krongodset, og ved udskiftningen uddybedes denne forskel, idet kronens bønder ikke straks kom til at svare renter af udskiftningsomkostningerne.

Den største forskel mellem godserne skal dog søges på hoveriets område. Bønderne ved Odsherreds gods var for en stor del fri for hoveri, og hoveripengene var indtil slutningen af århundredet noget lavere end ved Dragsholm. En del af bønderne under kronen kom i en periode 1777-97 til at forrette hoveri, men bønderne i den sydlige del af godset gik fortsat fri. Da hoveriet her blev afløst kort før 1800, gjorde flertallet af Dragsholm-bønderne fortsat hoveri – endog et hoveri, der var blevet forøget siden ca. 1770.

Ved begge godser var det et fåtal både af gårdfæstere og husmænd, som kunne efterlade sig arv til børnene. Dette er naturligvis i nogen grad tegn på, at kun få havde til andet end livets ophold, men også kun i nogen grad. Selve skifteproceduren indebar nemlig, at passivsiden i de fleste boer blev uforholdsmæssig stor. Gennemsnitsberegninger af boernes indgæld (aktiver) ved Odsherreds gods viser en stærk stigning i 1790'erne. Dette forklares for en del ved værdistigning på det, bønderne ejede (korn, kreaturer o. a.), men de meget betydelige stigninger, der er tale om, peger dog tillige i retning af, at bønderne nu også ejede *mere*.

En tilsvarende undersøgelse kunne p.g.a. materialets mangelfuldhed ikke gennemføres ved Dragsholm, men enkelte skifter viste samme tendens.

Værdistigningen af boerne gjaldt også for husmænd.

Når bønderne ved århundredets slutning faktisk kunne magte at betale højere indfæstninger, fæsteafgifter og skatter, var det bl. a. fordi de såede og høstede mere end tidligere. I Odsherreds blev der i 1790'erne i gennemsnit for alle kornarter høstet 1 fold mere end i

de dårlige år i 1780'erne. For Dragsholm er det desuden påvist, at den gennemsnitlige årlige udsæd pr. gård var højere omk. 1800 end 15 år tidligere.

Når der såedes, og navnlig høstedes mere, var der basis for et større kreaturhold. Ved Dragsholm havde hver gård i gennemsnit 5-6 stykker kreaturer mere i 1801 end i 1785. Stigningen synes at ligge i hornkvægholdet, og dette passer godt sammen med de mange kløvergræsmarker, som netop nu afløste de store fælles græsningsarealer med »naturgræs«.

Den vigtigste forudsætning for fremskridt økonomisk og socialt var dog nok udskiftningen af fællesskabet og de dermed forbundne driftomlægninger; men uden den lovgivning, som sikrede bønderne retsligt, og som gav dem større personlig frihed, var de rent praktiske reformer næppe skredet så relativt hurtigt frem. Her tænkes først og fremmest på fæsteloven af 1787, stavnsbåndsløsningen i 1788 og 1790'ernes hoverilove.

Bønderne i Odsherred har næppe været værre stillet end bønder i andre dele af Sjælland, ja, flere sider af fæstevæsenet tydede endda på, at de havde haft det bedre end gennemsnittet (f. eks. høj familiefæsteprocent). Da Odsherreds gods skulle sælges protesterede dets bønder kraftigt, da de frygtede at miste friheder ved at komme under private godsejere; man får en klar fornemmelse af, at bønderne selv følte sig privilegerede med kongen som husbond. Der er da heller ikke tvivl om, at det alt i alt har været bedre og mere trygt at være fæster under kronen frem for at være det under proprietærgodset Dragsholm. At det forholdt sig sådan kunne bønderne i høj grad takke godsforvalterne for. Både Jacob Hansen og F. W. Trojel gik ofte i forbøn for bønderne, når det gjaldt eftergivelse af restancer eller anden hjælp. Når restancerne i perioder blev meget høje – højere end Rentekammeret til sidst ville finde sig i – har det en hel del at gøre med den virkelige forståelse, de to havde for bøndernes ofte uforskyldte vanskeligheder.

Forkortelser anvendt i noter og henvisninger

RA.....	Rigsarkivet.
LA.....	Landsarkivet for Sjælland m. m.
Rtk.....	Rentekammeret.
Oh.g.....	Odsherreds gods.
Oh.g. rgsk.....	Odsherreds godsregnskaber, Rtk.'s rev. rgsk.
A.ga.....	Adelersborg godsarkiv.

Noter og henvisninger

Hvor intet trykkested angives, er dette København.

I. Indledning side 9

1. Fridlev Skrubbeltrang: Den danske bonde 1788–1938. 1938, s. 10 samt Edv. Holm: Kampen om landboreformerne 1773–1791. 1888, s. 4–19.
2. Hans Jensen: Dansk jordpolitik 1757–1810, bd. 1. 1936, s. 20.
3. Som note 2.
4. Hans Jensen: Anf. værk s. 52.

II. Proprietærgodset Dragsholm og kronens gods i Odsherred side 14

1. Johan Hvidtfeldt: Odsherred i 1700-årene, Turistårbogen 1968, s. 29.
2. Amtmændene var flg.: J. H. von Barner 9/2 1751–9/9 1768, E. C. von Ahlefeldt 9/9 1768–8/5 1770, C. A. Rantzau 8/5 1770–31/8 1771, B. Bertelsen de Cederfeldt 31/8 1771–21/7 1781 og M. H. Løvenskiold 21/7 1781–8/2 1804. Kilde: Palle Rosenkrantz: Amtmandsbogen 1660–1935.
3. Turistårbogen 1968, s. 29.
4. Chr. Mikkelsen: Højby sogn for to hundrede år siden. Holbæk 1960, s. 10.
5. Efterretninger 1771–72. Rtk. 235.2 (RA). Indeholder bl.a. indberetninger om strøgods.
6. Jfr. Generalhoveireglement for Dragsholm, indsendt i henh. t. forordningen af 6/5 1769. Rtk. 432.50 (RA).
7. Jfr. div. jordebøger i A.ga.(LA).
8. Gælder helt sikkert tiden 1768–71 og 1791–1801 (Forpagtningskontrakter i A.ga. pk. 208(LA)).
9. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. 1957, s. 79.
10. Synsforretninger, A.ga. pk. 210(LA).
11. Jfr. oversigten over tienden 1754–55 ved regnskabsbilag, A.ga. pk. 122(LA).
12. Dette mageskifte belyses af flere kilder: Skøder og adkomster 1653–1863 A.ga. pk. 2(LA), Oh.g. rgsk. 1782 (Rtk.) samt kopibøger for Oh.g. 23/2 1782 og 18/5 1782, Rtk. 2422.603(RA). Den kgl. resolution for mageskiftet gives 13/5 1782.

13. I 1755 tilkøbtes en gård i Vallekilde by (Skøder og adkomster A.ga. pk. 2, skødet dateret 18/6 1755) således at det samlede bøndergods omfattede 1193–2–3–1 tdr. htk. Ved sammenligning af jordebøgerne 1756 og 1758 ses, at en del af godset i Svinninge nu var solgt fra, så det samlede bøndergods nu kun var på 1145–1–0–2 tdr. htk. Ved mageskiftet med kronen blev Dragsholms bøndergods formindsket med 45 tdr. htk., men omtrent samtidig købte Dragsholms ejer 33 tdr. htk. strøgods i Veddinge, Fårevejle sogn; dette htk. havde i en år-række haft skiftende ejere, se Skøder og adkomster, A.ga. pk. 2(LA). I slutningen af 1780'erne købte Dragsholm yderligere 2 gårde i Skippinge og Vejleby, hvorved det samlede bøndergods bringes op på 1153 tdr. htk. Det var en forøgelse på 8 tdr. htk. i forhold til perioden før mageskiftet med kronen i 1782.
14. Jordebog over det kgl. gods i Odsherred 1719. Rtk. 2215.174(RA).
15. Sager vedr. auktioner over kgl. gods i Dragsholm amt 1726–27 og 57. Rtk. 2243.260(RA).
16. Specifikation til auktionen i 1757. Rtk. 2243.260(RA).
17. Henrik Stampe: Erklæringer, breve og forestillinger. Bd. II 1757–59. 1771, s. 545 ff.
18. Som note 15.
19. Byskriveren i Nykøbing Sj. bød på Hønsinge by, og skovridder Mantix bød på Højby m.fl. byer. Smstds. som note 15.
20. Udateret skrivelse af krigsråd D. Heitmann. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.615(RA).
21. Stampes erklæringer, bd. II s. 562.
22. Povl Hansen: Bidrag til det danske landbrugs historie. Jordfællesskabet og landvæsenkommissionen af 1757. 1889, s. 137–42.
23. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.613, læg: 1775–76, Brev fra Henrik Rosted 6/5 1775 til renteskriver David Hansen.
24. V. Falbe Hansen: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne set fra nationaløkonomiens standpunkt, 1. del 1733–1807. 1888, s. 102–103.
25. Se bl.a. koncept til kommissionens forestilling 24/6 1776. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.614, 1. læg(RA).
26. Konditioner til auktionen 1776, litra B. 1776 Kommissionsakt m.m. Rtk. 2422.616(RA).
27. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.615, læg: Oh.g. kgl. approbationer litra D og C.(RA).
28. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.614, læg: Dokumenter og koncepter vedr. kommissionen til en ny inddeling, litra A(RA).
29. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.613, læg: Sager vedr. auktionen 1776–77. Desuden Specifikation og konditioner til auktionen over kgl. gods i Odsherred 2/9 1777. Rtk. 2422.617(RA).
30. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.614, læg: Ang. auktionen 2/9 1777.
31. Kgl. resolution 27/10 1777. Rtk.'s danske relations- og resolutionsprotokol (Rtk. 2411) samt Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.615, læg: Ang. auktionen 1777(RA).

32. Sidst nævnte pk. i note 31, læg: Sager 1779–89.
33. Anmærkning ved seddelreg. over Oh.g. rgsk. (RA).
34. Gregers Begtrup: Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Sieland og Moen. Bd. II., s. 516.
35. Jens Peter Jensen: Fra bondefrigørelsens første årtier. Fra Holbæk amt 1938, s. 27.
36. Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. 1967, s. 43.
37. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste. 1940, s. 70.
38. De oederske efterretninger 1771. Rtk. 352.53. (RA). Oplysningerne er indsamlet på G. C. Oeders foranledning i forbindelse med planer om oprettelse af en alm. enkekasse. Omfatter kun Sjælland og Møn.
39. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 53, 64–65 og 71.
40. Kildegrundlaget er for Dragsholms vedk. jordebøger, valgt så de tidsmæssigt ligger tættest muligt op ad de anvendelige kilder fra krongodset. Det drejer sig først og fremmest om auktionsspecifikationen 1757. En sammentælling af gårdene efter denne giver summen 429, men dette tal kan påvises at gælde ikke for 1757, men for 1733, idet specifikationen i sin trykte form er en kopi af en nu tabt jordebog fra dette år. Med håndskrift er specifikationen dog ført à jour til året 1757, hvorfor man kan konstatere, at det samlede antal gårde nu kun var 416. Fra år 1800 haves ingen oplysninger om antallet af gårde under Oh.g., men ved at sammenholde spredte oplysninger i forskellige akter vedr. nedlæggelser og køb af gårde, kan antallet beregnes til ca. 490. Dette tal bekræftes i øvrigt i en opgørelse fra 1837 (Afgiftsvæsenet på Odsherreds gods 1794–1847, Rtk. 252.264 (RA)).
 Antallet af huse kan for året 1790 udledes af en fortegnelse forfattet af godsets forvalter (Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615(RA)). Fra tiden omk. 1800 har det ikke været muligt at fastslå det nogenlunde nøjagtige antal husmænd på godset.
41. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 101.
42. I forbindelse med udskiftningen i slutningen af 1790'erne blev i alt nedlagt 6 gårde, men i løbet af 1780'erne var tilkøbt 5 gårde. Se også note 13.
43. Jordebogen 1802, A.ga. pk. 17 (LA).
44. 1776 Kommissionsakt samt trykte specifikationer o.s.v. Rtk. 2422.616, læg: Auktionen 2/9 1777. Afståelseskontrakter for de nedlagte gårde. Desuden en skrivelse af renteskriver, kammerråd Sommerfeldt 12/5 1779 i Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615, samt bilag ved Oh.g. rgsk. 1778 og 1782 (RA).
45. 1776 Kommissionsakt samt trykte specifikationer o.s.v. Rtk. 2422.616. Trykt auktionsspecifikation (RA).
46. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA).
47. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. II, s. 193. Her nævnes, at der var 691 gårde i hele herredet, men meget tyder på at dette tal er for højt.
48. Oh.g. rgsk. 1777. Rtk. (RA).

III. Fæsteforholdene side 30

1. Fæsteprotokol 1750–1826. A.ga. (LA).
2. Fæsteprotokol 1766–1806. Amtsstuearkivet Oh.g. (LA).
3. Oh.g. rgsk. div. år. Rtk. (RA).
4. Oh.g. rgsk. 1798, litra F. Rtk. (RA).
5. Oh.g. rgsk. 1795, litra R. Rtk. (RA), Skifteprotokol nr. 170, s. 107, Amtsstuearkivet Oh.g. (LA) og fæsteprotokollen 1766–1806, s. 931, smstds.
6. Hoveriforeninger 1792–1838. A.ga. pk. 182 (LA).
7. Muligvis er det antal fæsterskifter, der fremkommer ved en sammentælling på grundlag af indfæstningslisterne for lille, da der er en risiko for, at ikke alle fæsterskifter uden indfæstning er taget med. Ofte nævnes dog fæsterskifter uden indfæstning, og sammenligner man indfæstningslisterne med fæsteprotokollen efter 1766, synes der at være god overensstemmelse også i de tilfælde, hvor der ikke blev betalt indfæstning.
8. Kontrollen har i første omgang været koncentreret om de årlige restancelister og forskellige spredte oplysninger i bilagene til godsrgsk.
9. Sammentrækning af tabel l b og l c, s. 37.
10. Oversigter over disse forhold er givet af Fridlev Skrubbeltrang i forbindelse med forelæsninger på Københavns Universitet 1970–71.
11. Fæsteforestillinger og udsættelsesforretninger ved Oh.g. rgsk. 1798 og 1801 tyder på, at problemerne var størst i Hønsinge og Jyderup byer i Vig sogn.
12. Der refereres her og i det flg. til Fridlev Skrubbeltrangs forskningsresultater, som de anvendtes i forbindelse med undervisningen i dansk landbohistorie ved Københavns Universitet 1970–71. Forf. er taknemmelig for Dr. Skrubbeltrangs tilladelse til at benytte disse betydningsfulde beregninger, som for Sjællands vedk. bygger på materiale fra ca. 15 godser.
13. Jfr. note 12.
14. Indk. betænkninger i henh. t. cirk. af 30/4 1768. Rtk. 432.39 (Dragsholm), (RA).
15. I 1770'erne var sønnefæstet på Sjælland iflg. Fridlev Skrubbeltrangs beregninger på ca. 19%.
16. Iflg. Fridlev Skrubbeltrangs undersøgelser var familiefæste ved forsiddelse meget usædvanligt på Sjælland i det 18. årh., d.v.s. under 2%.
17. I anden halvdel af 18. årh. var familiefæsteprocenten i Jylland i gennemsnit 58. Jfr. note 12.
18. Dragsholm birks justitsprotokol div. år (LA). Fogeddokumenter, hvorunder udsættelsesforretninger må søges, findes fra 1797, men i det bevarede materiale er der ingen dokumenter med tilknytning til Dragsholm gods før ind i det 19. årh. Dragsholm birk (LA).
19. Justitsprotokollen 1759–71, s. 375, Dragsholm birk (LA).
20. Godskrivning med 1 mk. pr. dag var den alm. takst ved denne tid. Det svarer stort set til den løn, der kunne opnås pr. dag ved alm. daglejerarbejde. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 129 og 244.
21. Justitsprotokollen 1780–89 s. 284. Dragsholm birk (LA).
22. Regnskabsbilag, A.ga. pk. 122 (LA).

23. Der er en generel tendens til at lade husmænd fæste forsiddergårdene. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 106.
24. Jfr. Oh.g. rgs. 1801, litra X (RA) og Fogeddokumenter 1797–1822, Dragsholm birk (LA).
25. Fogeddokumenter, se note 24.
26. Kapitelstaksten for Sjællands stift var år 1800: rug 6 rd. 40 sk., byg 3 rd. 40 sk. og havre 2 rd. 8 sk. – alt pr. td. Kapitelstaksten lå i reglen højere end de priser bønderne kunne opnå ved salg. Vedr. problematikken omk. kapitelstaksten, se Fridlev Skrubbeltrang: Kapitelstakster og kirkekøb på Sjælland i det 18. årh. Festskrift til Erik Arup 1946, s. 225–49.
27. Kopibøger for Oh.g. 1779–91. Rtk. 2422.603–04 (RA).
28. Oh.g. rgs. 1773, litra D nr. 4 (RA).
29. Oh.g. rgs. 1773, litra D nr. 7 (RA).
30. Oh.g. rgs. 1774, fæsteforestilling 1774, 24/5, nr. 17 1. pkt. (RA).
31. Oh.g. rgs. 1776, nr. 3. Kammerkollegiets res. 6/4 1776 (RA).
32. Oh.g. rgs. 1798 og 1801 litra X, Rtk. (RA). Ved sidstnævnte rgs. findes desuden protokoludskrifter fra Dragsholm birk 30/4 1800. Flere af disse dokumenter findes desuden blandt fogeddokumenterne i Dragsholm birk (LA).
33. Fogeddokumenter 1797–1822 (5/5 1800), Dragsholm birk (LA).
34. Se note 33.
35. Se f. eks. fæsteforestillingen ved Oh.g. rgs. 1776. Rtk. (RA).
36. Rtk's relations- og resolutionsprotokol 1785, nr. 233.
37. Oh.g. rgs. 1801 litra X, Rtk. (RA).
38. Som note 37. Søren Nielsen og Hans Larsen, Hønsinge frasættes begge deres gårde, som derefter fæstes til husmænd. Disse husmænds tidligere fæstehuse bliver nu overladt gårdforsidderne. Husene lå i Asmindrup og Kollekolle.
39. Notat fra Fridlev Skrubbeltrangs forelæsning dec. 1970.
40. Fridlev Skrubbeltrang: Strejftog blandt østjyske bønder i det 18. århundrede. Østjysk Hjemstavns XXVI, 1961, s. 28.
41. Smstds. s. 29.
42. Undersøgelser over indfæstningsforhold, forelagt af Fridlev Skrubbeltrang ved forelæsning i 1970.
43. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 2, A.ga. (LA).
44. Smstds. s. 164 (1773) gårdfæster Peder Nielsen i Holmstrup by.
45. Fæsteforestilling ved Oh.g. rgs. 1798, Rtk. (RA) og Fæsteprotokol 1766–1806, 2/1 1800 s. 911, Amtstuearkivet Oh.g. (LA).
46. Fæsteprotokol for Oh.g. (se note 45), s. 757.
47. Fæsteprotokol for Oh.g. (se note 45), s. 870, 16/7 1794. I en forestilling til Rtk. som findes ved Oh.g. rgs. 1795 litra R 3. pkt., anbefaler amtmanden moderation. Dette godkendes i Rtk. 4/4 1795.
48. Arent Berntsen: Danmark og Norges frugtbare herlighed, II. bog, V. s. 124ff. (org. 1650–56, her cit. genudg. 1971).
49. Beregningsgrundlaget er 600 husfæstebreve 1766–1800.
50. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 118.
51. Gælder særlig året 1758.

52. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 176 A.ga. (LA).
53. Smstds. s. 82.
54. Smstds. s. 81.
55. Smstds. s. 58–59. Fæstebrev til Jens Eriksen 1/4 1763 på gård i Stubberup, som Laurs Jensen er fradød.
56. Smstds. s. 227.
57. Jens Holmgård: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. En skitse. Erhvervshistorisk årbog 1954, s. 61 ff.
58. Fæsteprotokol 1766–1806, s. 216, Amtstuearkivet Oh.g. (LA) og Oh.g. rgsk. 1773, fæsteforestillingen, Rtk. (RA).
59. Fæsteprotokol for Oh.g. (se note 58), s. 224.
60. Oh.g. rgsk. 1785, bilag nr. 8 v. »udgifter«, Rtk. (RA) og fæsteprotokollen (se note 58), s. 626.
61. Fæsteforestilling 1776, Oh.g. rgsk. 1776, Rtk. (RA).
62. Journaliserede forslag 1767–71. Rtk. 432.36, nr. 499 (RA).
63. Synsforretninger (1771)–92 og 1797–1800, Dragsholm birk (LA).
64. De 61 tilfælde med aftægt gjaldt for: 30 ægtepar, 12 enkemænd og 19 enker.
65. Fridlev Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger, aftægt og anden forsorg i det 18. årh. Jyske Saml. Ny rk. 5, 1959–61, s. 237–74.
66. Smstds. s. 245, tabel 2.
67. Smstds.
68. Smstds.
69. Fæsteprotokol 1750–1826 s. 267 (Hans Eriksen afstår sin gård til sønnen Erik Hansen), A.ga. (LA).
70. Smstds. s. 53 (Niels Pedersen afstår 26/3 1768 gården til en svigersøn).
71. 4 af de 30 fæstebreve, hvori aftægt til ægtepar nævnes, specificerer ikke aftægtsydelseerne.
72. Fæsteprotokollen 1750–1826 s. 158, A.ga. (LA). Christen Christensens gård i Holmstrup fæstes 26/4 1777 af landsoldat Mogens Hansen. Når der tildeles jord i 3 vange skyldes det muligvis, at der var 4 vange i brug i denne by. En synsforretning over Dragsholms bøndergods 1785 anfører, at denne 4. vang var lille og kun blev brugt til havre. (A.ga. pk. 210, Synsforretninger).
73. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 230. A.ga. (LA).
74. Smstds. s. 149.
75. Smstds. s. 331. Fæstebrevet er dateret 24/4 1793, men afståelseskontrakten 24/4 1790.
76. Smstds. s. 216.
77. Smstds. s. 31.
78. Smstds. s. 75.
79. Smstds. s. 221 og 232. M. h. t. ekstraskatten jfr. forordningen af 23/9 1762, »Ang. ekstrapåbud udi Danmark«.
80. Skifteprotokol nr. 168 s. 129, Amtstuearkivet Oh.g. (LA). Se bilag til dette skifte.
81. Ingen aftægtskontrakter (afståelseskontrakter) synes at være optaget i justitsprotokollerne eller notarialprotokollerne (sidstnævnte føres fra ca. 1800).
82. Fæsteprotokollen 1766–1806 (v. 1779), s. 437, Amtstuearkivet Oh.g., (LA).

IV. Landgilde og hoveri, side 79

1. Fridlev Skrubbeltang: Den danske bonde, s. 19.
2. Hans Jensen: Anf. værk, s. 181.
3. Smstds. s. 183.
4. 1726–27, 57 Sager vedr. auktioner over kgl. gods i Dragsholm amt Rtk. 2243.260 (RA).
5. Generalhoverireglement for Dragsholm 1771, Rtk. 432.50 (RA).
6. Synsforretning for Dragsholm gods med angivelse af udsæd for de enkelte byer, A.ga. pk. 210 (LA).
7. Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. 1968, s. 45 ff.
8. Smstds. s. 70.
9. Dette var iflg. Gregers Begtrup en alm. kombination på Sjælland (Agerdyrkingens tilstand, bd. II, s. 163).
10. Jfr. skøde på Dragsholm gods 1727. Skøder og adkomster 1653–1863. A.ga. (LA).
11. Dragsholms godsregnskab 1750 i Godsregnskaber 1726–1803, A.ga. pk. 110 (LA).
12. I 1763 blev f. eks. alle 80 lam afløst med penge. Godsregnskabet 1763. Smstds. som angivet i note 11.
13. Generalhoverireglement for Dragsholm, se note 5.
14. Jfr. div. fæstebreve for Rørvig i fæsteprotokollen 1750–1826, A.ga. (LA). Der var hestestutteri på Hesselø, og i stedet for alm. hoveri skulle bønderne i Rørvig i deres egne både sejle fæl og hopper til og fra øen.
15. Iflg. forordningen kunne fæsterne afkræves 4% p. a. af udskiftningsbeløbet.
16. Dragsholms jordebog 1802. Jordebøger 1797–1819 A.ga. pk. 17 (LA). Fra år 1800 findes en jordebog, men den er ført sjusket, har talrige uklare overstregninger og tilføjelser og giver i det hele indtryk af at være en kladde. Følgelig har den i denne sammenhæng måttet lades ude af betragtning.
17. Landgilden nævnes specificeret i særlige lister ved regnskaberne, når f. eks. bønder blev fritaget for landgilde en tid p. g. a. af udflytning eller evt. brandskade.
18. Afløsningen af småredsel betød en forhøjelse af pengelandgilden med knap 4 rd. pr. gård; før udskiftningen (1788) var denne del af landgilden pr. gård 4 rd. 27 sk. (liste over »afgangne på grund af udskiftning og udflytning« ved Oh.g. rgsk. 1791 Rtk. (RA)). Mens byen var under Dragsholm svarede hver gård i småredsel 1 lam, 1 gås, 1 par høns og 1 sn. æg og i landgildepeng 49 sk. (iflg. Dragsholms generalhoverireglement 1771). Man må formode, at stigningen i pengelandgilden i forhold til 1771 skyldes småredslernes forsvinden.
19. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA). journaliseret som nr. 7 og 9, pro memoria fra Jacob Hansen 29/9 1778.
20. Dette er sandsynligvis sket i forbindelse med udarbejdelsen af en ny jordebog i 1733 (nu tabt), i hvert fald nævnes småredsel ikke efter den tid i regnskabernes oversigter over jordebogsindtægterne.
21. Sammenligningen er foretaget for perioden før mageskiftet, dels for byer, hvor kronen og Dragsholm var i fællesskab, og dels for nogle byer under hvert af

godserne med nogenlunde lige stort htk. For at kunne sammenligne er alt korn omregnet til penge (sk.) efter kapitelstaksten for 1750, som var flg. (pris pr. td.): rug 1 rd. 32 sk., byg 1 rd. 4 sk. og havre 64 sk. Småredlerne er omregnet efter den takst, som nævnes i Dragsholms regnskaber for samme år, nemlig 1 lam 3 mk., 1 gås 1 mk. 1 par høns 1 mk. og 1 sn. æg 8 sk.

Sammenstilling af landgilden for byer, hvor Dragsholm og kronen var fælles lodsejere indtil 1782:

By	Dragsholm		Odsherreds gods	
	Htk.	Sk. pr. td. htk.	Htk.	Sk. pr. td. htk.
Veddinge.....	37-1-0-2	107	90-3-3-1	97
Høve.....	92-1-3-0	131	43-5-1-0	113
Hørve.....	124-2-1-3	129	8-1-0-0	103
Vejleby.....	16-4-0-0	106	74-0-3-0	100

Sammenstilling af landgilden i byer, hvor godserne aldrig var i fællesskab:

By	Dragsholm		By	Odsherreds gods	
	Htk.	Sk. pr. td. htk.		Htk.	Sk. pr. td. htk.
Stubberup...	49-3-1-0	126	Sidinge.....	49-1-0-0	115
Tolsager.....	68-0-1-2	130	Åstofte.....	68-4-1-2	105
Fårevejle....	98-4-1-1 ¹ / ₃	106	Yderby.....	103-0-2-2	105

22. Rtk.'s danske relations- og resolutionsprotokol for 1792, nr. 106 (RA).
23. M. h. t. reformerne på det nordsjællandske gods, og for en del også på Odsherreds gods se Jens Holmgård: Anf. arb. (note 57 til kap. III). Her er tiendeafløsningsen for Oh.g. fejlagtigt anført som 3 rd. for dobbelt tiende (s. 77), det rigtige er dog 2 rd., nemlig 1 rd. for henholdsvis kirke og kongetiende. Iflg. Bergsøe skulle boniteringen af Odsherred have været ret ufordelagtigt for bønderne i sammenligning med, hvad der var tilfældet på de nordsjællandske godser, og følgelig ville afgiften hvile forholdsvis tungt på kronbønderne i Odsherred (A. F. Bergsøe: Geheime-statsminister Chr. D. Reventlows virksomhed. 1837, 1. del, s. 76-77).
24. Jens Peter Jensen: Anf. arb. s. 71 ff. Se også Div. sager ang. afgiftsvæsenet, Rtk. 252.264 (RA), fortegnelse over jordebogsafgifter 20/9 1845.
25. Jfr. forestillingen 1/5 1792, Rtk.'s danske relations og resolutionsprotokol (RA).
26. Generalhoverireglementer efter forordningen 6/5 1769, Rtk. 432.50 (RA), Hoveriprotokoller i henh. til forordningen 12/8 1773, Rtk. 2485.85 (RA) og Hoveriforeninger i henh. til plakater af 24/6 og 23/12 1791, Rtk. 2485.95 (RA).
27. Edv. Holm: Danmark-Norges historie bd. III, 2, s. 97-101.
28. Indk. betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i henh. t. cirk. af 30/4 1768, Rtk. 432.39 (RA). M. h. t. til hoverisagen i 1768 jfr. også Fridlev Skrubbeltrang: H. M. Løvenskiold hoveridagbog 1795-97, Bol og By 7, 1972, s. 11-12.

29. Fridlev Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som kilde til dansk landbohistorie. Fortid og Nutid bd. 14, s. 5.
30. Forpagtningskontrakter 1741–1858, A.ga. pk. 208 (LA).
31. Jfr. forordet til hoveriforordningen 20/2 1771.
32. Rtk. 2485.85 (RA).
33. Fridlev Skrubbeltrang: Løvenskiolds hoveridagbog s. 15.
34. Om denne fase af hoverisagen og Reventlows rolle heri, se Hans Jensen: Anf. værk s. 185–205.
35. Hoveriforeningen findes både i Rtk. (2485.95) og i A.ga. Hoveriforeninger 1792–1838 pk. 182 (LA). Den er desuden trykt som bilag til den anf. artikel Jens Peter Jensen i Fra Holbæk amt 1938.
36. Forpagtningskontrakter 1741–1858 A.ga. pk. 208 (LA).
37. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 76 (23/10 1773) A.ga. (LA).
38. Journaliserede forslag, afhandlinger og besvarelser af prisspørgsmål vedr. landvæsenets og bondestandens vilkår, Rtk. 432.36, nr. 499 (RA).
39. Dragsholm birks justitsprotokol under 15/11 1770 (s. 495) (LA).
40. Notat fra Fridlev Skrubbeltrangs landbohistoriske øvelser på Københavns Universitet nov. 1970.
41. Fridlev Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som kilde til dansk landbohistorie, s. 25.
42. Smstds. s. 6.
43. 1771–72 Efterretninger (bl. a. om virkninger af hoveriforordningen) Rtk. 235.2, nr. 7 (RA).
44. Hoveriprotokoller i henh. til forordningen 12/8 1773, Rtk. 2485.85 (RA).
45. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 72 A.ga. (LA).
46. Smstds. s. 212 (18/4 1779) og s. 227 (5/5 1781).
47. Jordebøger 1773 og 1785, A.ga. pk. 16 (LA).
48. Iflg. jordebogen 1783 gjorde en af de opr. Dragsholm-gårde i byen hoveri tillige med de 9 gårde, der havde været under kronen. I 1786 blev hartkornet i byen ligedelt mellem 16 gårde, hvoraf 11 skulle forrette hoveri til Dragsholm. Ved hoveriforeningen i 1792 blev alle i byen fri for hoveri in natura.
49. Oh.g. journal, 1779–90 nr. 1315, Rtk. 2422.605 (RA).
50. Div. sager 1786–91, A.ga. pk. 238 (LA).
51. Som note 49 nr. 1441 og Kopibøger for Oh.g. 1779–91 (22/11 1788) Rtk. 2422.603–04 (RA).
52. Hans Jensen: Anf. værk s. 185 ff. (Reventlows store hoveribetænkning var afgivet allerede 11/2 1788).
53. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 230 (22/11 1781 Lars Nielsen, Tolsager) A.ga. (LA).
54. Bilag til rgsk. for 1785 i Regnskabsbilag 1739–89 (div. år) A.ga. pk. 122 (LA).
55. Bilag til rgsk. 1788–93, smstds. samt A.ga. pk. 123 (LA).
56. Hoveriforeninger i henh. til plakater af 24/6 og 23/12 1791 Rtk. 2485.95 (RA), samt hoveriforeninger 1792–1838 A.ga. pk. 182 (LA).
57. Krøje = harve med en krog.

58. I hoveriprotokollen fra 1802 (den ældste) oplyses det, at forpagteren selv dyrkede, hvad der svarede til 15 hovninger (hele gårdes hoveri). Samme forhold synes at have gjort sig gældende i 1792, da foreningen blev sluttet. Af de 79 gårdfæstere, som underskrev var de 9 Starreklinte-bønder, som stod for halv gårds hoveri. De 79 gårdfæsternes hoveri udgjorde altså kun 74–75 hovninger. Tillægges forpagterens 15 hovninger, når man op på ca. 90 hele hovninger, hvad Dragsholms hoveri netop i mange år havde været normeret til.
59. Syns- og beskrivelsesforretninger 1726–1805, A.ga. pk. 210 (LA).
60. Regnskabsbilag 1739–1789, A.ga. pk. 122 (LA).
61. Fridlev Skrubbeltrang: M. H. Løvenskiolds hoveridagbog (Bol og By 7) s. 20.
62. Gregers Begtrup: Beskrivelse over hovedgårdene i Sjælland. 1801.
63. Hoveriprotokoller 1811–20. A.ga. pk. 180 (LA).
64. Hoveriforeninger 1792–1838 A.ga. pk. 182. Foreningen for Holmstrup sogn er trykt.
65. Opmålingen blev foretaget i tilknytning til hoveriforeningen, som skulle træde i kraft pr. 1/5 1793.
66. Denne tilføjelse til hoveriforeningen findes trykt i pk. Hoveriforeninger i henh. til plakater af 24/6 og 23/12 1791 Rtk. 2485.95 (RA). Se også Hoveriforeninger 1792–1838. A.ga. pk. 182 (LA).
67. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred I–III. Rtk. 2422.613–15 (RA).
68. I de første par år efter købet af Anneberggårds gods synes hoveriet at have været ude af funktion. En del af hovedgårdsmarkerne var midlertidigt udlejet til bønderne.
69. Dette tal nævnes bl.a. af den senere forvalter og inspektør Trojel i et af ham indsendt forslag til udskiftning af godset (1778), se Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, litra B, Rtk. 2422.613 (RA).
70. Klagen kendes fra en skrivelse til stiftamtmand Barner af 21/10 1758, smstds. som ved note 69.
71. Punkt 8 i konditionerne, Sager vedr. auktioner over kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2243.260 (RA).
72. Kammerkollegiets skrivelse til stiftamtmand Barner 21/10 1758, se note 70.
73. Pro memoria fra Jacob Hansen 10/8 1776, Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, læg: Oh.g. kgl. approbationer litra C, Rtk. 2422.615 (RA).
74. Edv. Holm: Danmark-Norges historie, bd. III, 2, s. 98.
75. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.615 (RA).
76. Jfr. pro memoria fra amtmand de Cederfeld 3/3 1778, Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA).
77. Da Tengslemarks bønder, som hidtil havde været hoveripligtige til Ellingegård, lægges under Borrevang, kompenseres der herfor ved at lægge Ebbeløkke by under Ellingegårds hoveri. Denne by havde hidtil været den eneste i Højby sogn, som var fri for hoveri. Pro memoria fra Jacob Hansen og Trojel 19/9 1778, Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA).
78. Smstds. Klagen er påtegnet, at den er udtaget af Oh.g. journal under nr. 392.
79. Jacob Hansens erklæring ang. klagen er dateret 11/11 1782. Erklæringen er vedlagt selve klagen, se note 78.

80. Klagen er dateret 15/6 1784 (nr. 687, udt. af Oh.g. journal). Forvalterens, inspektørens og amtmandens erklæring er bilagt klagen. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA).
81. Rtk.'s relations- og resolutionsprotokol 1785, nr. 228.
82. I et promemoria til Rtk. giver amtmand M. H. Løvenskiold 12/6 1790 et referat af hele hoveriaflønningssagen, som den havde udviklet sig til denne tid. Bilag til forpagtningskontrakt for Ellingegård 1791, se note 80.
83. Amtmand Løvenskiolds pro memoria til Rtk. 24/8 1790, se note 80.
84. Chr. Mikkelsen: En statspekulation. Fra Holbæk amt 1962, s. 56.
85. Attestede kopier af dommene findes ved Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA). Dommene refereres desuden grundigt af Chr. Mikkelsen, se note 84.
86. Oh.g. rgsk. 1796 ved litra M, bilag B, Rtk. (RA).
87. Div. sager o.s.v., se note 85.
88. Smstds. findes ansøgningen.
89. Smstds. Pro memoria af 12/4 1796 (mærket: henhører til Oh.g. journal nr. 115) fra Løvenskiold.
90. Oh.g. rgsk. 1797, litra Q og R. Rtk. (RA).
91. Oh.g. rgsk. 1797, litra R, Forpagtningskontrakt for Anneberggård og Borrevang, 10. punkt. Se også Oh.g. rgsk. 1800 litra O og P (RA).
92. Antegnelserne er bilagt Oh.g. rgsk. 1799, se pkt. VII. Rtk. (RA).
93. Jacob Hansens erklæring af 11/11 1782 ang. den klage, bønderne et par måneder forinden havde indgivet. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred. Rtk. 2422.615 (RA).
94. Betingelser for husmænds tildeling af jordlod. Udskiftninger og opmålinger 1728–1844, A.ga. pk. 66 (LA).

V. Skatter, tiende og militærtjeneste, side 122

1. Gregers Begtrup: Anf. værk, bd. I, s. 33.
2. Thalbitzer og Nielsen: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider 1948, s. 45.
3. Smstds. s. 50.
4. Smstds. s. 51.
5. Gregers Begtrup: Anf. værk, bd. I, s. 35.
6. Fourage rgsk. for 1787, Regnskabsbilag 1739–1789, A.ga. pk. 122 (LA).
7. Gregers Begtrup: Anf. værk, bd. I, s. 34 ff.
8. Smstds., s. 41.
9. V. Falbe Hansen: Anf. værk, s. 118.
10. Thalbitzer og Nielsen: Anf. værk, s. 67.
11. Ekstraskatten blev udskrevet efter en forordning af 23/9 1762. Den direkte årsag til indførelsen af denne skat var den latente fare for åben krig mod Rusland og de dermed forbundne udgifter til mobilisering.
12. Et par år efter at skatten var indført blev fæstebønders, husmænds og indersters børn under 16 år fritaget for skatten, men i mandtallerne blev de 12–16 årige fortsat medregnet.
13. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 139.

14. Lyder Høyer: Beskrivelse af Grevinge sogn, Håndskrift fra 1750 udg. af Ferd. Pedersen-Blidstrup. 1921, s. 7.
15. Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden 1750–1850. 1950, s. 121.
16. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 51.
17. Smstds. s. 57–58.
18. Hans Jensen: Anf. værk, s. 66 og 226–227.
19. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 150, A.ga. (LA).
20. Jordebogen 1802, Jordebøger 1797–1819, A.ga. pk. 17 (LA).
21. Regnskabsbilag 1739–89, A.ga. pk. 122 (LA).
22. Oh.g. rgsk. 1795, »Kirkernes indtægter« selve rgsk, Rtk. (RA).
23. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, læg: Sager vedr. Oh.g. 1775–76. Rtk. 2422.613 (RA).
24. Oh.g. rgsk. 1786, litra R. Kelstrup og Jyderup byer, der hidtil havde ydet tiende i kærven havde nu indgået akkord om levering af tienden i skæppen. Rtk. (RA).
25. Oh.g. rgsk. 1780, litra R. Rørvig sogn, Sidinge, *Eskildstrup, Sejstrup, Bognæs, Rode* og *Kollekolle* ydede tiende i kærven. De øvrige byer i Vig sogn havde derimod akkord om levering i skæppen. Rtk. (RA).
26. Oh.g. rgsk. 1786, litra R samt Oh.g. rgsk. 1800 Rtk. (RA).
27. Statistiske meddelelser 4. rk. 15. bd. 1904. Kapitelstakster i ældre og nyere tid.
28. Edv. Holm: Danmark-Norges historie bd. V, s. 408. Lægderne nåede i 1774 helt ned på 22 tdr. htk.
29. Smstds. bd. IV, s. 317 (om forordningen 13/4 1764).
30. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste s. 148–49.
31. Oh.g. journal 1779–90, Rtk. 2422.603 (RA).
32. Hans Jensen: Anf. værk s. 152.

VI. Restancer, side 132

1. Regnskabsbilag 1739–89, A.ga. pk. 122 (LA).
2. Man kunne forvente, at disse forretninger var indført udførligt i Dragsholm birks justitsprotokol, men dette er ikke tilfældet.
3. Indtil 1786 er det i rgsk. ikke klart angivet, om alle gamle restancer er regnet med i de summariske oversigter i hvert års rgsk. Forf. formoder, at det forholder sig sådan.
4. Regnskabsbilag 1739–89, A.ga. pk. 122 (LA).
5. Fæsteprotokol 1750–1826, s. 63, fæstebrevet er dateret 11/10 1753. A.ga. (LA).
6. Rgsk. 1726–1803, A.ga. pk. 110 (LA).
7. Smstds.
8. Oh.g. rgsk. 1761, restancelisten. Rtk. (RA).
9. Kgl. bygningsinspektør Jacob Fortling havde 14/8 1752 og 3/10 1753 fået skøde på 6½ t. htk. på Klint mark.
10. Oh.g. rgsk. 1763, bemærkninger ved ansøgningen om forstrækninger af vårsæd til godsets bønder, Rtk. (RA).
11. Oh.g. rgsk. 1774, nr. 17 ved udgifterne Rtk. (RA).
12. Smstds. 1775, nr. 47.

13. Smstds. 1776, restancelisten nr. 34.
14. Smstds. 1785, nr. 75 ved kornudgifterne.
15. Kgl. resolution 27/10 1777. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred Rtk. 2422.615, læg: Ang. auktionen i 1777. Rtk. (RA).
16. Kopibøger for Oh.g. 1779–91. Rtk. 2422.603–04, (RA). Under datoen 13/3 1790.
17. Oh.g. rgsk. 1796, litra F, Rtk. (RA).

VII. *Forstrækninger, side 144*

1. Piecen: Tanker ved igennemlæsning af betragtninger over hoveriets afskaffelse i Danmark 1771, s. 9.
2. Synsforretning i A.ga. pk. 210 (LA) samt Regnskabsbilag 1739–89, A.ga. pk. 122 (LA).
3. Da der i byer med egaliseret htk. er angivet lige stor udsæd af alle slags for hver gård, må udsædsmængden regnes for omtrentlig navnlig for de enkelte gårde.
4. Kopibøger for Oh.g. 1779–91 Rtk. 2422.603–04, 15/4 1780 (RA).
5. Rgsk. 1758–59, A.ga. pk. 110 (LA).
6. Oh.g. rgsk. 1766, nr. 20, Rtk. (RA).
7. F.eks. mistede en fæster i Veddinge i 1776 3 af sine heste, men da han søgte hjælp, fik han kun 9 rd. 2 mk. til indkøb af en gammel hoppe.
8. Oh.g. rgsk. 1782, nr. 11, Rtk. (RA).
9. Oh.g. journal Rtk. 2422.605, nr. 1053, 1054–55 og 1083–84. (RA).
10. Oh.g. rgsk. 1785, nr. 7, skrivelse fra Rtk. 9/4 1785. (RA).
11. Kopibøger for Oh.g. 1779–91. Rtk. 2422.603–04. Under 25/5 1787 (RA).
12. Godsrgsk. 1762–63, A.ga. pk. 110 (LA).
13. Smstds. rgsk. 1785–88.
14. Oh.g. rgsk. 1778, 1795 nr. 37 og 1798 nr. 35, Rtk. (RA).
15. Oh.g. rgsk. 1774, restancelisten, f.eks. Gundestrup, Grevinge sogn, Lars Jørgensen. Rtk. (RA).
16. Oh.g. rgsk. 1785 nr. 75, Rtk. (RA). Eftergivelsen blev tilstået af Rtk. 3/6 1786.
17. Oh.g. rgsk. 1781 nr. 5 ved kornudgifterne. Rtk. (RA). Vejlebyes bønder havde i sommeren d.å. fået betydelig haglskade på deres byg. Skaden blev vurderet til 74 rd., men den landgildefritagelse, man tilstod de ramte bønder udgjorde kun ca. $\frac{1}{3}$ af tabet.

VIII. *Fæstgårdenes økonomi m.m., side 151*

1. Synsforretninger A.ga. pk. 210 (LA). og Indberetninger om høsten Rtk. 352.156–170 (RA).
2. Om skiftevæsen, Håndbog for danske lokalhistorikere 1952–56 (fotografisk genoptryk 1970) og Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. D.H.F.'s håndbøger. 1968.
3. Forordning om »hvad af en bondes bo, når han ved døden afgår førend noget af boet for gæld eller i andre måder må udlægges«. 15/1 1701. Forordninger og åbne breve for 1701, s. 3.

4. Forordning om ryttergodset i Danmark 8/5 1695. Forordninger og åbne breve for 1695 s. 389.
5. Som eks. kan nævnes, at i begyndelsen af 1780'erne blev de heste, der krævedes af boet sat til 10 rd. eller mere, hvorimod vurderingen for de heste, der var i boet som regel lå under de 10 rd. Problematikken omk. denne skævhed er behandlet af Sigurd Jensen i Det 18. årh.'s bondeskifter, Fortid og Nutid bd. 12 1938, s. 9 ff. Desuden af Fridlev Skrubbeltang i Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid bd. 19, 1955.
6. Forordningens art. 3 og 15.
7. Forordning om skifteforvaltningens bedre indretning i Danmark 12/2 1790, Forordninger og åbne breve for 1790, s. 9.
8. Skifteprotokol 1790-1800, s. 398, A.ga. (LA).
9. Skifte efter gårdfæster Mads Nielsen, Nygård, Højby sogn. Registrering 5/7 1797, men skiftet først afsluttet 10/10 1800. Oh.g.'s skifter, protokol nr. 173, s. 149. Amtstuearkivet Oh.g. (LA).
10. Oh.g. skifter, protokol nr. 169, s. 85. Amtstuearkivet Oh.g. (LA).
11. Smstds., dog nr. 169a, s. 51. Skifte efter gårdfæster gl. Niels Nielsen og hustru. Som kuriosum kan nævnes, at bymændene for at bære de gamle til graven fik 2 tdr. øl, 4 pottes brændevin og 2 pd. røgtobak.
12. Oh.g. skifter, protokol nr. 169a, s. 138. Amtstuearkivet Oh.g. (LA).
13. Eks. fra Dragsholm på lav indgæld i husmandsboer: 12/10 1791 skifte efter husmand Poul Pedersen, indgælden var kun 1 rd. 3 mk. 14 sk., hvorimod udgælden var 7 rd. Skifteprotokol 1790-1800, A.ga. (LA).
14. Forvalter Jacob Hansen ansatte omk. 1770 en gartner, som skulle undervise bønderne i kartoffeldyrkning (Journalsager 1771-73, Rtk. 432.16, nr. 946 (RA)). Den senere godsinspektør Trojel, der gjorde sig bemærket ved forskellige landøkonomiske småskrifter, kom i et af Landhusholdningsselskabet prisbelønnet skrift (1784) ind på, hvor gavnlige kartoffelavlens ville være for bønderne.
15. Synsforretningen 1801. Synsforretninger 1726-1801, A.ga. pk. 210 (LA).
16. Se også Rentekammerekstrakter og indberetninger om forbedringer i landvæsenet etc. ca. 1777. Rtk. 2485.24 (RA).
17. Fridlev Skrubbeltang: Bondeskifter og foldudbytte. Fortid og Nutid bd. 13, 1939, s. 25.
18. Godset blev baroni 9/9 1785, og i forbindelse hermed blev der foretaget syn af såvel hovedgård som det underliggende bøndergods. Det er sandsynligt, at synet er foretaget en vis tid forud for den officielle overgang til baroni.
19. Fridlev Skrubbeltang: Hoveriindberetninger som kilde til dansk landbohistorie, s. 6.
20. Som note 17, s. 31.
21. Rtk. 352.156-170 (RA).
22. Som note 17, s. 29-30.
23. V. Falbe Hansen: Anf. værk, s. 89.
24. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.614 (RA), Trojels udskiftningsforslag litra B (1779).

25. Håndbog for danske lokalhistorikere, under kreaturtællinger, s. 324.
26. Det drejer sig om samtlige skifter fra Grevinge, Egebjerg og Rørvig sogne. Endvidere samtlige fra krongodset i Fårevejle sogn og i Hørve, Vejleby og Skipinge byer indtil 1782. Efter 1782 er materialet suppleret med samtlige skifter fra Tolsager, Høve og Asnæs byer, alle Asnæs sogn.
27. Dette kan forklares ved hensynet til hoveriet. Det udvalg af skifter, der er anvendt ved gennemsnitskreaturtallene for Oh.g., omfatter kun i nogen grad hoveripligtige byer, og det gennemsnitlige hestehold pr. gård ville muligvis blive lidt større, hvis alle hoveripligtige byer var medregnet.
28. V. Falbe Hansen: Anf. værk, s. 96.
29. Fridlev Skrubbeltang: Husmand og inderste, s. 290 ff.

IX. Udskiftningen af fællesskabet, side 168

1. Håndbog for danske lokalhistorikere, under udskiftning, s. 497.
2. Forordningerne af 29/12 1758, 28/12 1759 og 8/3 1760, gældende for henholdsvis Sjælland, Fyn og Jylland.
3. Indk. betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte i henh. til kommissionens cirk. af 3/12 1757 (A. Sjælland VII, Dragsholm) Rtk. 431.12 (RA).
4. Udskiftninger og opmålinger 1728–1844 A.ga. pk. 66. Se div. papirer vedr. udskiftningen af Ellinge lyng (overdrev). Det var bønderne i Vig, Jyderup, Lille Egebjerg og Hønsinge, der var imod udskiftningen og frahegningen af de enkelte byers parter.
5. Ekstrakter og indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse 1770–78, Rtk. 2485.24 (RA).
6. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, 1. læg: Jacob Hansens indberetning 4/2 1779. Rtk. 2422.614 (RA).
7. Hans Jensen: A. G. Moltkes forbedringer af agerdyrkningen på Bregentved. Årbog for Sorø amt 1917.
8. Som note 6.
9. Kopibøger for Oh.g. 1779–91. Rtk. 2422.603–04 (RA). Under datoen 15/2 1783.
10. Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA), »Journal« over Oh.g. af renteskriver, kammerråd Sommerfeldt, pkt. 9.
11. Smstds. læg: Sager vedr. kgl. gods i Odsherred 1779–89. Brev fra J. L. Reventlow til »Højbåren hr. greve og højstærrede geheimeråd«. Brevet er dateret Brahetrolleborg 24/5 1780.
12. Udskiftninger og opmålinger 1728–1844, A.ga. pk. 66 (LA). Pro memoria til Adeler fra landmåler Kiellerup 2/6 1784.
13. Smstds. I et brev af 26/6 1784 fra hans »underdanige tjener N. Hansen« meddeles Adeler under et ophold på Lundbæk gods ved Ålborg bøndernes klage.
14. Forordninger og åbne breve s. 230 (1781). »Jordfællesskabets ophævelse med fl. foranstaltninger til landvæsenets forbedring udi Danmark«. Se også Hans Jensen: Anf. værk s. 108–09 og C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og udskiftning. 1951, 354.

15. Forordningen af 23/4 1781, art. 15.
16. Rise Hansen og Steensberg: Anf. værk s. 355 ang. forordningen 8/6 1787.
17. Kildegrundlaget er godsrgsk. (RA), udskiftningsberegninger (LA), udskiftningskort (Matrikelarkivet), Trap Danmark 5. udg., Begtrup: Agerdyrknin- gens tilstand og Chr. Mikkelsen: Udskiftningen af krongodset i Odsherred. Fra Holbæk amt 1962.
18. Oh.g. rgsk. 1782 nr. 22, Rtk. (RA).
19. I sin udskiftningsplan fra 4/2 1779 (Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.614) giver den senere godsinspektør Trojel udtryk for, at det gods, der var henlagt til hoveri, måtte udskiftes sidst, da man p. g. a. »de nye ind- retninger ved hovedgårdene« ikke kunne undvære den del af bøndernes ar- bejdskraft, som nødvendigvis måtte afgå til udskiftnings- og udflytningsarbejdet.
20. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 295 og Chr. Mikkelsen: Udskiftningen o.s.v., s. 30.
21. Tallene for udflyttere og indboere i de enkelte byer er dels taget fra udskift- ningsberegningerne og dels fra rgsk.'s lister over »afgangne (d.v.s. m.h.t. af- gifter) på grund af udskiftning og udflytning«.
22. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 306.
23. Birte Stig Jørgensen: Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland 1967, s. 49.
24. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 299.
25. Iflg. specifikationen over husfæstere i Div. sager vedr. kgl. gods i Odsherred, Rtk. 2422.615 (RA) fra 1790 var der 28 husmænd i Asnæs.
26. J. H. Larsen: Holbæk amt, topografisk beskrivelse. Bd. I. 1832, s. 236. Her nævnes, at der i 1832 i hele Odsherred var 733 huse med jord og 233 uden. Hvis disse tal er rigtige, vil det sige, at ca. 75% af alle husmænd i herredet havde fået en jordlod (ganske få havde det dog allerede før udskiftningen). En del af de husmænd, som i 1832 havde en jordlod kan have fået den ved ud- stykninger efter udskiftningen.
27. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 234.
28. Oplysningerne er indsamlet fra godsrgsk.'s lister over »afgangne« (se note 21), div. år.
29. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 303.
30. Oh.g. rgsk. 1789 nr. 17, Rtk. (RA).
31. Som note 29, s. 315.
32. Forordningen 18/4 1781 »Ang. de kgl. skove og tørvemoser udi Danmark«, Forordninger og åbne breve for 1781, s. 152.
33. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 312.
34. Oh.g. rgsk. 1794 nr. 60–61.
35. A. F. Bergsøe: Anf. værk, 1. del, s. 76.
36. Udskiftninger og opmålinger 1728–1844 A.ga. pk. 66 (LA). Pro memoria fra amtmanden 12/5 1778.
37. Som bilag til jordebøgerne 1788 og 1797 findes lånebevillingerne A.ga. Jorde- bøger pk. 16 og 17 (LA).
38. Udskiftninger og opmålinger 1728–1844 A.ga. pk. 66 (LA). Brev fra amtmand Løvenskiold 4/6 1793 og Adellers koncept til svaret.

39. Hans Jensen: Anf. værk, s. 181.
40. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 237.
41. Som note 38, se f.eks. konditionerne for Holmstrup og Axelholm pkt. 1.
42. Smstds. Udskiftningskontrakt for Vallekilde 24/8 1798.
43. Smstds. Konditionerne for Holmstrup og Axelholm 21/10 1797.
44. Gregers Begtrup: Anf. værk bd. I, s. 304.
45. Hans Jensen: Anf. værk s. 179 ff.

Trykte kilder

- Begtrup, Gregers: Beskrivelse over hovedgårdene i Sieland med deres tilhørende tiender og bøndergods. Hft. 1–2. 1801.
- Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Sieland og Moen. Bd. I–II. 1803.
- Berntsen, Arent: »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed«. 1650–56. Fotografisk genoptryk 1971.
- Bergsøe, A. F.: Geheime-statsminister Chr. Ditlev Fr. Reventlows virksomhed. 1. del. 1837.
- Forordninger og åbne breve (div. år). Samtidig tryk.
- Høyer, Lyder: Beskrivelse af Grevinge sogn. Håndskrift fra 1750 udg. af Ferd. Pedersen-Blidstrup. 1921 (2. udg.).
- Kapitelstakster i ældre og nyere tid. Statistiske meddelelser 4. rk. 15. bd. 1904.
- Kronens skøder på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark. Udg. af L. Laursen m. fl. Bd. IV og V. 1892–1955.
- Larsen, J. H.: Holbæk amt, topografisk beskrevet. Bd. I (Ods- og Skippinge herred) 1832.
- Pedersen, Henrik: De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejder til Chr. V.'s matrikel 1688. 1928.
- Pontoppidan, Erik: Den danske atlas. Bd. II, 12. kap. 1763–67.
- Stampe, Henrik: Erklæringer, breve og forestillinger etc. Bd. II (1757–59). 1794.
- Tanker ved at igennemlæse betragtninger over hoveriets afskaffelse i Danmark. 1771.
- Trojel, F. W.: Kort afhandling om den bedste måde at forvalte et dansk jordegods på. Belønnet af Det kgl. Landhusholdningsselskab. 1784.
- Vogt, J. H.: Udsigt over det danske monarkis skattevæsen. 1815.

Utrykte kilder

Landsarkivet for Sjælland m. m.

Adelersborg godsarkiv:

- Skøder og adkomster 1653–1863 pk. 2.
- Forpagtningskontrakter 1741–1858 pk. 208.
- Jordebøger 1690–1796 pk. 16.
- 1797–1819 pk. 17.
- Specielle jordebøger 1772–1844 pk. 53.
- Syns- og beskrivelsesforretninger 1726–1805 pk. 210.
- Diverse sager 1786–91 pk. 238.

Fæsteprotokol 1750–1826.
Originale fæstebreve pkr.: 160, 161, 162, 164, 165, 166, 168, 170–75.
Div. vedr. fæstevæsenet pk. 177.
Skifteprotokol 1790–1800.
Godsregnskaber 1726–1803 pk. 110
Regnskabsbilag 1739–89 (div. år) pk. 122.
— 1789–93/94 (div. år) pk. 123.
— 1794/95–1828 pk. 124.
Skatteregnskaber 1748–1833 pk. 106.
Hoveriforeninger 1792–1838 pk. 182.
Hoveriprotokol 1802 pk. 178.
— 1820–35 pk. 181.
Udskiftninger og opmålinger 1728–1844 pk. 66.

Dragsholm birk:

Justitsprotokoller div. år.
Syns- og taksationsforretninger 1771–92.
Fogeddokumenter 1797–1822.

Amtstuearkivet

Odsherreds gods:

Fæsteprotokol for Odsherreds gods 1766–1806 nr. 138.
Aftægtskontrakter og fæsteforeninger 1793–1820 nr. 143.
Odsherreds godsskifter 1776–80 nr. 167, 1781–84 nr. 168, 1784–86 nr. 169, 1787–89 nr. 169a, 1790–1828 (Vig og Asmindrup sogne) nr. 170, 1790–1828 (Asnæs og Grevinge sogne) nr. 171, 1790–1828 (Egebjerg og Rørvig sogne) nr. 172, og 1790–1828 (Højby og Odden sogne) nr. 173.
Skiftefortegnelse 1769–1790 nr. 179.
Udskiftningsberegninger nr.: 144 (Højby, Vig og Odden), 145 (Asnæs, Egebjerg), 146 (Grevinge og Vig), 147 (Bråde, Rørvig og Lestrup. Hølkerup og Gelstrup), 148 (Højby).
Diverse breve og dokumenter vedr. forvalterembedet, nr. 207.

Rigsarkivet

Vedr. Dragsholm og Anneberggård:

Rtk. 432.50. Generalhoverireglements efter forordningen 6/5 1769.
Rtk. 2485.85. Hoveriprotokoller i henh. til forordningen 12/8 1773.
Rtk. 2485.95 Hoveriforeninger i henh. til plakater 24/6, 23/12 1791.
Baroniet Adelsborgs ekstraskatteregnskaber 1786–1800.

Generelt om Odsherred (Dragsholm amt):

Folketællinger 1787 og 1801.
Rtk. 2485.27 Indberetninger om øde og nedlagte bøndergårde 1777–90.
Rtk. 2485.24 Rentekammerekstrakter af indberetningerne om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse. 1770–78.

Rtk. 431.12 Indk. betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte i henh. til kommissionens cirkulære af 3/12 1757 (A. Sjælland VII).
 Rtk. 235.2 Efterretninger om bl. a. virkningen af hoveriforordningen 20/2 1771.
 Rtk. 432.39 Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i henh. til cirkulære af 30/4 1768.
 Rtk. 352.156–170. Indberetninger om høsten.
 Rtk.'s danske relations- og resolutionsprotokol div. år.
 Rtk. 352.53. Efterretninger om ægtepar, enkemænd, enker m.v. («de oederske efterretninger».)
 Dragsholm amts ekstraskatteregnskaber 1762–1800.

Specielt vedr. Odsherreds gods:

Rtk. 2243.260. 1726–27, 1757. Sager vedr. auktioner over kgl. gods i Dragsholm amt 1727 og 57.
 Rtk.2422.616. 1776 Kommissionsakt samt trykte specifikationer og konditioner til auktioner over kgl. gods i Odsherred.
 Rtk. 2422.617. 1777 Specifikation og konditioner til auktionen over kgl. gods i Odsherred 2/9 1777.
 Rtk. 2422.603–04. Kopibøger for Odsherreds gods 1779–91.
 Rtk. 2422.605. Journal for Odsherreds gods 1779–90.
 Rtk. 2422.613–15. Diverse sager vedr. kgl. gods i Odsherred.
 Odsherreds godsregnskaber 1750–1801 (33 pkr.). Rtk.'s rev. rgsk.
 Rtk. 2215.174. Jordebog over det kgl. gods i Odsherred 1719.
 Rtk. 252.264. Afgiftsvæsenet på Odsherreds gods 1794–1847.
 Rtk. 432.10. Journaler 1771–73.

Bibliografi

Danske slotte og herregårde (Holbæk amt), 2. udg. 1965.
 Falbe Hansen, V.: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne set fra nationaløkonomiens standpunkt. 1. del (1733–1807). 1888.
 Gissel, Svend: Landgilde og udsæd i de store mageskifters tidsalder. 1968.
 Hansen, Povl: Bidrag til det danske landbrugs historie. Jordfællesskabet og landvæsenkommissionen af 1757. 1889.
 Holm, Edv.: Kampen om landboreformerne i Danmark 1773–1791. 1888.
 — Danmark-Norges historie. Bd. III–VI. 1897–1909.
 Holmgård, Jens: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervs-historisk årbog. 1954.
 Hvidtfeldt, Johan: Håndbog for danske lokalhistorikere. 1952–56. Genudg. 1971.
 — Odsherred i 1700-årene. Turistårbogen 1968.
 Jensen, Hans: A. G. Moltkes forbedringer af agerdyrkningen på Bregentved. Årbog for Sorø amt 1917.
 — Dansk jordpolitik 1757–1810. Bd. I. 1936.
 Jensen, Jens Peter: Fra bondefrigørelsens første årtier. Fra Holbæk amt 1938.
 Jensen, Sigurd: Det 18. århundredes bondeskifter og deres kildeværdi. Fortid og Nutid bd. 12. 1938

- Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden 1750–1850. 1950.
- Jørgensen, Birte Stig: Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. 1967.
- Jørgensen, Johan: Skifter og testamenter. D.H.F. håndbog. 1968.
- Mikkelsen, Chr.: Højby sogn for to hundrede år siden. Holbæk 1960.
- En statspekulation med alvorlige følger for mange bønder. Fra Holbæk amt 1962.
- Udskiftningen af krongodset i Odsherred. Fra Holbæk amt 1965.
- Nielsen, Helge og Thalbitzer, Victor: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider. 1948.
- Olsen, Erling: Danmarks økonomiske historie siden 1750. 1967.
- Olsen, Gunnar: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. 1957.
- Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. 1960.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Anm. af Hans Jensen: Dansk jordpolitik 1757–1919. Bd. I. Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, s. 134–40.
- Den danske bonde 1788–1938. 1938.
- Bondeskitter og foldudbytte. Fortid og Nutid, bd. 13. 1939, s. 20–31.
- Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660–1800. 1940. Genudg. 1974.
- Hoveriindberetninger som kilder til dansk landbohistorie. Fortid og Nutid, bd. 14. 1941, s. 1–28.
- Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik. Historisk Tidsskrift, 11. rk. I, bd. 1945, s. 245–86.
- Kapitelstakster og kirkekøb på Sjælland i det 18. århundrede. Festskrift til Erik Arup 1946, s. 225–49.
- Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid, bd. 19. 1955, s. 249–68.
- Fæstegården som forsørger, aftægt og anden forsorg i det 18. årh. Jyske Samlinger, ny rk., bd. 5. 1961, s. 237–74.
- Strejftog blandt østjyske bønder i det 18. århundrede. Østjysk hjemstavn, bd. 26. 1961, s. 20–33.
- Developments in tenancy in eighteenth-century Denmark as a move towards peasant proprietorship. The scandinavian economic history review. Vol. IX, no. 2. 165–75.
- M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97. Bol og By 7. 1973.
- Trap: Danmark, Holbæk amt, 5. udg.

Illustrationer

- Fig. 1. Udskiftningsfigurer i Asnæs, Åstofte og Tolsager. Tegning efter det originale udskiftningskort 1787 (Matrikelarkivet).
- Fig. 2. »Kort over en Part af Baroniet Adellersborg. Reduceret, combineret og tegnet efter de specielle Korter, 1805 af F. Buchhave«. Bilag til jordebogen 1806, A.ga. pk. 17 (LA).
- Fig. 3. »Kort over Holmstrup sogn, Baroniet Adellersborg tilhørende. Reduceret, combineret og tegnet efter de specielle Korter, 1805 af F. Buchhave«. Bilag til jordebogen 1806, A.ga. pk. 17 (LA).